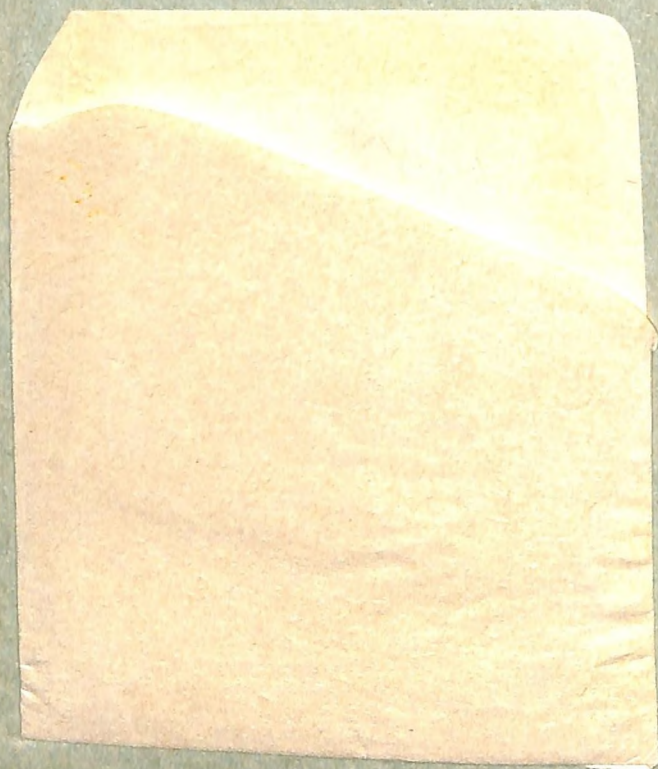

83.3(2-632.1/3)
K 948

КЫЧЫРАР БИЧИК

III КЛАССКА КЕРЕКТҮ

УС(Алт)1075

17 180

З. ПАРАЕВА

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
III КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

БЕЖИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно јөптөгөн

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ
1969

182935

✓

2

0

✓

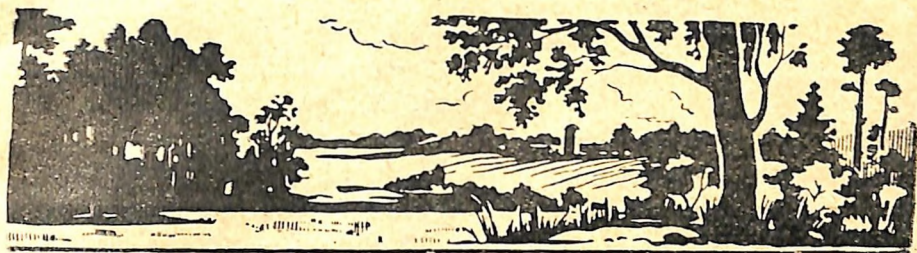
4с (алт) (075)

П 180

83.3 (2=632.1)-3 А71

К 948

5-ПЗН-КБ-3-69

ЛИТЕРАТУРНЫЙ БӨЛҮК

ЛАЙДЫ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ

Кеен жай.

И. Соколов-Микитов.

Суунын жаказында көөлмөктөрдө өзөтөн лилия деп ак ла сары чечектер жайыла берди. Суунын кашказы деп чечектер жайылып, суунын үстин бүркеп ийди.

Жерлик суугуш састын кыйгак өлөнүнүн ортозынан оок балдарын ээчидип чыкты. Суунын үстүлө ак ла көк тырлууштар учкулайт, сууда чербек азыбаштар жүскүлөп жүрөт, жажыл кыйгак өлөннүн ортозында десе курч тиштү чортонок жажынып алган жадат.

Буунтыда суунын узун бутту жөргөмөштөри сурт эдет.

Жараш жытту жажыл бүккө жүгүрүп жүрөргө сүрекей жакшы! Санаага жеткенче жүгүрүп алала, кайындардын төзінде, жаш өлөннүн үстүнө амыран жадарга да жакшы.

Лайды үйдешкени.

Б. Благинина.

Агаштан, суудан айрылар алдында

База катап базып жүрүбис.

Бу ла жуукта бу жалаңда

Қандый жаан от күйдүрдис!

Табышту, ару, соок суу
 Кожон айдып коркырайт.
 Жорукка барарда баскан жолыс
 Көлөткөдө жажынат.
 ...Аш кезер машиналар таркырайт,
 Агаштын алтын бүри төгүлет.
 Лагерьдин жанында калганчы катап
 Кызыл мааны бийик көдүрилет.
 Эзен бе, школыс, жараш турабыс!
 Жаантайын ырысту балдар бис.
 Жараш туранын ичинде ончобыс
 Жаңыс биледий нак жүредис.

Жакылта.

Журукты аяктап көрөлө, айдып беригер:

1. Балдар кайдан келгилейт, олар анаар не керектү барып жүргөн?
2. Олордын кемизи нени экелип жат? Олор неге сүйүнгилейт?
3. Бу тапкан немезин балдар кайда эдер?
4. Слер жалаңга жүрдигер бе? Анда нени көрдигер? Жалаңга нени экелдигер? Экелген немелерди кайда эттигер? Куучында ал беригер.

Жайгыда.

Табышкак.

Алтын ошкош, мөт жытту
Кей кыймыктанбайт.
Јаш өлөннинг, јиилектин
Јараш јыды јытанат.

Адарулар ујазы
Агаш ортодо јажынат,
Көрүнбей де тургажын,
Күүлежип тургулайт,

Табышкак.

Караңуј јерде кыс јуртайт,
ийнелик јокко түүп отурат.

Айу балдарын сууга јунганы.

В. Бианки.

(Изложение бичиирге.)

Биске таныш аңчы агаш ортозыла аккан сууның јарадыла барадала, кенстийин будак јызыраганын угуп ийди. Ол коркыйла, агашка чыкты.

Агаш аразынан эки шулмус балазын ээчидип алып, јаратка

јаан күрөң эне айу чыгып келди. Эне айу бир балазын јиткезинен тиштеп алала, оны канча-канча катап сууга чөндирди. Айунын балазы кынзып, текпиленип турды, је энези оны јетире јунбаганча божотподы.

Айунын экинчи балазы соок суудан коркып, агаштын ортозы јаар качып мантады. Энези ого једижип, токтогын береле, баштапкы балазын сууга суккан чылап, јунала, божодып ийди.

Айунын эки балазы сууга кирип алганына сүүнип, кургак јердин үстүндө мантажып јүрдилер: јайгы каанг күнде, јелбер түктү тон кийип алала јүрөргө, ологго сүреен изү болгон. Олор сууга јакшы серүүнденип алды. Айулар сууга кирип алала, агаһ аразы јаар јүргүлей берди, аңчы дезе агаһтан түжүп алала, јанып ийди.

Сурактар.

1. Аңчы агаһка ненинг учун чыкты?
2. Эне айу балдарын сууга канайып јунды?
3. Сууга кирип алган кийининде айунын балдарына кандый болды?

Жаңылга.

Н. Некрасов.

Баштак балдар кыйгырды,
Бала таандар чуркурады,
Олордын үндери жаңыланып,
Ойто такып угулды.

Өткөнгөн үнди ончозы уккан,
Өткөнчөкти кем де көрбөгөн,
Тыны жокко ол жүрөт,
Тили жокко өткөнөт!

Бастыра чөл—колхозтын идиргени.

А. Яшин.

Бастыра чөл — колхозтын идиргени,
Клаттар, клаттар айландыра —
Күнчыгышта, күнбадышта,
Түндүк ле түштүк талада
Тенериден жерге жетире
Темирдин табыжы күркүрейт.
Жууктап клееткен тракторлор,
Жуудагы танктардый, көрүнгилейт.
...Аштын жаан мажактары
Алтын топчыдый билдирет,
Орооныстың кызыл маанызында
Оролып јуралгандый көрүнөт.

К Ы С.

Кеткин кушкаштар учкулайт.

М. Исаковский.

Кеен жайдын жыргалын бедреп, Жайым, төрөл ороонымнан
Кеткин кушкаштар учкулайт. Жангыс та күнге айрылбазым!
Изү жер жаар оморды ээчип, Өскө жерлерге мен барбазым,
Менин барар күүним келбейт. Өскөн жеримде жүрерим.

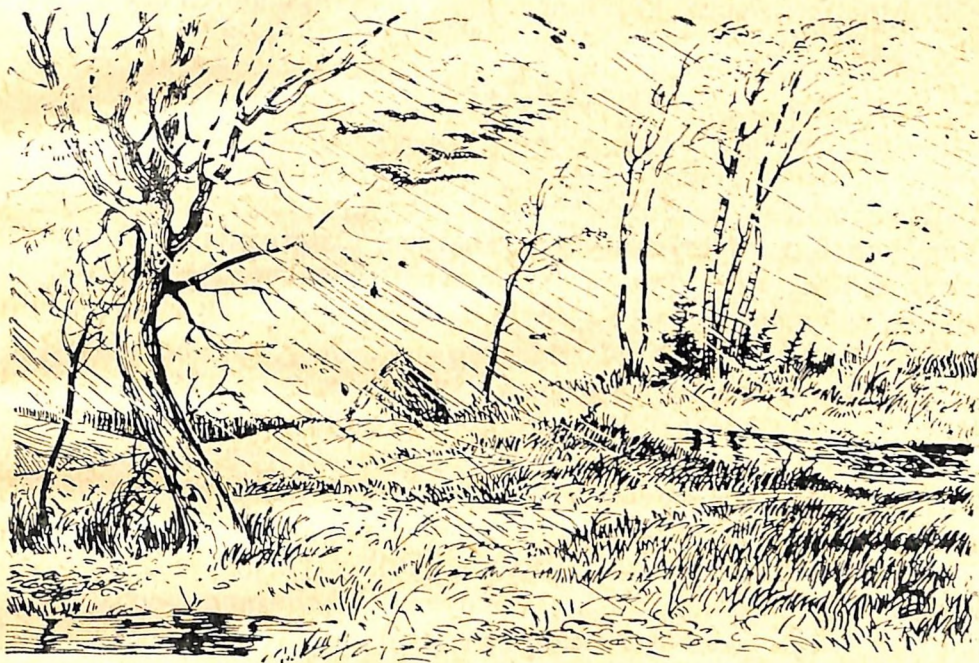
Күс.

К. Ушинский.

Август айдын учынан ала кей соой берет. Кейдин сооп турганы анчадала эртен тура билдирет. Сентябрь айда дезе кичинекей сооктор до болуп турат. Эртен тура уйкудан туруп келе, өлгөннүн үсти ле коштой турган туранын жабынтызы кажайа кырутып калганын слер көрүп турадыгар. База ла эмеш ой өткөн кийининде — анчадала күскиде көп болотон түүнти суулар түнде тонуп калат. Күски соок жанмыр жайдын күкүрттү жанмырына сыраңай түңей эмес: күски жанмыр үзүк жок жаап турган учун, жер жайгыдагызына көрө, бачым кургабай жадат. Жаантайын согуп турган салкын агаштардын ла өлгөндөрдүн быжып калган үрендерин ыраак учуртып апарат, уулчакка чаазыннан эдип алган змейказын тегери өрө бийик божодорго арга берет.

Август айдын учында агаштардын жалбырагы каа-жаа саргара берет; жажыл бойынча тура калган кайыгнын жажыл бүрлеринин ортозында анда-мында алтындый сап-сары жалбырактар турганын слер сентябрь айда көрүп аларыгар: оморды күс кату колыла уужай тудуп ийеле, жүре бергендий. Кайын ончозынан озо бүрленет, ончозынан озо саргарат. Саргарган жалбырактар

күнүн сайын там ла көптөп турат. База эки—үч күн өткөн кийининде, желбирүүш бүрлү аспак бастыра бойы кызыл, кызыл-күрен, алтын-сары өңдү турат. Же екпіндү салкын агаштардын калганчы да чүмин үзе согуп турат: кургап калган жеңил жалбырактарын кейде собурып турала, оорды чыкту жерге жайып салат.

Жалаңдар бир эмештен ээн артып турат; кескен ашты да ончозын тартып апарган, бүктерде жаңыс ла чедендеп салган бийик обоолор кышка артат. Чечектер жоголо берди, чабылбай артып калган өлөн саргарала, жер жаар энгейип, кар керексип тургандый, турат. Жаңыс ла жадаган аштын кылгазы жажыл килиндий бир түңей көдүрилет. Бу орой өскөн жиит кылга удабай тогуп калар учурлу. Же андый да болзо, аштын тазылдары кар алдында коруланып, үрөлбөй артала, жаскыда жажыл кылгазын өскүрүп ийер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Күскиде ар-бүткенде кандый кубулталар болды?
Күстин башталганы керегинде, агаш ортозында, жалаңда күскерегинде база катап кычырыгар.

2. Бу статьяда ар-бүткеннинг кандый бүдүмдерин көргүскөн?
3. Күстинг бу бүдүмдерин айдып турган кееркедү сөстөрдигемдектеп алыгар.

Кеп сөстөр.

1. Бир чарактан жуузан — бир таар аш болор.
2. Мажакты мажакка кошсон — Төрөлгө беретен сноп бүдер.

Куулар.

Л. Н. Толстой.

Куулар соок орооннон жылу жерге үүрлерле учуп бараткан. Олор талайдын үстүнче учуп келеткен. Олор амырабай, канча-канча күнге улай, түни-түжиле учуп баргандар. Айдын толузы болгон, куулар жабыста жалтырап жаткан көк талайды көрүп турган.

Канаттарыла талбып учарга куулардын күчи чыга да берген болзо, же олор амырабай оноң ары учуп бараткандар. Алдында жаан, күчтү куулар, кийининде дезде эмеш кичүлери, чыдалы киргелектери, учуп бараткан. Бир жаш куу эң ле кийининде учуп келеткен. Ол арып, чинези чек чыга берген.

Ол канаттарын талбыйла оноң ары учуп болбой, төмөндөп түшти. Качан ол там ла жабызап сууга жууктап клеедерде, нөкөрлөри дезде там ла ырап агарып учкулап браатты. Куу сууга отурып, жайа тудуп учуп клееткен канаттарын жуунада тудуп ийди. Талай толкуланып, оны жайкап ийди. Үүр куулар тегериде ак чийүдий көрүнүп, канаттарынын табыжы тымыкта жүк арайдан ла угулып браатты. Качан олор чек көрүнбей барарда, куу бажын кайра бурып, тумчугын түгине сугуп алып, көзин жумуп ийди. Ол кыймыктанбай отурган, жангыс ла талай толкуланып, оны өрө-төмөн жайкап турды.

Таң адар алдында келген женил салкын талайды толкуландыра берерде, куунын ак төжине суу согулды. Куу көзин ачып ийзе, күнчыгышта тандак кызарып, ай ла жылдыстар өчөмик боло бертир.

Куу жаан тынып, мойынын чөйөлө, канаттарын талбып, бийиктеп учуп чыкты. Ол там ла бийиктеп, араай толкуланып турган талайдын үстүлө учуп барды.

Эрте күс.

А. Саруева.

(Үзүк.)

Ак кыру мызылдап,
Таң эртеде једип келди.
Чанкыр тегери јалтырап,
Кааң күндер тура берди.
Сары, күрөң торколо
Ар-бүткен кийинди.
Јараш күски кийимле
Кыска ойгө чүмденди.
Эзин араай сокконына
Јука торко элбирейт;
Күннинг алтын чогына
Јалбырактар түшкүлейт.
Алмаз ошкош ару суу
Араай агып, шоркырайт,
Јажарып чыккан јараш туу,
Күмүш чилеп, мызылдайт.
Јарамык, јараш алтын күс
Бастыра тындуны түйметти,

Киленкей эмес корон кыш
Јууктап келгенин билдиртти.
Сыгын айга көкүгилеп,
Сыгын андар мантажат;
Тус-кујурга келгилеп,
Ұн алыжып ойногылайт.
Чайбалып јаткан балыкту көл
Јанар кушты көөрөдөт,
Тынарга јеңил ару кей
Кижини эмди чыйрадат.
Јерине тойынган турна куш
Чанкыр тегериде курлуктайт.
Түргөн учушту суугуш
Төрөлин керип ајыктайт.
Саргара берген јаланда
Алтын клаттар телтейди,
Јаан идирген јанында
Ышталып, машина күүледі.

Јакылта.

Күстин күндери керегинде, ар-бүткеннинг бүдүми керегинде,
ан-куштар керегинде стихотворениеде не айдылганын кычыры-
гар.

Күс.

М. Мундус-Эдоков.

Јүзүн-јүүр чечектү
Јажыл өлөң өзөлө,
Јажаар ойи једип,
Јаш үрени бышты.
Қары јажы једип,
Қадып кургап калды.
Қар-кыруга алдырбас
Қатан јашту өрөкөн болды.

Кыру келип тўжерде,
Кунугары жок болды.

Кўски соок келерде,
Куш балазы чыдады.
Жуун эдип табыжып,
«Жылу жерде кыштаар» — дешти.

Оскө табыш жок болзо,
Оскөн төрөл жерибиске
Ойто эбирилип жанбай деп,
Канадын талбып учты.
Күнтүштүгин көстөп
Жылу жерге ууланды.

Турналар.

Л. Кокышев.

Қоркушту ыраак алтайга
Комудап не барадын?
Алтайыстың үстүле
Айланып не турадын?
Қар түшпейтен алтайдан
Қачан ойто жанарын?
Ыраак өскө таладан
Ырысты канай табарын?

Алтайыстың суузынан
Амзап алзан, турна.
Ак булутту туузына
Амырап алзан, турна.
Қоркушту ыраак алтайга
Комудап, не барадын?
Алтайыстың үстүле
Айланып не турадын?

Жакылта.

Стихотворениени ундыбас эдип үренип алыгар.

Күски күнди аярып көригер.

В. Бианки ле А. Клыкова.

Бойыгардын аярып көргөнигерди бичип алыгар.

Сентябрь.

Баштапкы ла кыру качан түжер.
Турналар үүрлежип, түштүк жаар качан учуп барар.
Кайыгнын бүри качан саргарат, клённын ла јодронун бүри качан кызарат.

Колхозчылар качан кыра сүрүп, жылдам ашты үрендейт.
Жылдам аш качан јажарып келет.

Октябрь.

Јалбырак бүрлү ағаштардын бүри качан түжер.
Баштапкы ла кар качан жаар.
Кызылтөш деп баштапкы ла кеткин кушкаштар качан көрүнер.

Ноябрь.

Буунтылар, көлдөр, онын кийининде агын суулар качан чек тонуп калар.

Кандый числодон ала чанакту јүрер.

Јакылталар.

Бойыгардын көзнөгөөрдин алдына кушкаштарга кормушка јазап беригер, ого кандый кушкаштар келип отурар, көрүп туругар.

Ар-бүткенде кандый кубулталар болуп турганын ла кушкаштардын кылык-јагын көрүп, бойыгарга бичип туругар.

Күскиде колхозто.

Н. Незлобин.

I.

Агын суу сооп, түбине јетире јарык боло берди.

Карлагаштар уча берди.

Колхозто түни-түжиле сеялкалар табыштанат.

Түн-түш трактёрлор күйөүлет.

Балдар школго баргылайт. Марков Сережага энези желбер бөстөн жылу чамча көктөп берген. Коля жаңы сапакту. Ончолоры төп болуп, эмеш чыдап, жаанай бердилер. Балдардын ончозынаң жааны — Тихонов Гриша: ол чын ла костюмду, галстукту, школго дезе велосипедтү барат.

Школго жүретен балдар кечсин деп, чобразын сойып салган жоон жулма тоормоштордон тайанчыкту жаңы кемирү салып койгон: сыраңай кичинең те балдар, коркыбай, бу кемирүле кечип жүрет.

II.

Айас күндер узак турат, жалаңда жүргөмөштин уйазы учуп жүрет, тенериде бир де булут жок, тенери жаңыс ла мындый айас өйдө андый ару болотон.

Улус картошко казарын баштады.

Бир ат жеккен жеңил салда жалаңга келди.

— Чике-е бас! — деп, салдачы кыйгырат, керсү ат чип-чике базарда, салда тобракты эки башка жайрадып барадат. Сүрүп бараткан салданың жолына картошко, таардан төгүлгендий, төгүлип турат.

Балдар школдо үренип божогон кийининде ончозы картошко казарга болужат. Бирүзи бирүзинен артык иштеерге кичеет. Миша да бир корзинага толтыра картошко жууп алган.

Картошконы жаан корзиналарга чокчойто салып алдылар.

— Балдар, слер картошконы көп салбагар, уур ине! — деп, бригадир айдып турат.

— Кем жо-ок, чыдажарыс!

Чук жаткан картошкого база ла экелип ургулайт.
Чук картошко там ла өзүп туру.

Кош тартар машиналар келгилейт.

— ЗИЛ! — деп, балдар кыйгырыжат.

— Туку ол жажыл ГАЗ келип жат.

Балдар башка-башка машиналарды ончозын билер.

Картошконы машинага коштоп турганча, балдар ижин таштап, ончолоры машинаның жаңына келгилейт. Кошту машиналар барарга белең ле болзо, балдар толтыра кошту машинаның кийин жаңынаң элтү чыгып, отурып аладылар.

Балдар жалаңнаң кыйгырыжып, кожондожып келгилейт. Де-

ремнеге жууктап келгенде, шоферлор машиналарын токтодып ийедилер.

— Же болор, оного өскө Москва жаар апарарыс!

Балдар машиналардан калып түжедилер.

— Быйан болзын! — деп айдала, машиналарды ээчий бөрүктери ле узак жагып турадылар.

Онын кийининде жарыш эдип жүгүрип, ойто ло жаланга барып, база ла иштей бередиленер.

III.

Сооктор башталды.

Балдар эрген тура толтыра кннгаларлу, тетрадьтарлу сумкаларын алганча сууны кечип баратканда, суунын жарадындагы жер соокко агара кырутып калган жалтырап жадат.

Жаланда бир де неме артпаган.

Жагыс ла өзөктө, суунын жаказында, капуста көгөрип турат.

Капуста соокко алдырбайтан. Соокко ол там ла агарып, амтаны кирип турат.

Колхозчылар капуста кезерге барганда, жеңил тон, меелей кийип алгылайт. Капустанын болчокторы жаан — кучак та жетпес.

Таандар учкулай берген.

Уроктор божогондо балдар школдон жагылабайт. Лозунгтар журагылап, класстарды кееркедип турадылар.

Удабас байрам болор.

IV.

Байрам!

Сууны кечер кемирүнинг жаында арчыннын бүриле, кызыл бөслө кееркеткен бийик парата туру. Бу жарандырып кееркеткен паратанын алдынча кызыл галстукту пионер балдар кожоңдожып өткүлейт.

Марков Миша үренбей де турган болзо, байрамга оны да кожо апаргылады.

Ой, школы кандый жараш эдип кееркеткен!

Раиса Дмитриевна жагы платьелү. Төжинде эки медальду, же балдар да, бойынын директоры чылап, ару-чек, жагышы кийинип алгандар. Анчадала кызыктактар жаранган — ленточкалар, бантиктер, ак жакалар кийип алгандар.

Көп балдардын ада-энелери мында ок — олар балдарын көрүп, сүйүнгө келген.

Балдар музыкалу ыргазын деп, тракторист Иван Васильевич баянду келди.

Байрам гимннең башталды.

Онын кийининде балдар кожондогылаган. Миша да балдар ла кожо кожондоды:

Балдардын ырысту төрөли бар,
Ол төрөлдөң артыгы жок!

Чүмдеп салган стол жаар акаларын ээчип, Марков Миша барды. Ого, ончолорына чылап ок, база сый бергиледи: конфеттер, печенье, кузук, яблоколар.

Онын кийининде балдар жүзүн-жүүр ойындар ойногылаган. Колхозтын председатели база мында. Ол школго жаантайын келип жүрет. Школдын ичи жылу ба, жарык па деп, аяктап көрүп турат. Кандый бала канайып үренип турганы керегинде үредүчи ого куучындап берет.

Балдар школдон энирде жангылайт.

Көзнөктөрдөң от жаркындалат. Байрам күнде кееркедип салган ором телкем боло бергендий көрүнөт.

Кейде ак чымылдар учкулайт — баштапкы кар жаап келди.

Сурактар.

1. Үредү жыл башталар алдында ада-энелери балдары керегинде канайып кичеендилер?
2. Үренчиктерге колхоз нени этти?
3. Октябрьдын байрамына школ канайда белетенди?
4. Колхозго күскиде кандый иштер өткүрилген?
5. Үренчиктер жаан улуска канайда болушкандар?

Карагайлар ненин учун өспөгөн.

П. Кондратьев.

(Агаш өскүрөөчинин куучыны.)

Мен карагайды сүрекей сүйүдим. Менин санаамла болзо, карагай сүрекей жакшы, жараш агаш. Бистин деремнеде азыйда карагай жок болгон. Мен үренчик болорымда он километр жерге барып, оок карагайларды экелип туратам. Оок карагайларды казып алала, тазылдарын салбангадаып, сүйүнип, көкүп, ойто жа-

нып келетем. Мен анайып казып алган карагайларды канча кире-
ези отургусканымды билбей де турум. Же онойып отургускан
карагайларымнын бирүзи де өспөгөн.

Агашты, ол өспөй, амырап турар тушта, эмезе эрте жаста,
эмезе орой күсте отургузар керек. Мен дезе онын ондыйын бил-
бей, жайгыда, агаш өзүп турар тушта, отургузып тургам. Ого
үзеери, жулуп алган агаштарды жолой келедип тазылдарын сер-
ний согуп туратам. Чынын алза, казып алган агаштын тазылын
чыкту бөслө ороп алып экелер керек. Онойып оробозо, тазыл-
дары кургай берген агаш өспөс.

182935 Мен карагайларды отургузарын да жастыра өткүргем: төзин-
деги тобракты ныктай тепсеп саларынан коркып туратам. Отур-
гускан карагайларды сугарбайтам—карагай чечек эмес, оны су-
гарбаза да кем жок деп бодойтом. Олорды отургузатан ороны
кичинеке эдип казатам, агаштын тазылдары бадышпай турган-
да, мен олорды анаар-мынаар бүктөй тудуп, көмүп салатам. Чын
ээжи аайынча болзо, агаштын тазылдарын жаантайын төмөн,
жер жаар баргадый эдип отургузар керек. Карагайды отургузар
тушта оны жерге терең көмөтөм. Агаштын тазылдары өзүп тур-
ган жерининг үсти жанында тазылдыг мойынагы бар деп, мен ол
тушта билбегем.

Эмди мен жаанап келген киж, агаш отургузып иштеп ту-
рум. Бу жажыма карагайларды көп отургустым. Отургускан
агаштарым эмди менен жаан, мен олорды алдынан өрө көрүп
турадым.

Сурактар.

1. Агаштарды казып, өскө жерге качан отургузар керек?
2. Агаштарды отургузар тушта, тазылдарын канайып чебер-
леер керек?
3. Агашты отургускан кийининде эбиреде тобракты ненин
учун ныктай тепсеер керек?
4. Үренчиктин отургускан карагайлары ненин учун бирүзи
де өспөди?
5. Слер кандый агаш отургустыгар?

ШКОЛ, НӨКӨРЛӨР, БИЛЕ.

Эн жакшы үренчик.

М. Кузнецов.

Онон бери көп жылдар өткөн. Мен ол тушта Симбирск городто болгом.

Мен гимназияга келеримде, коридордо балдар көп, тал-табыш тыг болгон. Мен бойымнын нөкөрлөриме, мен чилеп жаңы келген балдарга, жууктап алдым. Бис жаан балдардан бөлинип, бир аай турганыбыс. Чук турган балдардын ортозында сары чачту, кичинек, батпак уулчакты аярып көрдим.

Күзүни шыгырады. Балдар ончозы класстар сайын таркай берди. Менле коштой шак ол уулчак отурды.

Үредүчи балдардын ады-жолун тоолой кычырарда, мен ол уулчактын өбөкөзин билип алдым. Онын өбөкөзи Ульянов болгон.

Ол балдардан ончозынан кичинек болгон. Мен 12-чи жашка бараткам. Жажы менен де жаан үренчиктер бар, ол уул дезе жүк ле тогус жашту. Же ол бир де эмеш жалтанбайтан.

Ульянов сүреен жакшы үренген. Өскө орооннын тилдерине, анчадала латинский тилге, үренерге биске сүрекей күч болгон. Бир катап мындый учурал болгоны санаама кирет. Латинский тилдин үредүчизи Федоровский класска кирип келеле, книганы ачып, эн алдындагы партада отурган үренчикти адады. Ол туруп келеле, түрген, жакшы көчүрди. Же бир уур сөс учураарда, үренчик бир минут кире сананып, унчукпай турды. Же Федоровскийдин урогында узак сананып болбозун! Коштой отурган үренчиктен сурады. Онызы туруп чыгала... унчукпады. Же Федоровскийдин сурагына үренчиктердин кемизи-кемизи чын каруу-

зын айтпаганча, турган балдардын отурар учуры жок болгон. Эки үренчик бут бажында туру. Федоровский десе үчинчи үренчикти тургусты. Үчинчи, төртүнчи, бешинчи, алтынчы үренчик турды. Бирүзи де көчүрүп болбоды. Класстагы үренчиктердин каботтозы бут бажында туру. Сурак Ульяновко жетти. Балдардын санаазы жарый берди. Ульянов сл сөсти көчүрүп ийди. Балдар эмди отурза да кем жок.

Балдар нени-нени билбегенде, ологго кандый бир сөс жарт эмес болгондо, Ульяновтон сурагылайтан. Ульяновтон нени ле суразан — айдып беретен.

Ульянов «кажык» ойноорго сүүйтен болгон. Мячик согуу ойноор ойынды бис анчадала тын сүүйтенис. Санаага жеткенче ойнойло, Свия сууга эжинерге баратаныс. Сууга эжинетен жерге кемирүле једип, чечинип ијеле, — суу төмөн калып ијетенибис. Ульянов ыраак, суунын ортозына јетире эжинип баратан. Сууга ага бербезин деп, кезикте коркып туратаныс. Је ол чыйрак уул болгон — эжинип ойто чыгып келетен.

Эжинип алала, ологдын айылына баратаныс. Онын комнатазы экинчи этапта болгон. Ол кыпта бир де артык неме жок болгон. Стенеде жарым шарлардын картазы, орыннын јанында — коларткыш, көзніктің јанында — илип салган полочка. Полочкада, учебниктерден ле словарьлардан өскө, Пушкиннің, Лермонтовтың, Тургеневтин сочинениелери турган.

Мен онын айылына јүрүп, Ульянов канайда иштеп турганын көрүп туратам. Ол сүреен чек-чебер, иштеерге күүнзек, эткен ишти качан да болзо учына јетиретен уул болгон. Ол кандый ла уур урокты билип албаганча, гуура салбайтан, онын учун јебрен латинский ле греческий тилдерди јакшы үренип алган.

Ол керекти чала-была, мендей-шийдей качан да этпейтен. Сочинение бичиирге ого жакылта бергенде, ол оны калганчы күндерге артыспай, тургуза ла баштап иштей беретен. Библиотекага барып, керектүү бичиктерди талдап алала, кычырып, керектүү *жерлерин бичип алатан.*

Онын учун ол гимназияда үренген сегиз жылдын туркунына класстан класска көчүп, эң жакшы үренчик болуп, баштапкы награданы алып туратан, гимназияны божодордо, алтын медаль алган.

Балдарга бичиген письмо.

Н. Крупская.

Күндүлү балдар, Лениннинг керегин көндүктиригер, бастыра улустын жүрүми там ла жарык, культурный, аргалу болоры учун кандый ла керекти ончозын бүдүригер. Бичикти көп кычырыгар, жакшы үренигер, — слерге көп неме билер керек. Иште, үредүде нөкөрлөригерге болужып, нак жүрерге үренигер. Слердин ортогордо, башка-башка национальностьту балдардын ортозында, уулчактар ла кызычактардын ортозында, жаан ла кичинек балдардын ортозында чындык нөкөрлик болзын.

Күчтү, билгир балдар күчи жок балдарга, жетире билбес балдарга болужар учурлу.

База онойып ок албатынын жөөжөзин кичееп жүригер. Чеден жемирилип калган болзо, оны жазап салар керек; кирлү чаазын жатса — оны жуунадып салар керек;

тегин јерге от күйүп тургажын — оны өчүрүп салар керек; кичинек баланы кем-кем көмөлөп турган болзо — онын адаанын алар керек; бичик билбес кижн учураза — оны бичикке үредер керек. Јаан улуска болужар керек, үренер керек, жүрүмдн аја-рулу көрүп, терең шүүнер керек, советский јаннын најызы кем, өштүзи кем, билер керек. Балдар бойын кату тудуп, бойынын кылык-јагын башкаргадый санаалу, төп болуп, турумкай, јал-танбас болуп, төрөлін корыырга ла ишке белен болор учурлу.

В. И. Лениннің мавзолейи.

Бистин үредүчибисти, бистин башчыбысты — Ильичти эске алынып, сүүп жүригер, онын үредүзин билип аларга үренигер.

Ичјанындагы ла тышјанындагы өштүлерле Ильич чилеп тартыжып, јегип туругар.

Јаңы жүрүмдн, јаңы јадынды, јаңы культураны Ильич чилеп төзөгөр.

Иште кичинек керектен качан да мойнобогор, не-нинг учун дезе кичинек керектерден јаан керек бүдүп јат, — Ильичтин јаан учурлу јакылталарынын бирү-зи андый.

Лениннинг маанызы.

С. Маршак.

Кремльдинг жанында таш Мавзолейде
Ленин башчыбыс кыймык жок жадат,
Телекей үстүндө таң жарыгандый
Онын маанызы жайылат.

Лениннинг жеңдирбес маанызы
Кезикте сүреен жаан да болор,
Пионер балдардын мойынында
Қызыл галстук та болуп оролор.

Пионер Ваня.

(Советский Союзтын үч тарый Геройы
Иван Кожедубтын жүрүминен.)

I.

Бистинг школдо пионерский отряд төзөлгөн. Бис школдын жанында стройго турдыбыс. Пионер дегени ол кандый улус деп, Нина Васильевна биске куучындап береле, пионер Лениннинг кереги учун тартыжуга качан да белен болуп, кандый ла керекти бүдүрерде, озор өскө балдарга жаантайын жозок көргүзип турар учурлу деп, биске жартап айдып берди. Мен бу куучынды угарымда, жүрегим оморкоп, сүүнчилү согулып турды. Вожатый менин мойыныма пионерский кызыл галстукты буулап берерде, мен оной тын жүрексиредим.

Мен пионерский галстук жок жүрбейтем. Уйуктаар алдында оны жараштыра бүктеп, жастыктын алдына салатам. Баштап тарыйын түнде де туруп алала, галстугым мында ба деп көрүп туратам.

Отрядта иштеерге жибүлү болгон. Он беш километр кире жерде турган совхозко барарга, анчадала тын сүүйтенис. Совхоз жаар Нина Васильевнала кожо барып, свёкла одоп, мажактар терип, аш жуунадарга болужып туратаныс. Колхозтын садында да иштеп туратаныс.

II.

Боду, каран оорып жүретен Ивась деп уулчак бистинг класста үренген. Сергей деп шокчыл жаан уул Ивасын өчөштирип, улам сайын ыйладып туратан.

Анайып кылынарга жарабас деп, Сергейге мен канча ла катап айткам, ол дезе Ивасын түңей ле өчөштирип турган.

Же бир катап мен чыдажып болбодым. Бир күн эртен тура балдар ончозы класста отурган, Нина Васильевна дезе келгелек болгон. Ивась кирип келди. Оору Ивась жүк арайдагы базып келеле, партанын кийинине отуруп, бичигин ачты. Оны ээчий Сергей жаар канайда чурап барганымды билбей де калдым. Бис экү ортозыла өдүп барадала, бир де шылтак жогынап, кенетийин сумказыла Ивасын бажына согуп ийди. Ивась кыйгырып ийеле, бажын колыла тудуп алды.

Чугулданганымга көстөрүм де немеге жетпей барды. Мен Сергей жаар канайда чурап барганымды билбей де калдым. Бис экү тутпактажып, полдо тоголоно бердибис.

Балдар отурган жеринен тура жүгүрүп, бисти айрыгылады.

Менин сыным Сергейден кыска да болзо, онон бөкө болгом. Оны айра минип алайын ла деп турарымда, эжик ачылды, Нина Васильевна кирип келди.

Ончо балдар отургылай берди, бис Сергейле база туруп келеле, унчукпай турдыс. Класста согушканым учун мен сүрсен уйалып турдым. Нина Васильевна дезе мен жаар көрүп айтты:

— Бойы дезе пионер!

Же ол тушта балдар ончозы кыйгырышты:

— Нина Васильевна, ол согушарга сананбаган! Ол Ивасын адаанын алган!

Нина Васильевна бир де неме айтпады. Ол унчукпай, стол жаар базып барала, отуругар деп айдала, урокты баштады.

Үредү божогон кийининде, ол бисти ончобысты класска артызып алала, нажылык керегинде, нөкөрлик керегинде, пионердин чеги керегинде бисле узак куучындашты.

Мен бу күнди качан да ундыбазым.

Сурактар.

1. Пионерский отрядка кирер тушта Ваня Кожедубтын санаазы кандый болды?
2. Ваня отрядта канайып иштеди?
3. Класста кандый учурал болды?
4. Үредүчи класска кирип келерде, Ваня ненин учун уйалды?

Пионерский галстук.

С. Щипачев.

Галстукты тагынзаң,
Оны чеберле:
Ол бистинг мааныла
Жаңыс өңдү ине.
Бу мааныны тудунып,
Жуучылдар жуулажат.

Карындаштар, адалар
Төрөл учун тартыжат.
Пионерский галстук —
Оноң баалу неме жок!
Жииттердинг канынаң
Там кызарды ол.

Бир куучын.

Л. Кассиль.

«Красный луч» деп колхозко газеттинг редакциязынын иш-чизи Болотов келген. Колхозчы Величко Никита колхозтын ажын, карган өбөгөнди ле балдарды өрттөн канайып аргадап алганын угала, статья бичизин деп, Болотовко жакылта берилген.

Болотов Величконын айылына келеле, ондо бир он—он бир жашту уулчакка туштады. Ол уулчак Величко Никитанын уулы болгон. Столдын үстүндө тетрадьтар ла задачник жадыры.

— Сен мында нени эдип туруң? — деп, Болотов сурады.

— Урокторым үренип жадым.

— Мында өрт канайып чыккан, сенин адаң оттон улусты канайып аргадап алганын айдып берзең.

Бу өрт Шубиндерде күйгөн, адам десе ол тушта городто болгон.

— Слерде база өскө өрт болды эмеш пе?

— Жок, бисте жаңыс ла өрт болгон — деп, уулчак күлүмзиренди. — Же Никиталар бисте экү. Баштапкы номер — менин адам, экинчи номер Величко Никита дегени мен болорым.

— Сен бе? — деп, Болотов кайкады. — Айдарда, мен сен керегинде бичийтен турум ине?

— Мен керегинде нени бичийтен?

— Бичиир неме жок деп пе?.. Сен герой инең! Керек кандый болгонын куучында.

— Же, мен кандый герой... — деп, Никита кемзине берди. — Керек мындый болгон... Аjarбас жагынаң. Бистинг бастыра колхозчылар картошко казар деп, ишке баргылаган. Шубиндерде

дезе карган Моисеич өбөгөн оору, буды жок кижн болгон, ого үзеери эки бала... Экилези кичинек — Ленка ла Макарка. Мен дезе школго мендеп, жүгүрп бараткам... Кенетийин көрзөм, Шубиндердин эжигинде туман чөйилип туру. Көрзөм, жабын-тыннын алдынан чыгып турган ошкош. Мен токтой түжеле, көрүп турдым. Жабынтыннын алдынан от кенетийин жалбырт этти! Тургуза ла жалбыш тураны алып ийди. Журтта бир де кижн жок болгон. Барып улус кычырып жүргенче, ончолоры тирүге күйүп калгадый.

Мен бичиктеримди, күйе бербезин деп, ырада салып койоло, бажымды пиджакла ороп алып, жалбыштын ортозына чурадым. Туранын ичинде дезе ыш толтыра. Такта күйүп турган эмтир. Ленка Макаркала экү жерде энмектегилеп, буды жок таадазынан тудунып турдылар. Таадак Шубин дезе сенекте жыгылып калган жадыры.

Мен балдарды тышкары чыгарып салдым. Тышкары жакшы, — тынарга женгил. Карган өбөгөнди база чыгарар керек... Күйүп калар ине.

Мен бастыра бойым пиджакла жабынып ийеле, база ла турага кирдим. Анда ыш чек толуп калган! Ончозы жызырап туру. Шубин өбөгөн мени көрүп ийеле, колын жангып турды:

— Сен, уулчак, кайдаар жүткүп турун! — деп карылгактанып туру. — Тынын алып, капшаай мынан кедери чык. Карган туш кижини оттон чыгарарга не албаданып турун! Бойын күйерин! Меге тийбе! Бар, Никита, жүр мынан...

Чындап та качарга турала, мен пионер инем деп санаама кирди. Шубин өбөгөнгө айттым: «Туш кижн дегени не? Бис ончобус төрөөн улус». Оны сүүртедим. Ол жангыс бутту, базып болбойт. Оны турадан чыгарарга күч болды... ыш коркушту — кижн тынып та болбос. Чедирген чачылат... Коркушту. Же мен андый да болзо, айттым:

— Кем жок, таадак, үч бутла канайып-канайып базалык.

Анайып чыгарып алдым. Тыныш алынып алала, улус кычырарга жүгүрдим. Пиджагым үзе күйүп калды. Же керектин божогонь да ол...

— Сен бойын да күйүп калардан маат жок болгон! — деп, Болотов айтты.

— Канайдар база! Мен чыгарбаган болзом, Шубин өбөгөн күйүп калар эди. Коштой турган амбардагы аш... бастыра кол-

хозтын ажы анда. Мен школдо баштапкы жыл үренип турган эмезим. Бистин экинчи класста үренип турган кажы ла үренчик менин ордымда болгон болзо, түней ле анайып ок эдер эди. Кызычак та анайып ок эдер эди. Бис ончобыс наҗы-карындаш. Јаңы пиджагыма ачынадым. Јап-јаңы пиджак болгон. Акам-нын пиджагынан көктөгөн болгон. Је колхоз меге јаңы пиджак сыйлап берген.

Болотов атанарга шыйдынды.

— Мен керегинде улус газеттен кычырар ба? — деп, Никита кенетийин сурады.

— Кычырар, ончолоры кычырар.

— Мен керегинде бе?

Сүүнгенине уулчактын чырайы јарый берди.

Сурактар.

1. Уулчак кандый подвиг этти?

2. Никитаны керсү, мактанбас уулчак деп, ненин учун айдар керек?

Бала тужундагы нөкөрлөрим.

М. Горькийдин бичигени аайынча.

Бир канча балдар биригип алдыбыс.

Бу нак жүрген балдарда бичик билетени экү — Чурка ла мен. Вяхирь биске күйүнип, айдып туратан:

— Мен база училищеге барарым, мени үредүге алзын деп, үредүчинин будына бажырып сураарым. Уренип алзам, — сад-та иштеерге јалданарым.

Вяхирьдин энези јаскыда одынга бастырарда, оны больницага апарып салдылар. Чурка Вяхирьге айтты:

— Бистин айылга кел, энем сени бичикке үредер...

Бир эмеш ой өткөн сонгында, Вяхирь бажын кагкайтып, вывескаларды кычырып турды:

— Балакейная лавка!..

Чурка оны түзедип туратан:

— Бакалейная¹ ине, алдама!

— Онын буковкалары ары-бери секирижип турган да...

— Буквалары дезен!

¹ Бакалейная лавка — не ле жүзүн аш-курсақ садып турган магазин.

— Олорды кычырып турганына сүўнип, буквалар ары-бери секирижип туру ошкош!

Вяхирь агаштарды, өлөңди сүреен сүүйтөн болгон. Бис оны көрүп, каткырып та, кайкап та туратаныс.

Кумакту жерде чачыны турган слободада¹ өзүм ас болгон, жүк ле каа-жаа жерлерде кунурак ветла, эмеген сөөктин тыйрык төстөри, чеденниг алдында кугарып калган өлөң учурайтан. Андый өлөңниг үстүне кем-кем отуруп ийгенде, Вяхирь чугулданып адылатан:

— Же, өлөңди не үрөп туругар? Кумакка да отурза, түней эмес пе?

Онын көзинче ветланыг будагажын, эмеген сөөктин чечектелип турган сабалагын үзүп, эмезе Оканыг жарадында өзүп турган талдын чырбагалын кезип ийерге эп жок болгон, — ол жарындарын көдүрүп, колын жайып, жаантайын кайкап туратан:

— Слер оны не сындырып туругар?

Ол анайып кайкаганда, бис ончобыс уйалып туратаныс...

Сурактар.

1. Вяхирь нени иштеерге сананган, нениг учун?
2. Ол үредүни канайып кичееген?
3. Школго алзын деп Вяхирь нениг учун үредүчининг будына бажыар учурлу болгон?
4. Балдардын нак жүргени керегинде бу куучыннаг слер нени билип алдыгар?
5. Балдар өлөңниг үстүне отурганда, Вяхирь нениг учун чугулдайтан?
6. Чурка бойынын нөкөрине канайда болушкан?

Ильичтин бала тужундагы ла школдо үренер тужундагы жылдары.

А. Ульянова.

I.

Бистинг башчыбыс Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 1870 жылда, апрельдин 10 (22) күнинде Волганыг жаказындагы Симбирск деп городто чыккан, эмди бу город Ульяновск деп адалат.

Владимир Ильичтин адазы, Илья Николаевич, ол тушта

¹ Слобода — городтын сырагай жанында турган журт.

Симбирский губерниянын албаты училищелеринин инспекторы болгон. Ол тегин улустыг билезинен болгон, эрте өйдөг ала адазы жок арткан, үредүге дезе жагыс ла жаан карындажынын шылгузында јединген. Симбирскте ол јокту улуска, крестьяндардын балдарына школдорды көптөг тударга кичеенген, ол бу амадуга болуп, бойынын күчин кысканбай, бойына чек килебей, кандый да күнде губернияла јоруктап жүретен.

Владимир Ильичтин энези, Мария Александровна, врачтын кызы болгон; ол бойынын јиит тужундагы жылдарын деремнеде өткүрген, ондогы крестьяндар оны сүрекей сүйүтен. Ол јакшы музыкант болгон, музыканы ла өскө тилдерди: французский, немецкий ле английский тилдерди јакшы билетен, музыкага ла

тилдерге балдарын үредип туратан. Ол жаан обществоны ла соот-жыргалды сүүбей, чөлөө ойди жаантайын үйде, балдарыла кожо өткүретен, балдар оны тын сүүп ле тооп туратандар.

Владимир Ильичтин өскөн билези сырагай нак болгон. Биледе ол үчинчи бала болгон. Ол бала тужунда көп сабазында Оля деп сыйыныла ойнойтон. Оля оноң бүдүн-жарым жаш кичине болгон. Олор экилези чыйрак, шулмус болгон, жаан табыштанып, жүгүрүп ойноорго сүүйтендер. Андый ойындарга анчадала Володя тын күүнзейтен, ойноор тушта десе көп сабазында ол башкарып туратан. Ол Оляны диванның алдына кийдиреле, оның кийининде командовать эдетен: «Диванның алдынан чык!» Ол ойынчыктарла ас ойнойтон, оларды көбизинде оодып, сындырып салатан. Бис, жаан балдар, оны андый кылыктаң токтордо кичеенгенибисте, ол кезик аразында бистен жажынып туратан.

II.

Кычырарга Володя беш жаштаң ала энезинең үренип алган. Ол до, сыйыныбыс Оля да кычыраын сүүйле, адабыс көптөн алып турган бичиктерди ле журналдарды сүрекей күүнзеп кычыратандар.

Олор жаан удабай орус историядаң куучындар да кычыргылап турар болды, стихтерди десе наизусть үренип алатандар. Володя бичикти күүнине жеткенче кычырала, сыйыныла кожо ойноорго баратан. Ойноор тушта көп сабазында табышту ойындар сүүйтен керегинде өрө айдылган болгон. Жайгыда олор айылдың эжигине эмесе садка барып, агаштарга чыгып, жаан эки карындажыла кожо «чёрная палочка»¹ деп ойын ойногылап туратан (эмди ол ойын «палочка-застукалочка»² деп адалып турган болгодый). Володя бу ойынды сүреен сүүйтен, кийининде десе крокет³ деп ойынды сүүр болгон. Кышкыда бистин айылдың эжигинде кардаң эткен кырдан жынылап эмесе нөкөрлөриле кожо карла адыжып ойнойтон, мынаң эмеш орой десе конёкту жынылаар болды.

¹ «Черная палочка» — жажынып ойноор ойын: алтайлап «кара агажак» болор.

² «Палочка-застукалочка» — ол ок ойын; алтайлап «токулдадып салар агажак» болор.

³ Крокет — аңгылу ойын; ойноор улус эки башка бөлинеле, агаш маскаралдың болужыла бойларының шарларын түс жерде турган бир канча вороталар ажыра өткүрүп жат.

Симбирск городто улус жыгылайтан јерде Володянын ла јаан карындажыбыс Сашанын бийик кырлардан конёкту жыгылаганы санаама кирет, бу кырлар сўрекей кадалгак болгон керегинде, олордон чанагашту да жыгылаарга коркушту болгон. Кырдын бажында, онын сырагай ла кадалгак деген бөлүгинде олор озо баштап энчейип алгылайт, онын кийининде сынын табынча түзедип, түс туруп алала, кырды төмөн узак жыгылап баратандар. Мен олорды көрүп, жагыс ла күйүнип туратам, је олорго адаркажарга тидинбейтем. Кырдан жыгылаарга Володяга Сашадан јенил деп бодойтом: ол јаан эмес сынду батпанак бырчыт бүдүүлү болгон.

III.

Тогус јарым јаштуда Володя гимназиянын баштапкы класына кирди. Ол ўредүге кўүнзеп, јенил ўренген. Онын не ле немени түрген билип алатаны сўреен болгон, ого ўзеери, адабыс оны, онын јаан карындажын Сашаны ла эјезин ок чылап, ўредүге чыдамкай болорго, берилген јакылтаны чын, чике ле лаптап бүдүрерге ўредип турган. Онон башка, класста урокты јартаганын јакшы тыгдап угатаны Володяга сўреен јаан болуш јетирет деп, онын ўредүчилери айдып туратаны сагыжыма кирет. Не ле немени түрген билип алатанынаг улам, ол жагы урокты көбизинде класста ла ўренип алып, айылында дезе оны јук ле бир эмеш такып көрүп ијетен болгон.

Ол бойынын јаан карындажын сўрекей тыг сўүп, кандый ла керектерде, сырагай оок то деген керектерде, ого адаркажып туратан. Володядан нени ле сураганда: ол канайда ойноорго турганын, соодоп јўрерге барар-барбазын, ого кашаны сўттү эмезе сарјулу салып беретенин, — ол каруузын бачым бербей, Саша јаар көрүп туратан. Онызы дезе карындажы јаар сўмелү көрүп, каруу берерин өнөтийин удадып туратан. Бис экилебис оны электеп, каткырыжып туратаныбыс. Је анайып каткырганыбыста да Володя јалкыбайтан, ол каруузын мынайда беретен: «Саша нени айдар». Саша артык сөс айтпас, терең шўўлтелү ле бойынын керектерин кыйалта јок бүдүретен уулчак болгон учун, ого адаркашканы Володяга сўрекей тузалу болгон: јакылтаны чын, чике ле лаптап бүдүрер, сўрекей иштегкей ле терең шўўлтелү болор јозогын Володя јаантайын бойынын јанында көрүп турган.

Саша жаңыс ла иш јанынан эмес, је улусла куучындажар, эптежер де јанынан бистин ончобуска јозок болуп турган, ол сергелен, јалакай, је ол ок ӱйдӱ чындык, кату санаалу болгон учун, бис оны ончобус сӱрекей тын сӱӱитенибис. Володя јаш тужунаг ала ӱктӱм болгон, Сашанын качан да чугулданбайтаны, сӱрекей бек тудунатаны, ончо балдарга, анчадала Володяга јаан учурлу болгон. Володя озо баштап јаан карындажына адаркажып турган, је онын кийининде бойынын бу једикпезиле ӱнӱтийин тартыжар болды, оног эмеш јаанап келерде дезе, онын тын чугулданганын бис чек кӱрбӱдибис. Ол ишке чыдамкай болорго јаантайын бойын тазыктырып, бойынын једикпестериле тартыжып, чылаазыны јок ӱренип ле иштеп туратан.

Сурактар.

1. Ульяновтордын билезинде кемдер болгон? Биледеги улус бирӱзи бирӱзиле канайып јуртаган?

2. Володяга биледе кем ончозынан тын салтар јетирип турган?

3. Ульянов Володя кандый болорго кичеенип турды?

4. Володя школдо кандый ӱренип турды?

5. Ульянов Володянын ӱренгени керегинде, нӱкӱрлӱриле нак болгоны керегинде, онын јалтанбазы ла чыйрагы керегиндеслер мынын алдында база нени кычырдыгар?

К Ы Ш.

Кышкы энгир.

А. Пушкин.

Кышкы јоткон кар куйултып,
Тегерини бӯркеди:
Казыр андый, ол огурып,
Јаш баладый ыйлады.
Эскирип калган јабынтыны
Кенетийин шылырадат,
Орой келген кижн чилеп,
Кӧзнӧкти токулдадат.
Бистинг эски турачагыс
Кунукчыл ла карануй.
Кӧзнӧк јанында, јаан энем,¹
Унчукпай не отурынг?
Ырызы јок јиит туштагы
Кару најым, ичеектер,
Чӧӧчӧй кайда? Ичип ийзес,
Јӯрегибис сӯӯнер.

Најым, сенинг ар кӯчингди
Куйун келип алды ба?
Ол эмезе ийик кӯӯлеп,
Ургӯледип туру ба?
Талай ары јанында кӧктӧштинг
Јӯрӯмин кожондоп бер.
Таг эртеде јиит кыстынг
Суу алганын айдып бер.
Кышкы јоткон кар куйултып,
Тегерини бӯркеди.
Казыр андый, ол огурып,
Јаш баладый ыйлады.
Ырызы јок јиит туштагы
Кару најым, ичеектер,
Чӧӧчӧй кайда? Ичип ийзес,
Јӯрегибис сӯӯнер.

Сурактар ла јакылта.

1. Јотконнын улыганын Пушкин неле тўндештирет?
2. Пушкин бойынын няязын не деп адайтан?
3. Стихотворениени наизусть ўренип алыгар.

¹ *Јаан энем* — Пушкиннинг няязы Арина Родионовна.

Кышкы жол.

А. Пушкин.

Быыраш булуттарды өткүрө	Ямщиктин ¹ узун кожонгында
Ай өңөлөп барадыры,	Төрөл не де угулат:
Кунукчыл ээн жалаңдарды	Бирде омок жыргал ондо,
Кубакай одыла жарыдып туру.	Бирде жүрек сыстадат...
Эрикчил кышкы жол ичиле	Оттор до жок, тура да жок...
Чыйрак аттар мантагылайт.	Шын ла кар... Меге жолой
Бир аай үндү күзүңи	Жангыс ла чоокыр столмолор ²
Эрикчеендү шыгырайт.	Ээчий-деечий учурагылайт.

Лакылталар.

1. а) Жалаңда кышкы түнди; б) аттардын манын; в) ямщиктин кожондорын; г) улус жок ээн болгонын Пушкин канайда бичип көргүскенин такып кычырыгар.

2. Кунукчыл жорук керегинде айдып турган сөстөрдү мындый сөстөргө кожугар: — *жалаңдар, жол, күзүңи, кожондор.*

К ы ш.

Н. Надеждина.

Жалаңдардагы кар, талай чылап, учы-куйузы жок жадыры. Эртең тура, күн чалыыр тушта, жалаңдарда миллиондор тоолу оок солонгылар ойногылайт. Алтын өңдү, жажыл өңдү, чаңкыр өңдү жылдыстар кардын үстүндө мызылдап турат. Эртең тура кардын онойып мызылдаганы кандый жараш! Бистин көп карлу кеен-жараш улу орус кыш сүрекей жакшы!

Кожондо, шуурган, кожондо! Учуп түш ле, кар! Көбү кебис-ле жерди бүрке!

Жерге чачкан үрөн жылу кардын алдында тонбос, жаскыда эриген суу жерди тойгончо сугарар — байлык түжүмдү аш бүдер. Эмди үрөн уйуктайт. Агаштын бүрчүктери уйуктагылайт. Тош

¹ Ямщик — аттарла почта тартар кижн.

² Столмо — беристенин тоозын билерге озогы тужунда жаан жолдо столмолор тургузатан; андый столмолорды эки башка өңдү (кара ла ак) будукла чоокырлап будып салатан.

алдында балык уйуктайт. Айу ичегенинде уйуктайт. Борсук ба-
за ичегенинде уйуктайт.

Je бу да өйдө агаш ортозында жүрүм токтобой жат. Андар,
куштар кардын үстүндө канча чийүлөр, канча ойдыгаштар, кан-
ча истер эткенин — көрзөн! Истердин книгазын кычырарга
үренип ал. Ол тушта сеге агаш ортозында болгон керектер он-
чозы јарт болор: тийин кайда ажанганын, ак койон чаналу
кайдаар жыгылай бергенин билип аларын.

Қсойон канайып чаналу баратан? Шак мынайып — бери ук.
Қышка удур койоннын табаштарында койу, узун түк өзүп ке-
лет, анайдарда, койоннын табажы кышқыда јайгыдагызынан
јалбак, јаан боло берет, койон карга бадалбай, чаналу жыгыла-
ган чылап, мантап жүрет.

Қышқыда агаш аразында исчи болуп жүрерге сүрекей јилбү-
лү! Je оңойып жүреле, сондобой ойто јанып кел. Қышқыда түн
эрте кирип јат. Бу өйдө — сыраңай кыска түш, сыраңай узун
түн болот.

Сурактар ла јакылта.

1. Бу статьяда ар-бүткеннин кандый кубулталары керегин-
де айдылат?

2. а) Эртен тура кышкы күн чалыыр тушта јалан кандый
болгонын; б) шуурганнан нени сураганын база катап кычы-
рыгар.

3. Слер өзүмдердин кышқыдагы жүрүми керегинде нени би-
лип алдыгар?

4. Агаш ортозында исчи нени ајыктаар аргалу?

Табышкактар.

1. Мен суудан бүткем, сууны бойым да бүдүредим.

2. Јадып-јадып јадала, суу јаар жүгүрген.

3. Учканда — унчукпайт, јатканда — унчукпайт, өлө берген-
де — огурып ийет.

4. Колы да јок, көзи де јок, јураарга дезе билер.

Қыш керегинде.

(«Айдар» деп поэмадан алган үзүк.)

С. Барыбин.

Эбиреде ончозы апагаш,
Соок тышкары тыңыды,
Көзнөк алдында кайыңгаш

Қалың карга бастырды.
Ак жуурканла жабынган
Түулар амырап үргүлейт.

Шуурып келген шуурган
Карды учуртып экелет.
Ыраактагы кырланга
Койлор эмди чыккылабайт.
Жажы кичинек Айдар да
Азыйгы јаланды таныбайт.
Таштар үстүле кара суу
Эмди мында шоркырабайт.
Ак көбөңдий кар тонду

Қарагай ағаш шуулабайт.
Јаска јетире унчукпай барган
Ағаш-ташту тайгада
Қышкы уйазына кирип алган
Айу өрөкөн уйкуда.
Қоо сынду мөш ағаштар.
Эзинге араай шуулайт.
Өзөктөги калың кар,
Мөңүн чилеп, суркурайт.

Бистинг ле менинг.

Ф. Баранов.

I.

Декабрь айдың ортозына јетире кар сырангай ас болгон. Кенетийин кыш, бойының сондоп турганын билип алган чылап, куйундалып, карлап тура берди. Шуурганды ээчий шуурган келди. Беш күн кире тышкары да чыгар арга јок болгон. Шуурган токтой берген кийининде, Николаша бойының коштой јаткан нөкөриле Минькала экү чаналарын кийгилеп алып, баштапкы калың карла јытылап баргылады. Озо баштап пасека јаар баргылады. Пасекадан ыраак јок огород болгон, колхозчылар бу огородто бир канча жылдардың туркунына капуста отургускандар, эмди дезе ондо элбек сад өскүрип баштагандар. Эм тургуза јангыс ла тожула отургускандар, коштой питомникте дезе яблоняның јаш корболорын өскүргилеп турган. Бу участок азыйда ээн јер болгон, оның учун оны озогы ла аайынча «ээн јер» ле «ээн јер» деп адагылайтан.

Балдар бого келип јүрерге сүүйтендер. Бу ээн јерге уактын үренин јиирге чоокыр кучыйактар учуп келгилейтен. Чоокыр кучыйактардың јаражын дезе ончо улус билер! Балдар бого өскө дө кушкаштарды мекелеп кычырып алатан. Јаланг ижининг бригадиринег үрени какталбаган эки-үч тудам күдели эмезе бир тудам тараан сурап алала, оны баштары кардың алдынаг соксойып калган татарник деп өлөңгө коштой тургузып салатандар. Бери кандый кушкаштар учуп келбейтен дейзинг: кызылтоштор дө, јангалбайлар да, сулачылар да—ончозы мында!..

Онойып, балдар пасека жаар барадарда, Минька койоннын изин көрүп ийди.

— Боро койон мантап бартыр! — деп, ол сүүнип кыйгырды.

Николаша Минька жаар жүгүрди: баштапкы карла мантап барган койоннын изин көрөргө кандый да болзо јилбүлү! Чындап та койоннын изи эмтир! Бу жуукта ла мантап бартыр. Айдарда, майчык эртен тура, шуурган токтогон кийининде, мантап барган.

— Кандый макалу! Баштапкы ла шуурган болгон, бис дезде качан ок койоннын изин таап алдыбыс. Боро койонды ээчий баралы, ол кандый бир агаштыг төзинде јаткан болор — деп, Минька айтты.

— Баралы — деп, Николаша јөпсинди. — Је бу боро койон эмес, ак койон...

— Је айттыг ла база! Ак койон деремне жаар келер бе? Ак койондор јаныс ла агаш аразында жүргүлөп јат.

Балдар онойып блаашкылап, ээн јер жаар ууланган исти көстөп брааттылар. Минька истин јанында көп катап тизеленип отурып, көзине түжүп турган бөрүгин кайра кийип, боро койоннын изи кандый болотонун адазынын јаан меелейиле кардын үстүндө көргүзип турды. Николаша дезде чананын тайагыла койоннын изин бузуп, коштой оног эмеш јаан ис јурап баратты.

Чеденди ажып өткөн кийининде Минька айтты:

— Кандый сүмелү койон — былтыр мында капуста болгонун ундыбаган!

Балдар каткырышты:

— Быыл да тамзыктанарга сананган эмтир.

Је узак сүүнерге келишпеди: питомникке једип келеле көргөжин, беш кире яблонянын корболорын койон кемирип салтыр!

— Ол эмди амтажыйла, бери јаантайын келип турар, бастыра яблоняларды кемирип салар — деп, Николаша санааркап айтты.

Миньканын дезде бойынын да огородында јаш корболор өзүп турган. Ол тургуза ла олорды сагышка алынды:

— Ол менин де огородымда болгон болор. Менин яблоняларымды үреп салардан маат јок.

— Степанычка айдып койор керек.

Олор сад өскүрөөчү карган Степанычка баргылады.

— Майчыкты кетеп алар керек — деп, Николаша айтты.

— Шакпырты көп неме эмей. Онын качан мантап келетенин кем билер? — деп, Степаныч айтты. — Соокто түниле отуруп чыдашпазын. Бис онсн иженчилү эдерис. Агаш ортозына жүгүрүп барала, чибинин бүрин көптөн экелигер. Агажактарды чибинин бүриле курчайла, үстүнөн десе карла жаап саларыбыс.

Ивин Николаша түргөн курсактанып алала, жарым частын бажында айылынан чыкты. Минька кирнестенин жанында сакыган.

— Барып балдар кычырып алалы! — деп, Николаша айтты.

— Бис питомникте узак болорыс па?

— Энирге жетире иштеп салбай оны. Не болды?

— Энирге жетире... Мен бойымнын яблоняларымды качан жабарым? — деп, Минька сурады. — Бүгүн түндө койон колхозтын питомнигин таппай калала, бистин маалаларга келер ине. Степаныч питомникти каруулдаган учун трудкүндөр алып жат, ол оны бойы чеберлезин.

Николаша андый каруу сакыбаган, Миньканын пыймазы жаар көрүп, Николаша чукулданып айтты:

— Сенде турганы ла одус кире дичок,¹ питомникте десе мундар тоолу болордон маат жок. Питомник үрөлгөжин, колхозтын сады да жок болор.

— Жөпсинер болзон, мынайда эдели, озо баштап бистин яблоняларды жаап салалы, онын кийининде Степанычка болужарга барарыс — деп, Минька манзарып айтты.

— Тапкан ла эмтирин! Тегин де жарым түш өдө берди. Степаныч жагыска энирге жетире көп эдер деп пе?

Балдар күректерине тайанып алган тургулады. Николаша, Минька жаар кылчайып көрүп, кезе көргөниле нөкөрин уялтарга турган чылап, онын көзине чике көрөргө албаданып турды. Же Минька өчөжип, төмөн көрүп турды.

— Анайдарда, барбазы ба? — деп, Николаша сурады.

— Бойымнын агажактарымды жаап койзом, барарым.

— Андый болзо, торт келбе! Сен жогынан да эдип койорыс. Бойыннын дичокторунгла берижип отур!

Жарым частын бажында Ивин Николаша өскө балдарла кожо питомникте иштеп турды. Балдар агаш ортозына барып, чи-

¹ Дичок — прививка этпеген плодовой агажак; мында яблонянын корболоры.

бининг бўрин тартып экелеле, кажы ла агажакты бўрле туй жаап, эбиреде карды тепсеп салдылар.

Койон тўнде яблоняларга келип те жүрген болордон маат жок, је бир де ачык тос таппаган.

II.

Ласкыда кар кайылып, грядалар көрүнип келерде, Минька агажактарды кем де кемиргенин көрүп ийди. Койондор једип болбогон до болзо, је агажактардын тазылдарын чычкандар кемирип салган эмтир.

Ол јыл јас эрте болгон. Агын суулардын тожы түшкелекте, теректердин бүрчүктери көөп чыккан. Талан-келендерди ээчий кастардын үүрлери тўндүк јаар ууланып учтылар.

Туралардын карымдарынын јанында күнет јерде күнге изиген кара тобрак буруксып јатты. Эрте учуп келген кара баарчыктар огородтогы грядкалардын үстүле табыланып баскылап жүрди.

Колхозтын садында яблонянын корболорын отургузарга белетенип турдылар. Балдар эмди Степанычка күнүн сайын болужар болды: јаан яблонялар отургузарга белетеген кара тобракты оролорго тажыгылап, питомникти чөп-чөлгөдөн, чибинин бўринен арчыгылап, чедендеги тежиктерди јамагылап турды. Кышкыда койондор яблонянын јаш корболорын үреп турганын олор Минькала экү көрүп ийген керегинде бир катап Николаша сад өскүрөөчиге эзедип айтты.

— Айдары да жок эрлер —деп, Степаныч айтты. — Садтан колхозко кандый байлык јөөжө болорын бойыгар көрөригер. Сад отургузар тужунда дезе мен слерге јакшы иш учун эн талдама корболордон он төстөн берерим. Бойыгарда да отургузугар. Бастыра јурт яблонялу садтардын ортозында турзын.

— Биске керек жок то болор эди — деп, андый јенүге сүүнген бойынча, Николаша айтты, — **Минька бойынын корболорын** чеберлеп албаган.

— **Койондор** үреген бе?

— Чычкандар.

Кышкыда питомникти јабарга балдардын кемизи ого болушкан, кемизи болушпаган, Степаныч эмди ундып салган.

— Корболорды жаап, карды јакшы тепсеер керек деп, мен слерге айткан јогым ба. Анайда эткен болзогор, чычкандар да

өдүй болбос эди — деп, Степаныч айтты. — Же сен питомникте иштеген, айылыңда сеге кем чаптык этти?

Ол тужунда питомникте Степанычка болушпаганын Минька айдарга сананала, айдынып болбой, бажын эңейтип алган турды.

— Кем жок — деп, сад өскүрөөчи айтты. — Жоннын жөөжөзин корулап алганыгар. Бистин байлык жөөжөбис оноң бүдет. Бойыңнын мааланла дезде байып болбозың.

Сурактар.

1. Кышкыда колхозтордын садтарында кандый иш өткүрилет?

2. Үренчиктер сад өскүрөөчиге канайып болуштылар?

3. Колхозтын участогындагы жаш корболор ненин учун бүдүн артты?

4. Миньканын огородындагы жаш корболор ненин учун кургап калды?

5. Куузын ненин учун «Бистин ле менин» деп адалган?

ЧӨРЧӨКТӨР ЛӨ БАСНЯЛАР.

Бөрү ле Турна.

И. Крылов.

(Басня.)

Бөрүлер ачап-сыйап деп,
Кажы ла кижы јарт билетен.
Бөрү курсак јигенде,
Сөөкти талдабай јийтен.

Бир катап ачап Бөрү
Сөөк јийле, карылган,
Тынып болбой, үнденип болбой,
Өлүм келди деп сананган.

Онын жанында Турна жүрген,
 Бөрү жайнап ого имдеген.
 Турна бажын Бөрүниң оозына
 Кејирине јетире сугуп ийген.
 Турна сөөкти чыгарала,
 Гургуза ла јалын сураган.
 «Кокурлап айдып туруң ба?» — деп,
 Казыр Бөрү кыйгырган.
 «Јал сурадың, таңма» — деп,
 Там тыңыда калаптанган. —
 «Узун тумчукту тенек бажыңды
 Бүдүңге чыгарып алганыңды
 Немеге бодобой туруң ба?
 Јакшы эткенимди сананбайдың ба?
 Тайыл ары! Чеберленип жүр!
 Эмди меге туштабай жүр!»

Сурактар ла јакылталар

1. Јурукты көрүп, анда нени јурап салганын айдып беригер. Ол керегинде басняда не деп айдылганын кычырып беригер.
2. Баснянын баштамызына кандый јурук јураарга јараар?
3. Бөрү Турнага «јакшызын» канайда јетирди?
4. Кезик улустын кандый јаман кылыгын Крылов бу басняда јаратпай көргүзет?

Јараш јазалду көрүк.

Алтайда бир карган айу јуртап јаткан. Онын сүүген курсагы мөштинг кузугы болгон. Ол јангыс ла мөшти энчиленип, онын кузугын алатан. Ол мөштинг жооны сүрекей, алты кучак болгон. Будактары дезе койу, бүри јажыл торко. Онын төзине, јай болзо, јангыр түшпес, кыш болзо, кар түшпес болгон. Жоон мөштинг төзине айуга јуртаарга јакшы болгон.

Айу базып жүреле, мөштинг төзине келди, көрөр болзо, мөштө кузук јок. Айу мөшти айландыра басты, бойынын көзине бүтпей барды. Чыгып көрөргө будактан тартынды, белинде корголжын буулап салгандый уур билдирерде, ол сананды: «Удаган курсак јибезе, уурзый беретен немези бе? Байла, карыганым бу туру».

Мөштин будактары, кайыш чылап, бүктелижип, арай ла сынбай тургулады. Карган айу мөштин бажына чыгала, кажы ла будакты шиндеп көрди. Мөштө кузук жок эмтир.

Экинчи жылда база келди, кузук база ла жок болды. Калган-чыда, үчинчи жылда база келди — ол ок куру бойы болды.

Айу бойынын күрөң, самтар түгин ажыктап көрди: торт ло өртөгөндий, саргара бертир.

— Э-э-э, ма-а-аш, менин өңим кандый сүрекей коомойтыган! — деп, койу агашты аралап, карган айу курсак бедреп базып ийди. Түргөн сууны кечип, корум-көчкөзүн кечире базып, торко-дый өлөңди былча базып баратты. Канча аңдарды коштой өт-ти, көс кылчырыла оморды көрбөди.

Jaан айудан кенетийин коркыйла, көрүк: — Брык-брык, сых-сык! — деп кыйгырды. Айу токтой түшти.

— Э-э-э.. ма-а-аш, мен канайып ундыдым?.. Көрүк сүрекей кичеемкей аң ине. Ол үч жылдын курсагын ажындыра белетеп алатан. Акыр, акыр, акыр! Онын ичегенин казып көрөр: онын үкпектери качан да куру жатпайтан — дейле, ол кара тумчугыла жерди жытап барды. Таап алды. Карган бойына жер казарга күч болды. Jaан тазыл учурады. Оны тишле тиштеди, тижн тыгын-бады. Табажыла тартты, күчи жетпеди. Айу күчин тартынып, карагайды алаканла сокты, карагай жыгылды. Экинчизин кайынды тартты, кайын тазылыла кожо кодорылды.

Ол табышты көрүк угала, сагыжы чыга берди, жүреги оозынан арай ла чыкпады. Сол табажыла оозын жаба тудунды, көзинин жажы көлдий төгүлди. «Андый jaан айуны көрөлө, не керек кыйгырдым болбогой? Оозым менин жыртылзын!» — деди.

Көрүк ичегенинин тууразы jaар бир кичү жерди жүк арайдан казып алала, ого кирип жажынды.

Айу ичегенин түбине жүк арайдан ла жетти, калын табажына бир кузук учурады.

— Э-э-э... ма-а-аш, көрүк сүрекей кичеемкей аң деп, мен айтпай кайттым — деп, сүүнип айтты.

Айунын чырайы жарый берди. Сүүнгенине көзинин жажы мөлтүрөп келди. Табажын онон ары сунала, онон көп кузук тапты. Айу сүүнди:

— Э-э-э... ма-а-аш, база бир кезек жүрер турбайым! Бу эрке көрүкти неле алкайтам? Оны неле сыйлайтам?

Айунын аштаган карды тойып, арыган сыны түзелип, түгн

алтындый жалтырай берген. Жаан айу айландыра көрди, бойын эбиреде сыйманып, көрүккө сыйлайтан неме таппады.

«Оскө аннын курсагын жип алала, алкыш айтпай барарга да уятту болор меге. Бу эрке көрүк кайда барган болотон?» — деп, айландыра аяктады, же көрүк көрүнбейт. Онон айу ичегенин тууразы жаар бурылды, ондо бир кичинек ойдык көрүнди, ойдыктан көрүктүн куйругу тырландап жатты.

— Э-э-э... ма-а-аш... Айыл ээзи мында турбай. Алкыш болзын! Үкпегин качан да куру жатпазын. Слер бойыгардын жакшыгар керегинде, качан да ырысту болыгар. Слердин акту колыгарды бар жүрегимнен бек тудайын! — Айу анайда айдала, он колын көрүк жаар сунды, же көрүк дезе айунын тилин оңдоп болбоды. Бойына жууктап келген кара табашты көрөлө, тың коркыды.

— Брык-брык, сук-сук! — дейле, отурган жеринен чыгара калыды.

Айу дезе оны сол колыла тудуп алала, айтты:

— Слер кичинекке, алкыш болзын, аштаган мени тойгыстың, арыган мени амыраттың. Качан да карыбас жаш бол, качан да жоксырабас бай бол деп, айдып турум.

Көрүк айунын тилин билбеди: айула ол качан да эрмектежип жүрбеген. Айудан түргөн айрыларга, онын кату алаканын курч тырмактарыла тырмап турды, же айунын алаканы керек дезе кычыкайланбай да турды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менин тилим оңдобос болуп, кайда бүткен? Алкыш болзын деп, айдып турум ине! Мен канча катап айдып турум, сен дезе бир де каруу бербедин. Ого жүк бир кичинек күлүмзиренетен болзонг кайдат. Мен сеге быян айдып турум ине. Же, уксаң, алкыш болзын! — деп айдала, айу унчукпай барды.

«Айу менле эрмектежип божогон, эмди жийтен туру» — деп, көрүк бойында сананала, калганчы күчин тартынып айрыларга албаданды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менин сөзимди билбей турганың бу ба! — дейле, он колын өрө көдүреле, көрүктүн бажынан ала куйругуна жетире арказын беш сабарла сыймап ийди. Айунын кирлү беш сабарынын орды көрүктүн арказына беш жараш жол болуп артып калды.

Түлкү ле виноград.

И. Крылов.

(Басня.)

Сабактары ээлген виноградту
садка
Аштаган түлкү кирип алды.
Жулукту козыр жиилектерди
көрүп,

Түлкүчек сүреен ачаптанды.

Бийик виноградты эбиреде

Түлкү эжебис јелип јүрет.

Је жиилектерди көрзө дө,

Тиштери онын јетпейт.

Час туркунына муканала,

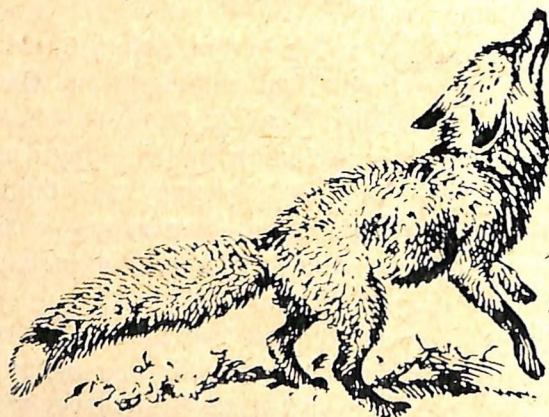
Чөкөнгөн түлкү јүре берди.

«Јараш та болзо, каштак

эмтир,

Тиштерим онон кабыгар» —

деди.

Сурактар.

1. Түлкү виноградты нениң учун јип болбоды?
2. Виноград каштак эмтир деп, ол бойына нениң учун айтты?

Мартышка¹ ла шил көстөр.

И. Крылов.

(Б а с н я.)

Мартышка карыйла, көзинен артады;
 Je улустаң ол угуп жүрди:
Бу түбек сүрекей де јаан эмес деп,
Шил көстөр лө таап кийзе, кем јок деп.
Мартышка беш-алты кирелү шил көстөр тапты.
Олорды жүзүн-базын айландырып кийди:
 Јаагына да јапшырды,
 куйругына да илди,
 јытап та, јалап та турды —
Je туза олордон чек билдирбес болды.
«Уйт, көрмөстөр, — деп Мартышка адылды, —
 улустың кейин тенектер ле уксын:
 шил көстөр керегинде айдышканы
 ончозы төгүн, меке болуп калды».
Мартышка сүрекей тың кородоп, ачынды,
шил көстөрин ташка тырс этире туда берди,
шилдер јалтыражып, туш-башка чачылды.

Улус та кезикте андый:
немениң тузазын аайлап, билип албай,
оны јамандап, јектеп турат.

Арбаның чарактары.

Озо тушта алтай улус кыра сүрбей, аш өскүрбей, јайы-кы-
жыла јүк ле мал азырайтан.

Je бир катап, кар кайылгалакта, тегерини кара булут бүр-
кеп, тогус күнниң туркунына ургун јаш јааган. Онынчы күнде
корон соок келген. Бастыра јер калың тошло бүркеле берген.
Аттар өлөң бедреп, тошты оодо чапчып тургандар.

Уйлар тошты јалап жүрдилер. Курсак таппай, бастыра мал
көдүртип жыгылган.

Улус эттиң амтанын да ундыган, јаныс ла кара сууны кай-

¹ Мартышка — кижик-кийик.

надып ичер болгон. Карган улус ээчий-деечий өлгилеп турган. Јииттердин кўчи там ла астай берген, кыстар дезе кўлўмзирен-бей де барган. Тўбек, карангуй тўн чилеп, ончо улустынг санаа-зын аймадып ийген. Айландыра кожоннын ордына онту угулар болды. Керек дезе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Јаңыс ла ўренчи деп кушкаш чыйкылдап, ары-бери учуп јўрди. Улустынг өлўп турганын кўрөлө, ол санааркай берди. «Олорго канайып болужар? Улусты ач өлўмнен канайып аргадаар?» — деп сананды.

Ўренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп јўрген. Анда ол тураларда јуртап јаткан орус улусты кўргөн. Јаскыда олор јерди сўрўп, аш ўрендейтен. Ўй улустары дезе изў печкеге калаш быжыратан. Учуп јўрген ўренчилерди амтанду калаштын оодыктарыла кўндўлейтен.

Ўренчи бу мыны эске алынала, сўўнчилў секирип, тууларда јаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Анайда айдала, ўренчи чөлдөр јаар учуп јўре берди.

Өлөрдин бери јанында јўрген улус оны көстөриле ўйдежип, терең ўшкўрип, артып калдылар.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргадайтан? Онын кўчи канайып једетен? — деп, санааркагылады.

Је андый да болзо, ўренчини сакып, учуп келер јолын карап јўрдилер. Јас келди. Кўннин чогы изип, јерди бўркеген тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркырап акты. Јер јажарып, анда-мында чечектер өзўп чыкты. Аштаган улус јўк арайдан кыймыктангылап, јаланга чыгып, кандык казып јиди. Бойлоры дезе тегерини карап, учуп барган ўренчинин јанарын сакып турды. Ўренчи ксрўнбес болды.

— Оны, байла, карчага тееп апарган болор — деп, санангылады.

Је ўренчи, тўн-тўш амырабай, учуп баратты. Чөлдөрдө камыш өлөң јайканып турды, кайындар јажыл торко кийимин кийип баштады.

Орус крестьяндар јаланда кыра сўрўп турган. Таарларда толо ўрен аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда дезе арба.

Ўренчи ашту таарлардын ўстўнче айланып, учуп јўрди, је сурак јогынан аш аларга јўреги барынбады. Айдарда ўренчи

жерге үч катап согулала, жараш кыс боло берди. Эки жаагы кызыл марал, көстөрининг қаразы бороноттый, кабактары учкан кушкаштың канаттарындый.

Кыс кырачыга жууктап келеле, жерге жетире мүргүп, туулардагы аштап, өлүп турган улус керегинде куучындап берди.

— Бис экүде ол улусты ач өлүмнөн айрып алар арга бар — деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер — деп, кыс сурады.

— Жок, тууларда жай кыска, буудай чачса, онызы бышпай, күски соокко тонуп калар. Мен сеге торт арба берейин — деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Кыс аш үрендеер ойди жолдо өткүрип оройтыбазын деп, ого ээрлү ат берди.

— Түрген бар — деп, кысты үйдежип айтты.

Кыс ого быйанын жетиреле, туулар жаар мантатты. Же тууларда, көк таштың кийининде, оны алтан кулаш куйрукту көк бөрү сакуп, оозын ачып алып, тиштериле карсылдадып отурды. Кысты көрөлө, ол ичкери калыырга белетенип алды. Кыс коркыган бойынча, туура секиреле, катап ок үренчи боло берди. Арбалу таар жерге түжеле, арбазы төгүле берди. Кыстың минген ады бөрүдөгү үркүйле, айылы жаар ойлой берди.

Үренчи баалу арбаның чарактарын оозына түрген терип алды.

Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, же үренчи оның алдынан учуп чыкты.

Бөрү жерге аңданала, жайзан боло берди. Төгүлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап жип койды.

Сакуган улуска үренчи једип келеле, арбаның чарактарын берип ийди. Оноң ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сүрүп, аш үрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Тууларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбаның түжүмдү мажактарын жуунадып, көп арба согуп алдылар. Оның кийининде озор јылдың сайын талканду чай ичер болдылар. Аштап јүрерин ончо улус ундыган. Уулдар күлүмзиренер, кыстар кожондожор болды.

Күскиде көп той болды. Арбаның чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Же ол кыс кемге де барбай.

ойто ок үренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожондоп жүрген. Кайда ла кижининг айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отуруп, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп жүреле, учында орус улуска жууктада көчүп барала жадар дежип санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдан кашлаш быжыраарга үредер дештилер.

Жайзан катап ок бөрү болуп кубулала, улусты өткүрбей, коркыдып жүрди. Же оонг кем де коркыбады.

Алтай улус үренчининг кийининен барып, орус албатыла жаан најылар болуп, жакшы журтай берген.

Сурактар ла жакылта.

1. Озогы тушта алтай улус кандый иш эдип, журтап жатканы керегинде чөрчөктө айдылат?

2. Тууларда журтаган улуска кандый түбек түшти?

3. Түбекке түшкен алтай улуска кем болужарга сананып алды? Ол кайдаар, кандый улуска учуп барды? Ого кем аршамык эдип турды?

4. Орус улус алтай улуска кандый болуш жетирди? Орус ла алтай албатылар кандый өйдөг бери најылажып келген деп, чөрчөктө айдылат?

5. Туулу Алтайда эмдиги өйдө кандый аштар өскүргилеп жат, тоолоп айдып беригер.

Ж А С.

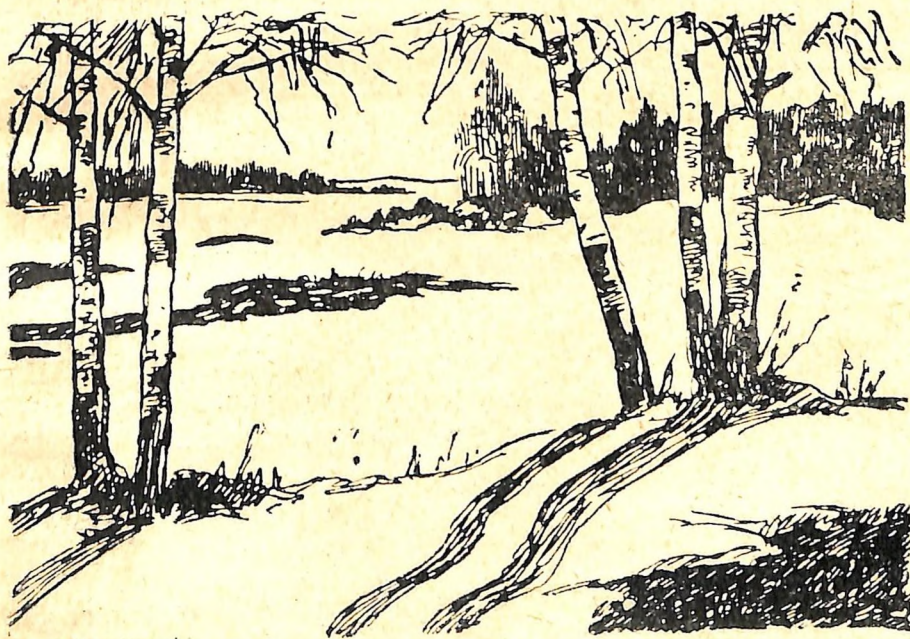
Жер көрүнип келди.

М. Пришвин.

Уч күнге улай соок болбоды, туман карды кайылтып, каран
ла иштенип турды. Петя айтты:

— Аја, чыгып көрзөн, тыгдап уксаң, сулачы деп кушкаштар
кандый јакшы кожондожот.

Тышкары чыгып уксам, — чындап та андый эмтир, сүрекей

јакшы, жылу жыбар согуп туру. Јол сыраңай карантылап, јан-
тыя берген эмтир.

Кем де јасты узак сүрүжип, једижип келерде, јас тура тү-
желе, сананып туруп калгандый... Туш јерде пөтүктер эдип тур-
ды. Туманның ортозынан чанкыр ағаштар көрүнип келди.

Таркап турган туманды ајыктап турала, Петя јаланда не
де карарып турганын көрүп ийеле, кыйгырды:

— Көрзөң, јер көрүнип келди!

Тура јаар жүгүрип барала, ондо кыйгырып ийгени меге
угулды:

— Лева, капшаай барып көрөли, јер көрүнип келди!

Энези де чыдашпай, жүгүргенче тышкары чыгала, жарыкка чи-
ке көрүп болбей, колын көзине јаба тудуп алаала, айтты:

— Јер кайда көрүнип келди?

Петя алдында туруп алаала, талайда јаратты көрүп ийген
матрос чылап, карлу јалан јаар колыла уулап, такып-такып
кыйгырып турды:

— Јер, јер!

Јаланда калганчы кар кайылат...

А. Толстой.

Јаланда калганчы кар кайылат,
Жылу туман јерден көдүрилет.
Көк чечек јайылып турат.
Турналар бирүзи бирүзин кычырат.

Јажыл бүрлү јаш ағаш
Жылу жаңмыр сакып болбойт,
Јастың жылу тыныжына эрип,
Не ле неме сүүнет, кожондойт...

Табышкактар.

1. Они кара, бойы чыйрак, крак деп үндү, курттарга өштү.
2. Ағаш бажында өргөө туру, өргөөдө кожончы отуры.

Јас.

Н. Шатинов.

Јаскы суулар жарыжып,
Јуукаларла мантажат.
Јаланда көктөр јажарып,
Јылу күнге јапсынат.

Јүрүм, жүрүм дешкендий.
Јүс тамчылар мелтирейт.
Јүзүн өңдү јинјидий,
Јабынчыдан түшкүлейт.

Кейтип, кейтип, көкүген
Көбөлөктөр учкулайт.
Күүкting үни көптөгөн,
Кырларга кожон торгулат.

Чанкыр тегери түбинде
Чымыл да учса, көрүнет.
Көк талайдый бу кейге
Көмүле берер күн келет.

Јас.

Л. Толстойдың бичигени аайынча.

Јас узак келбей турды. Калганчы неделелерде ајас, соок күндер болды. Түшкен күнning чогына кар кайылган, түнде дезе соок јети градуска једип турган; јол јок јерде тон кардың үстүле чанакту жүрүжетен. Мынын кийининде кенетийин јылу салкын түжүп, тегери бүркелеле, үч түш, үч түн јаан јылу јанмыр јаады. Салкын токтој берерде, койу, боро туман јайыла берди. Туманда суулар агып, тоштор јызыражып, борлу суулар ага берди.

Эниргери туман көдүрилип, булуттар таркап, күн ајаза берди — чын ла јастың бойы келди. Эртең тура јаркынду күн жука тошты кайылтып ийди, бастыра јылу кей јердең чыгып турган јылу бууга јиргилдене берди. Азий өлөнning төзи ле јангы чыгып турган јаш өлөн јажара берди, баланның бүрчүктери көөп, талдың алтын-сары койонокторында адарулар кыймыража берди. Көскө көрүнбес кушкаштар кебис ошкош көктө лө кыранын ордында јемзей бердилер, турналар ла јерлик кастар калактажып, өрө бийикте учкулап өтти. Одорго чыккан уйлар мөөрөжип, майрык бутту кураандар ойноп мантагылады, топсый берген јолдорло чыйрак балдар жүгүрижип жүрди.

Чын јастың келгени бу.

Жакылтаалар.

1. Жас канайып келгенин үзүктөн такып кычырыгар: а) калганчы сооктор, б) күнөт жерде кардын кайылганы, в) жылу салкын түжүп, жаңмыр болгоны, г) тош түшкени, туман түшкени.

2. Бастыра тындулар жаскы күндөргө канайып сүйүнип турганы керегинде айдылган строчкаларды кычырыгар.

Кошевой Олегтин энезинин куучыны.

Бис Донбасска көчүп келген жылда айылыбыстын жанын ару-чек, аайлу-башту эдип аларга санандыбыс. Жаскыда эртен тура тышкары чыгып, чечек отургузатан клумбанын ла маалада гряданын жерин казып туратаныбыс. Олег Николай таайыла экү фруктовый агаштар, сирень ле роза деп чечектер отургускандар. Олег иштенерге сүйүтөн. Оролор казып, тобрагын күбүредип, күбүрөткөн тобракты өтөклө жарандырып алала, «Белен!»—деп таайына кыйгыратан. Николай дезе, агашты экелеле, өскө агажактарга жергелей отургузып, «Тобрак ур!»—деп айдатан.

Олег темир күрекке, ойноп турган чылап, жеңил иштенип, кожондоп, жылбиркеп туратан. Ол бир ородон экинчизине, экинчизинен үчинчизине базып жүрөтөн. Магдайынан тер агып та турза, ол таайыла сүйүнчилү кокурлажып, келер өйдө алар түжүм керегинде, агаштарда баштапкы яблоколор керегинде сананып туратан.

Садта ла маалада иштеерге ол качан да жалкуурбайтан. Клумбаларда чечектер, грядаларда капуста ла помидор отургузарга биске болужып туратан.

Бистин огородто огурчын, редис, согоно, помидор, картошко өзүп турган, күнкузуктын алтын-сары баштары чеденнен де бийик болгон. Бистин үстүбисте кушкаштар эдип турзын деп, огородто каршулу курт-конустарды терип, жип жүрзин деп, Олег өрте жаста кара баарчыктын уйазын узун агаштын бажына бек кадайла, бийик тургузып саларда, удабай кара баарчыктар келип журтагылай берди.

Сурактар.

1. Садта ла огородто Олег ле онын таайы нени эткиледди?
2. Олег канайып иштенди?

Јас.

М. Исаковский.

Јас эбиреде шуулай берди,
Ончо неме тынданып келди!..
Јабынтыга пөтүк чыгала,
Бастыра журтка угулгадый этти.
Көзнөк ачылды. Јылу эзин билдирет,
Суунын јаны тумантый берди.
Күннинг чогына балдар сүүнет,
Каргандар омок куучындажа берди.

Мазай өбөгөн лө койондор.

Н. Некрасов.

Јажы јеткен Мазай өбөгөн
Јуулган улуска куучындады:
«Јайым јерге өскөн куштарды
Тузак салып кырбаган болзо,
Шүүн тартып тутпаган болзо,
Бистин састу јабыс јерибисте
Куштар беш катап көптөөр эди.
Койондорго до мен ачынадым,
Көөркийлерди килеп сананадым:
Јаскыда суу кирип јайылза,
Койондор тегин де өлүп, кырылат.
Ого үзеери, улустар шыйдамдап,
Сууга түжүрип, өлтүрип турат.
Киру сууда агаштар акканда,
Мен одындап турадым.
Бир катап кемеге отурып,
Ортолыктар јаар ууландым.
Одын тудуп жүреримде,
Окпынду суу кирип турды.
Бир кичинек ортолыкта
Көп койондор шакпырап турды.
Суу ологго јууктап келтир,
Суу јок јери ас эмтир.

Жууктап једип келеримде,
Кулактарын талбайтат,
Барар јерин тапкылабай,
Қыймык јоктоғ тургулайт.
Кулагынағ бирүзин ала койдым,
Кемеге салып, отур дедим.
Кемеге бойығар калығар! — деп,
Ончолорына јакылта бердим.
Қылчыр көстү көөркийектер
Кемениң түбине отурып алды,
Қойондор отурған ортолык
Сууга алдырып, көрүнбей калды.
«Мениң сөзимненг чыкпағар,
Мазайдың айтканын угугар!»
Анайып куучындаштыс,
Оноғ ары эжинип бардыс.
Сууда турған төңөштө
Эки будына отурып алған,
Эки колын төжине салған
Көөркий койон отуры.
Јаңыс койон уур эмес,
Онызын да кожуп алдым.
Қайыкты тудуп, эжейин дезем,

Капшай жаратка једейин дезем,
Јанында турган тал тӱзинде
Јаан ичтӱ койон кыймыктайт,
Јӱк ле тынду тижи койон
Јаскы энирдин соогына
Бастыра бойы калтырайт.
Ол тенекти кемеге алдым,
Катанчым чечип, ороп салдым.
Агып бараткан тоормоштын ӱстӱнде
Он кире койоң кӱрӱнди,
Туруп, отурып, јадып, олоп
Бистинг јаныска јууктап келди.
Алайын дезем — кемени чӱнӱрер!
Албайын дезем — темей ӱлӱр!
Тегеекле¹ тоормошты каптырдым,
Кемени ээчий јединип алдым...
Койондорымла деремнеге бардыс
Јаан, јаш улус тышкары чыкты.
«Карган Мазайдын кылыгын!
Кӱрзӱӱр оны!» — деп айдышты.
Каткырышсын, биске ле тийбезин!
Деремненинг учында јарат кӱрӱнди,
Оны кӱргӱн койондорым
Ончозы тӱймей берди:
Јаратта ашты, агашты ајыктап,
Бут бажына тургулайт,
Кемени јайкап, эжерге бербей,
Койу арал јаар чурагылайт.
Тоормошты јаратка јууктада тарттым,
Кемени де јаратка сӱстӱрдим.
Койондорды кемеден божодып,
«Кудайла барыгар, кӱӱркийлер!» — дедим.
Койондор сурт этти.
«Ух! Кулугурлар!
Тӱрген барыгар!
Эмди качыгар!
Кышкыда туштазаар, —
Иҫыкап ийерим — бух!

¹ Тегеек — учында темирден эткен аткакту ағаш.

Айланайын, алтын күүк,
Албаты-јонго эдип көр.
Толгонойын, алтын күүк,
Төрөл јуртка эдип көр,

Јаскы кјүнде эдетен
Јаагы талбас алтын күүк.
Јаш ағаштың бүрлерин
Јайылта эткен алтын күүк.

Баштапкы май азыйда ла эмди.

Е. Ильина.

I.

Революциядаң озо.

Уралдың ла Кавказтың үстүнде,
Неваның ла Днепрдинг үстүнде
Ұнибис бистинг үнгүр угулзын,
Јаскы күкүрттий күркүрезин!

Озогыда Баштапкы майдың кожонгында анайып кожондоло-
тон болгон.

Революциядаң озо Баштапкы майды байрамдатпайтан. Је
ишмекчилер заводтордо машиналарды токтодып, ижин таштап
ийеле, цехтердең, мастерскойлордон оромго чыгатандар. Олор
кызыл мааныны јажытту экелеле, улустың үстүне кенетийин
элбиредип ийетен.

Јуулып алган албаты городтың ишмекчилер јаткан куйу
јерлеринен городтың площадьтарына ла јаан оромдорына чы-
гып туратан.

Је кенетийин аттардың тибирти угулып келет. Мынызы —
атту полицияның ла жандармдардың отрядтары мантадып ке-
леткени. Олор мылтык-јепсели јок ишмекчилерди аткылап турат.

Баштапкы майдың күндеринде болгон јууларда албатының
каны көп төгүлген, је бу кан темей јерге төгүлген эмес. Қаан-
ның башкарузы ишмекчилерди јыдалап, адып, коркыдып ийер-
ге сананган. Је керек андый болбогон. Јайым учун тартыжаачы-
лардың тоозы јылдың сайын көптөп турган. Лениннинг партия-

зы оморды жууп алып, тартыжуға баштаган. Жаскыда Баштапкы майдын байрамы бастыра ишкүчиле жаткандардын жуучыл ийдезин көрөтөн күн боло берген.

II.

Революциянын кийининде.

Москвада Баштапкы май. Кызыл площадьта маанылар эл-бирежет. Мавзолейдин трибунасында бистин башкарунын члендери ле партиянын башкараачылары тургулары.

Кремльдин стенелеринин кийининде пушкалар күркүрей берди, барабандардын табыжы угулат, трубалар кожондойт, жес тарелкалар-литавралар шыгырай берди.

Площадьла черүлер өдүп барат. Жажыл-сары кийимдү солдаттар тендей туруп өттилер. Оморды ээчий бараткан талайчыларды көрзөн, ак чакпынду көк толку ошкош көрүнөт. Аттардын тибирти угулат, орудиелер, танктар күзүрөп өдөт.

Көк тенериде самолеттордын канаттары, мөнгүн чилеп, жалтырай берди.

Москванын журт улузы — ишмекчилер, ученылар, инженерлер, артисттер, школьниктер жергелей туруп алала, площадьла өдүп жат. Омор алтын чачакту кызыл мааныларды, албатынын сүүген башчыларынын портреттерин тудунып алган баргылап жат.

Бистин ороондо ишмекчилер ле крестьяндар каанды антарып, фабриканттарды ла помещиктерди сүрүп ийеле, жангы бойынын колына алганынан бери көп жылдар өткөн. Большевиктердин улу партиязы Лениннин башкарганыла бистин ороонды жегүге экелди. Бисте кызыл мааны — Лениннин маанызы ороонун бир учынан база бир учына жетире жайым, омок элбиреп турганын көрөргө дө сүүнчилү!

Сурактар.

1. Ишмекчилер Баштапкы майды революциядан озо канайып темдектеп тургандар?

2. Каан башкару ишмекчилерди кандый эп-сүмеле коркыдарга сананган?

3. Ишмекчилер Баштапкы майды революциянын кийининде канайып байрамдап жадылар?

Баштапкы май.

С. Маршак.

Бүгүн — эң артык жаскы күн, Кызыл жеңил жараш шар
Бүгүн — Баштапкы май. Учуп чыгып, бийиктейт.
Ыраакта оркестрлер ойнойт. Жаан-жаан маанылар
«Флагтарла кееркеткен трамвай... Кызыл оттый элбирейт.

Бүгүн Советский орооныс
Жараш отторло чечектейт.
Москванын жанында пушкалар
Байрамды уткып күркүрейт!

ГОРОДТОР ЛО ЈОЛДОР.

Эзен, Москва.

А. Саруева.

(Ўз ўк.)

Төрөлистин жүреги—Москва,
Телекейдин күни — сен, энебис!
Ак жүрегистин күндүлү сөзин
Алтай жеринен экелдис.

Эзен бе, улу Москвабыс,
Энедий кару жылдызыбыс!
Элбек жаткан жонына
От-жалбышту эзенибис!

Жаркынду күйген сенин одын
Ыраак тууларда көрүнөт.
Кеен турган Алтайым
Кожондо сени көдүрөт.

Москва.

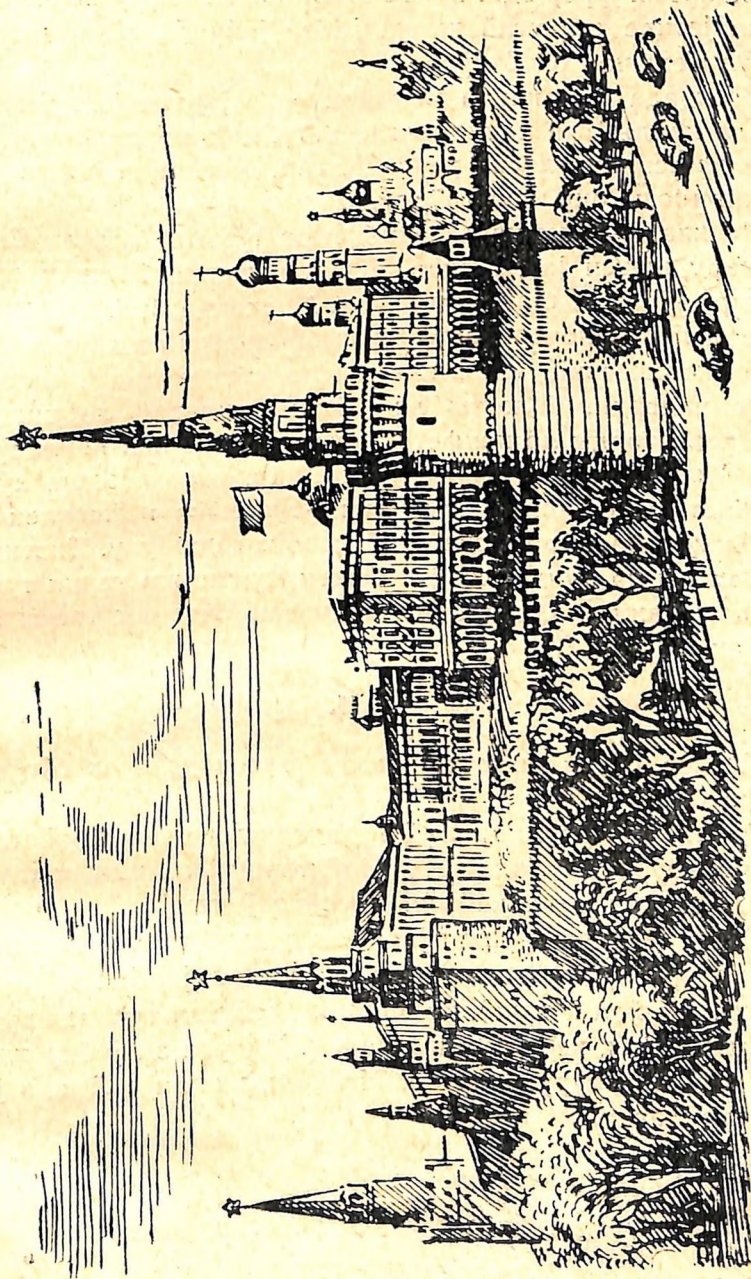
П. Лопатин, И. Романовский.

I.

Жаркынду айас күн.

Москванын үстүнчө самолет учуп барат. Же бистин советский
столицаны мынайда бийик учуп бараткан самолеттон до басты-
разын көрүп аларга күч. Оромдор, площадьтар, заводтор, жажыл
парклар мында сүрекей көп!

Бистин столица сүрекей жаан! Онын турган жери бир канча
жүз квадратный километр. Москванын үч мун оромдорын ла пе-

Москва, Кремль.

реулокторын бастыразын јойу јүрүп, көрөйин деген кижиги бир айдаг артык јүрер эди. Эмезе столицанын бир учынан база бир учына јетире сыраңай кыска јолло јойу барайын деген кижиги бүткүл беш час өй өткүрер.

Москвада бир канча миллион улус јуртап јат. Бистинг столицада кандый ла национальностту, кандый ла јашту, кандый ла профессиялу улуска учураарыгар. Москвада јангыс үренчиктердин тоозы бир канча јүс мун.

Москва — бистинг төрөлибистин јүреги. Мында Советский башкару иштеп јат, мында Ленин иштеген. Москва орооннын бастыра јүрүмин башкарып туру. Москвада билгир ишмекчилер сүрекей көп. Олор ороонго автомобильдерди ле подшипниктерди, электрический машиналарды ла станокторды, частарды ла мотоциклдерди, болотты ла бөсти, чекпенди ле книгаларды, электровозторды ла конфетти оной до өскө көп немелерди эдип јат... Москвада атту-чуулу ученылар, писательдер, художниктер бастыра орооныбыстын ырыс-тузазына иштегилеп јат.

Москва бастыра Советский ороонло колбулу. Бистинг столицага кажы ла күнде эки јүс бежен мун кижиги келип турат. Москвадан кажы ла күн атанып турган улустын тоозы база ондый ок.

II.

Москва бүгүн кечегидий эмес, эртен дезе ол бүгүнгизинен башка болор.

Кичинек, јабыс, карануй тураларды кодорып, јайладып салгандар, городтын балкашту бөлүктерин јоголтып салган, тапчы оромдорды элбедип койгон. Городто јангы јалбак проспектер¹ көптөгөн. Москва суунын јарадын гранит ташла бектеп салган, оны кечире ором ошкош сүрекей јакшы јалбак күрлер салып койгон. Азыйда коомой, жемирилип бараткан туралар турган јерде эмди бийик, кееркеткен јазалду, јадарга эптү бир канча мун јангы туралар туруп калган. Москваны план аайынча јарандырып турулар.

Сурактар ла јакылта.

1. Бистинг столицанын јааны керегинде статьяда не айдылган?

¹ Проспект — јалбак, түс ором.

2. Москва — бистинг төрөлистин жүреги деп, ненинг учун айдыжат?

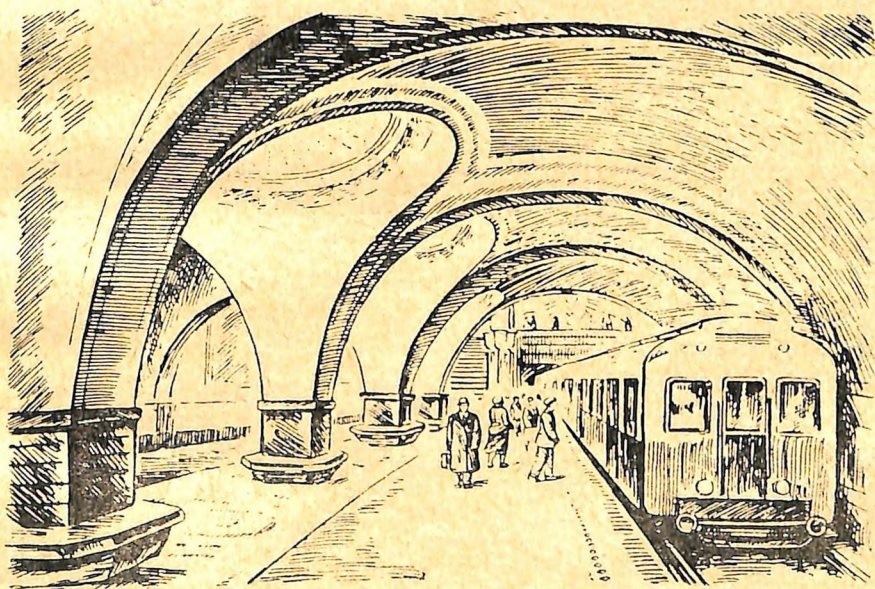
3. План аайынча Москва канайда жарандырылат?

4. Калганчы беш жылдын туркунына слердин райондо, слердин городто, слердин журтта кандый кубулталар болгонын жаанулустан угуп алыгар.

Москванын алдында мрамордон эткен город.

Бистинг столицанын кажы ла талазында энир сайын кызыл ондү «М» буква жаркындала берет. Бу буквалар жердин алдындагы кайкамчылу город жаар киретен жерлерде турат. Боро, кыскылтым таш тепкиштер мрамордон эткен жаркынду өргөөлөр жаар түжүп жат. Ол өргөөлөр — В. И. Лениннин адыла адалган московский метрополитеннин станциялары.

Бойы жылыжып туратан тепкиштер бир де табыш жок өрө көдүрилип, төмөн түжүп турат. Бу тепкиштер күнүн сайын метроло ары-бери жүрген жарым миллион улусты төмөн түжүрөт, өрө чыгарат.

Ол городто кўннинг аайы да аңылу. Жердинг ўстўнде изў жай, жаашту кўс, шуурганду кыш болуп јат, метронын терең тоннельдеринде дезе кўннинг аайы жаантайын бир кеминде болуп јат: анда јылу, чык јок, билдирер-билдирбес эзин согуп турат.

Бистинг метроны сўреен јакшы жазаган. Жердинг алдында јўрўжип турган поездтер качан да удура учуражып, согулышпай јат, ненинг учун дезе, јарыткышту сигналдарды олор бойлоры солыштырып, стрелкаларды бир де јастырбай јылдырып, јол ўрелип калган болзо, бойлоры токтой бередилен.

Бистинг метро — телекей ўстўнде эң артык метро.

Талайлар ла маяк керегинде ўлгерлеп бичиген бичигим.

В. Маяковский.

I.

Талай суузын јара кезип,
пароходтор јўргўлейт.

Қалапту салкынга соктырып,
парусту кемелер ўткўлейт.
Энгиргери,

тўн киргенде,
талайла јўрерге уур сўреен.
Јылым таштар эбиреде
суунын ўстин бўркеген.
Пароходтор тайыс јерди
кўк тўште де арайдаң ла
ўткўлейт.

Қолына бинокль алып,
капитан лаптап шингдейт,
је бинокльдон караза да,
бир де неме кўрўнбейт.
Қапитан тың санааркайт,
ајыктанып,

керебин баштайт.
Суунын ўсти чакпындалза,

јылым таштар табылып келер.
Ташка тийген јаан да кереп,
бортык немедий, оодыла берер,
Кенетийин

маякта
кызыл от кўрўнди.
Оны кўргўн талайчы
айдары јок сўўнди.
Кўйўп келип,

ўчў берип,
онон ойто јарый берди.
Мында тымык — ончоор бери
келигер деп имдегендий.

II.

Јоткон огурып,
керепке табарат.
Толголгон тепкишле
бийик маякка
энгир сайын

ишмекчи чыгат.
Бийиктеги јаан фонарь,

өрт күйгендий, жарыдат.
Талайлардаг анайып көрүн-
гедий

өскө фонарь табылбайт!

Пароходтор,

керептер

күүлешти,

атанды.

Толкулардың ийдези

жүзүп жүргендерден ырады.

Толкулар да,

суулар да жок,

күкүрт те

табыштанбайт.

Балдар жылуда,

олор үйде отургылайт.

III.

— Балдар,

маякты болыгар!

Түнде жүзүп болбой

тургандардың

жолын отло жарыдаар! — деп,

бичигим менин кычырат.

ГЕОГРАФИЯДАН ЛА АР-БҮТКЕН КЕРЕГИНДЕ ҮРЕДҮДЕН.

ЈЕРДИҢ ААЙЫН БИЛЕРИ.

Мен кўнди канайып ајыктагам.

Мен сырағай кичинек болорымда, школго жүрүп үренгелегимде, кўн мени сүреен јилбиркеткен.

Мен оны кўнўн ле эртен тура јангыс ла јанынан көрүп туратам. Түшке јетире кўн там ла бийиктеп, чогы там ла изип туратан.

Түштеҥ кедери кўн јабызап туратан. Ол там ла јабызап, ажар алдында јаан, кызыл боло беретен. Бу тужунда онын чогы да јылытпай туратан. Кей соок, чыкту боло беретен.

Кўн агаштын баштарына једеле, олордын кийинине јажынып турган. Тенери кызарып турала, кубакайлана бергенде, караңгуй кирип, тўн боло беретен.

Сурактар.

1. Чыгып келеткен кўн эн баштап кандый јерди јарыдат?
2. Чалын тўннинг кажы јанында озо кургайт?
3. Кўннинг чогы качан тыг јылыдат?
4. Кўн ажар тушта караңгуй кандый јерлерде озо кирет?

Горизонт.

Слер ачык јерде эмезе бийик јерде турала, эбиреде көргөн-нигерде, ыраакта тегери јерле биригип калгандый көрүнөт.

Тегери јерле бириккендий көрүнип турган јерди *горизонт* деп айдар.

Мындый ээжини ундыбагар: јердин кун чыгып турган талазын *күнчыгыш* деп айдар, кун ажып турган талазын *күнбадыш* деп айдар.

Кижии жүзиле түндүк јаар баштанып туруп алза, он јанында күнчыгыш болор, сол јанында күнбадыш, кийин јанында түштүк болор.

Слер јаткан јурттыг (городтыг) күнчыгыш јанында, күнбадыш, түндүк ле түштүк јанында не бар, айдып беригер.

План дегени не.

1. Стаканды алдыгарга тургузып, оны көрүп журап алыгар. Стаканнын журугы боло берер.

2. Стаканды тетрадьтын үстүнө тургузып, онын түбин эбиреде карандашла чийип алыгар. Стаканнын планы боло берер.

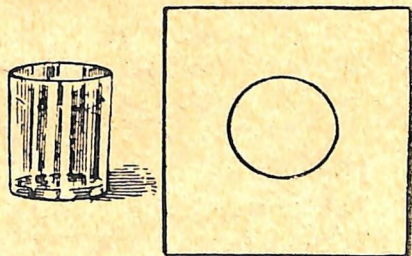
3. Бир коробка серенке алыгар. Оны чаазынга салып, эбиреде карандашла чийип алыгар. Төрттолук боло берер. Бу коробканын планы болор.

4. Столдын планын канайда эдип алар? Оны тетрадька салып болбос, — онойткондо, столдын ордын кичинектеде алар керек.

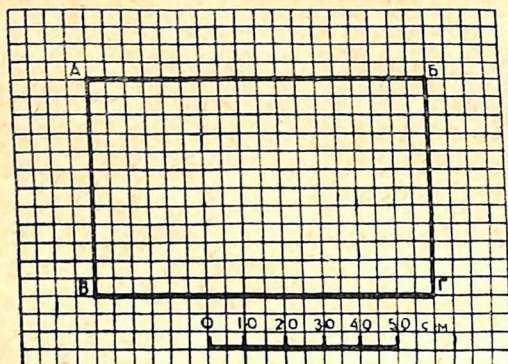
Столдын сынын, тууразын сантиметрле кемјип алыгар. Сыны 90 сантиметр, тууразы 70 сантиметр болзын.

Клеткалу тетрадь алала, сол јанынаг 4 клетка тоолойло, точка тургузып, **А** буквала темдектеп салыгар.

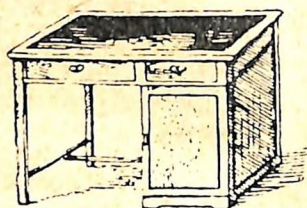
А точкадан ала бу чийүден 18 клетканы тоолоп алала, **Б** точка тургузып салыгар. **А** точканы ла **Б** точканы чике чийүле бириктирип алыгар.

А точкадан төмөн 14 клетканы тоолоп алала, В точка тургузып салыгар; А ла В точкаларды түс чийүле бириктирип салыгар; Б точкадан төмөн 14 клетканы тоолоп алала, Г точка тургузып салыгар; Б ла Г точкаларды түс чийүле бириктирип салыгар.

В ла Г точкаларды анайып ок түс чийүле бириктирип ийзегер, төрт толук боло берер, мыны-

зы столдың кичинектеткен ордын көргүзип турган темдек, столдың планы болор.

Бу планы чийүлеп аларга, бис тетрадьтын эки клетказын 10 см-ге бодоп алганыбыс. Мынайып кичинектедип алган кемжү, масштаб деп адалар.

Масштаб 1 : 10

Пландагы 1 см чын кемжүдеги 10 см-ге түней.

Тактанын, орыннын, отургуштын планын чийүлеп алыгар. Тетрадьтын 1 клетказы чын кемжүдеги 1 м-ге түней.

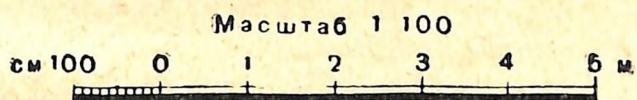
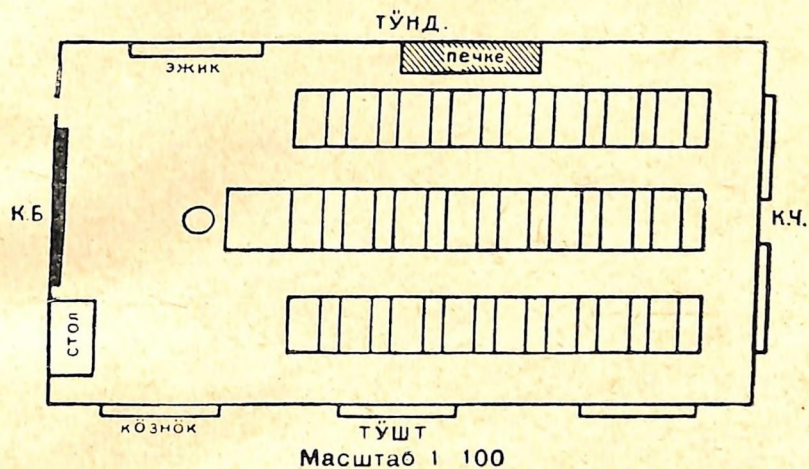
Берилген масштаб аайынча классыгардын планын чийүлеп алыгар.

Көзнөкти, эжикти ле көзнөктөрдиг ортозындагы стенени кемјип алыгар.

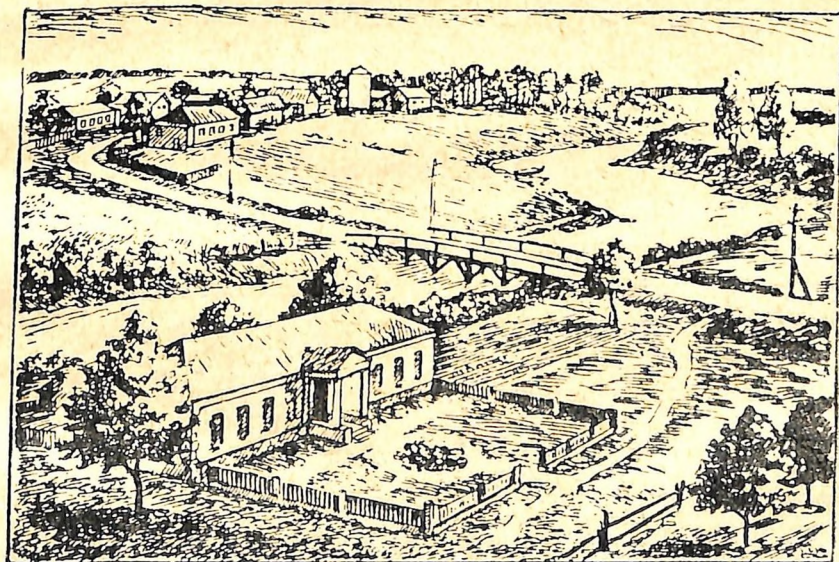
Көзнөктөрдиг ле эжикти планда темдектеп алыгар.

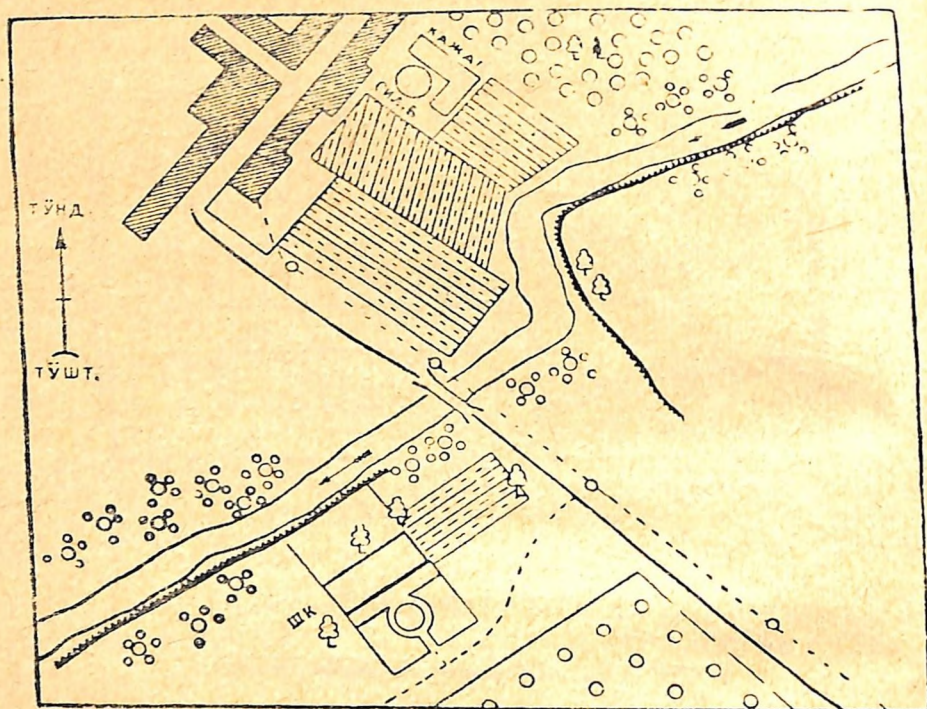
Түндүк ле күнбадыш јанындагы стенелердег үредүчинин столына јетире ле парталарга јетире ыраак-јуугын метрле кемјип алыгар.

Класстын планы.

ПЛАНДАГЫ 1 см ЧЫН КЕМЈҮДЕГИ 1 м-ге ТҮНГЕЙ.

Жакылталар.

1. Журттын журугын ла планын ајыктап көригер.
2. Предметтер журукта ла планда канайып көргүзилгенин түндештиригер.

Колхозтын јерлери.

С. Покровский.

Сууны јакалай барган орук јол бүктер јаар бурылат.

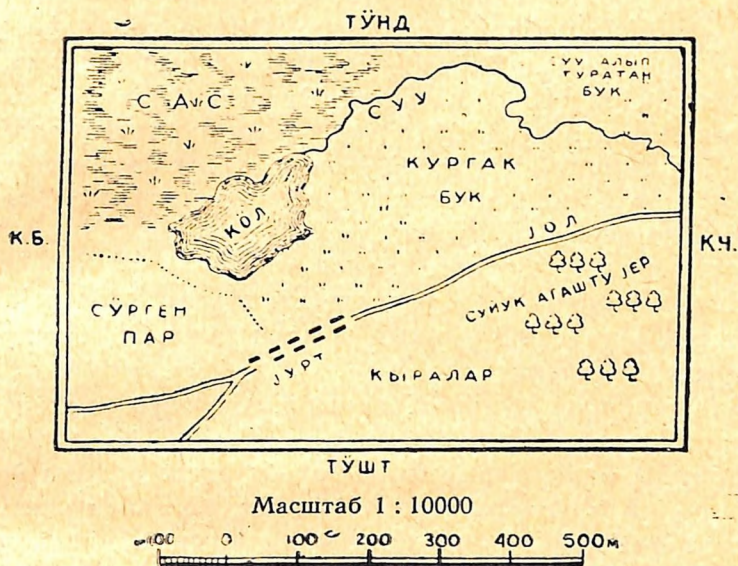
Чечектү кебистий јаланла барарга кандый сүүнчилү!

Мында ак ромашкалар, чомурдын конкочокторы, бүк јерде өзөтөн көк василектор ло гераньдар, кашкалардын кыскылтым баштары тургулайт.

Олордын ортозыла сары ла боро адарулар түрген-түкей учулап жүргүлейт! Олор тату јемидин јууп аларга кандый тын иштегилейт!

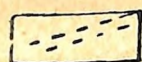
Бастыра өзүмдер чечектелип турган сүүнчилү өйдө, бүктерде бир де табыш јок, амыр. Кезикте элөңнинг ортозында көрүнбөй отурган талтар кенетийин тартылдай берет.

Колхозтын жерлеринин планы.

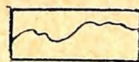

Пландагы 1 см чын кемјүдө
100 м-ге түнөй

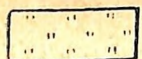
Көргүзү темдектер.

Журт турган јер.

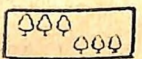
Суу.

Бүк.

Сас.

Суйук агашту јер.

Көл.

Эрте јаста, бүктин түс јерин суу алып ийгенде, ол јарык өг-
дү көл боло берет. Јабыс јерлерде суу кургабай, јайына турат.

Кичинек көлдөрдүн үсти күнге јалтырайт. Олордын орто-
зында камыш ла кыйгак өлөң өзүп калган сас чөйилип барган.

Суунун баларыла јарандырылган бүктерде дезе јылдын
сайын койу, јажыл өлөң өзөт.

Эмди июнь ай, өлөң чабар ой жууктап келедири.

Жараш жытту өлөң эдип аларга, бу бүктерге өлөң чабар машиналар ла өлөң чабаачылар келер. Ондор тоолу үй улус ла кыстар бу чаап салган өлөңди тырмуушла аңдандырып, кургадып, бугулдап, обоого салгылаар. Онын кийининде машиналу, абралу келип, ээн арткан бүктердинг өлөңгін тартып апарар.

Чичке жол бийиксү жерди өрө чыгып барды. Жаскыда суу алып туратан бүктер божоп, кургак бүктер башталды. Мында жер кургак, өлөңгү кыска, кунурак.

Мында кыралар көрүнөт.

Картошко салган кыра, чечектелип турган клевер жайа түшкөн кебистий жадат, көбү жажыл күдели жажарат, онын ары жанында арыш чечектелет.

Каа-жаа жерлерде кунурак, такыр өлөң өзүп калган пар карарып жадат.

Кыраларды өдүп барарымда, жолым агаш ортозы жаар барды. Агашту жер алтан гектарга чөййүлүп, бистинг колхозтын жаланын така кеберлү эбирип барган. Же онын жалбагы дезе жаан эмес. Удабас ла агаштар өткүрө көк тегери көрүнө берер.

Жажыл өлөңнүнг ортозында кой жиилектинг чечектери агарып, анда-мында кызарып бышкан жиилектер көрүнөт. Агаштын ортозында тал ла орешник, липа ла бөрү жиилек өзүп калган.

Сурак ла жакылта.

1. Кандый бүктерди суу алып турган бүктер, кандыйларын кургак бүктер деп адап жат?
2. Колхозто кандый жерлер бар, тоолоп айдып беригер.

Командирдин картазы.

1919 жылда бистинг городко актар табару эткен. Олор суунунг ол жанында окоптор казып, жажынып алган, кийин жанында, карагай агаштын ортозына, батареяны жажырып салгандар.

Таң адарда ла актар городты аткылай берген. Бир катап адып ийеле, токтой бередилен, жарым частынг бажында экинчи катап адып ийеле, база ла токтой бередилен. Олор жүк ле шыкап адып тургандар, чын адышты дезе эмеш табынча баштаарга санангандар.

Бистинг дивизиянын командири жуун эдерге командирлерди

ончозын јууп алды. Јуун городтын куйузында турган кичинекей турада өтті.

Туранын ортозында турган столдын јанында дивизиянын командири ле штабтын начальниги отурды, олордын кийин јанында командирлер јуулыжып алала, ончозы көстөрин столдон албай тургулады.

Столдын үстүндө бистинг городтын ла оны эбиреде јердин картазы јатты.

Суунын јанынан 75 миллиметровый пушка атканы угулды. Көзнөктөрдүн шилдери тыркыража да берзе, командирлердин кажызы да картадан бажын көдүрбеди.

Картаны кечире агын суу јурап койгон, суунын јарадында дезе јирме кире кара квадратиктер бар. Ол бистинг тапчы, кыска оромдорлу городыбыс. Онын алты јанында кичинекей төг јурап салган. Оны бис «Тас төг» деп адап туратаныбыс. Картада дезе ол сүрекей чүмдү адалган — «Высота сто один».

Ол «Высота сто один» деп төгнинг јанынча бастыра городты өткүрө чичке јол чөйилип, сууга јетире барала, јоголып калды, онын ордында жаңыс ла точкалар билдирип турды. Мында сууны кечүле кечетен, бу јерди «Јоон карагайлар» деп адайтан. Суунын экинчи јарадында чичке јол база ла көрүнип келди, онын эки јанында кандый да тегериктер көрүнди. Онызы койу, коо карагай агаш. Бу агаш суудан ала шоссе јолго јетире өскөн. Картада эки түс чийү өткүрип койгон, онызы — шоссе јол.

Картадан көрүп турзан, бастыра город ло оны эбиреде јаткан јерлер, сенинг алаканында чылап, көрүнип турат.

— Је, нөкөрлөр, ончозы јарт па? — деп, командир сурады.

Штабтын начальниги Тас төгнинг бажына крестик тургузып, темдектеп салды.

— Мында, бу төгнинг келтегинде, оок јыраага јажынып, стрелковый рота турар. Пулеметный взвод сууны јараттай барган талдын ортозында турар. Анайтканда, өштү сууны кечерге ченешсе, оны бир јанынан мылтыктардан, экинчи јанынан пулеметтордон адарыс. Бистинг резервтер¹ сууны жоон карагайлардын јанынан кечеле, койу карагай агаштын ортозыла шоссе јол јаар келгилеер.

— Актардын кийин јанынан табару эдер бе? — деп, резервтинг командири айтты.

¹ Резерв — эм тургуза јууга киришпей, командирдинг колында турган черү.

Дивизиянын командири ого удур көрөлө, — Эйе — деди. Штабтын начальниги колында тудунып алган карандажыла жолды сындай, сууны ла агашту жерди кечире чичке чийү чийип барала, шоссе жолго токтотты. Штабтын начальниги экинчи крестик тургузып, темдектеп койды.

— Көрүп алыгар, нөкөрлөр, шоссе жолдын он жанында ла сол жанында — сас. Анайдарда, өштү бойынын резервин шоссе жолдон өскө жолло апарар аргазы жок. Мында оны бистинг резерв тозуп алар. Өштү бойынын кийин жанындагы черүзиненг эрик жокто айрылып калар.

Орой энгирде жуу-согуш баштала берди, актарды бистинг городтонг жирме километрге кайра сүрүп салдылар.

Сурактар.

1. Таныш эмес жерде аайланып жүрөргө карта не керек?
2. Картаны жакшы аайлаарга бис нени билер учурлу?

Маша агаш ортозында жолды канайып таап алды.

С. Меч.

Маша он бир жашту болгон. Ол ада-энезиле кожо деремнеде журтап жаткан. Олордын туразынын кийин жанында жалаң жер болгон, ол жалаңнын ары жанында жуукала кара суу агып жаткан, ол кара суунын ары жанында дезе агаш өзүп барган. Машанын туразынан бу агаш түндүк жаар сырагай ыраак чөйилип барган. Агаш баштап суйук болгон, же канча ла кире ырап барганда, там ла койу болуп, агаштын ортозында там ла бүрүңкий болуп турган.

Бир катап август айда Маша мешкелеп барарга суранып алды. Ол корзиназын тудунып алып, жалаңга чыгала, онын кийининде таштарга базып, кара сууны кечеле, агаштын жаказына једип келди. Ол агаштын аразынанг мешкелер жуурга турган. Мында мешкелер көп болгон, јаан удабай онын корзиназы толо берди. Маша јанарга турала, кенетийин агашта не де тарс эткенин укты. Ол бажын өрө көдүрип, тийинди көрүп ийди.

Маша азыйда тийинди жаңыс ла журуктанг көргөн, эмди дезе агаш ортозында тирү тийин көрди. Ол керегинде үйде куучын-

дап берерге кандый јилбүлү болор! Маша тийинди истеп барды. Тийинг агаштаң агашка калып турды. Маша десе оны ээчий баратты. Анайып турганча, тийинг табылбай калды.

Ол тушта Маша токтой түшти. Эбиреде агаш болгон; јаан агаштар јайканып, шуулап турган. Кара суу ла јалаң кайда да ыраак јок болбой кайсын, је олорго канайып једетен? Маша оноң ары јолды аайлабай барды, ол канча ла кире ырада барарда, агаш там ла койылып турды. Маша өскө јер јаар жүгүрди — анда кандый да јуукалар, јыраалар болгон, агаштын ортозында десе оноң бүрүнкий боло берген.

Маша географияны үренген. Кижі жүзиле түндүк јаар баштанып туруп алза, кийин јанында түштүк, он јанында күнчыгыш, сол јанында күнбадыш болорын Маша билетен. Је түштүк кайда, оны канайып билип алатан? Күнненг билейин десе, күн көрүнбейт — тенери бүркү. Компас бар болгон болзо, ол түндүкти ле түштүкти көргүзип берер эди.

Маша коркый берди. Јенгестү төнөшкө отуруп алала, эбиреде ајыктап көрди. Караңгуј агаш десе тунгак, кунукчыл шуулап турды. Кандый да кичинек боро кушкаш Машаны көрүп ийеле, будактаң будакка учуп, араай кожондой берди: тю-и! тю-и! Ол Машага мынайда айдарга тургандый:

— Мен јаар көрзөн. Мен сүрекеј кичинек, күч јок кучыйагаш, је андый да болзо, недең де коркыбай, агаштын ортозында сок јангыскан јуртайдым. Сен мененг айдары јок јаан, недең коркып туруң?

Је Маша коркып, ыйлай берди. Ол кёзининг јажын арчыырга, карманынаң пладычагын чыгарып турала, бу јуукта ого сыйлап берген компасты карманына салып алганын эске алынды. Маша сүүнген бойынча кыйгырып ийди. Компас онын карманында болгоны кандый јакшы!

Јүрексигениненг улам калтыражып турган колыла Маша компасты алаканына салып алала, онын стрелказы качан токтоорын сақып турды. Учы-учында стрелка, кара учыла түндүк јаар көргүзип, токтой берди. Маша јастырбайын деп, компасты каттап айландырып ийерде, стрелка ол ок учыла база ла түндүк јаар көргүзип тура берди. Стрелканың экинчи учы түштүк јаар көргүзип турган. Ол тушта Маша түштүк јаар барды, онын айылы анда болгон.

Агаш койу, тым болгон. Кызычак түштүк јаар барар јолдон

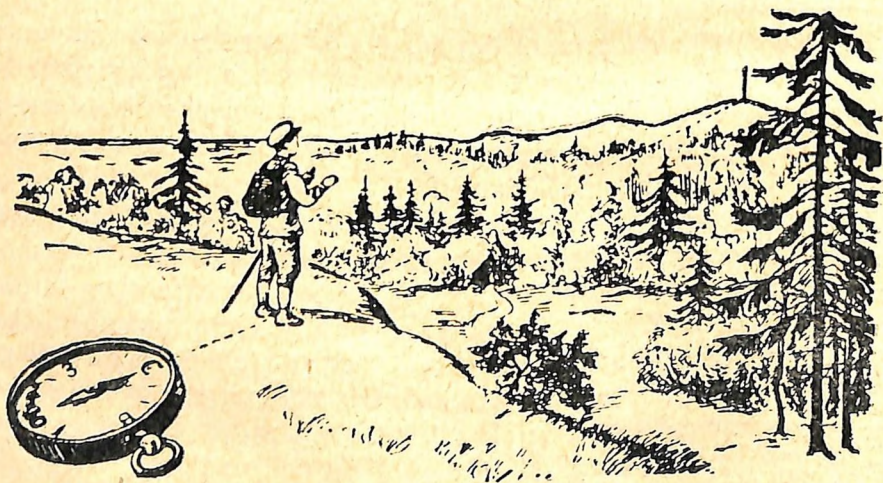
аза бербейин деп, компасты чыгарып, көрүп турган. Ол мынай-ып узак барган, кенетийин ичкери алдында жарык боло берген. Ол түргөн-түргөн базып, агаштын ортозында кара сууны, кара суунун ары жанында жалаңды, ол жалаңнын ары жанында дезе бойынын туразынын жабынчызын көрүп ийди.

Маша жанып келерде, үйдеги улус шакпырап, оны бедреп барарга турган эмтир. Ол не болгонын куучындап берди. Маша айылына жанар жолды компасла таап алганын үйдеги улус кайкажып, сүйүнүп турдылар. Машада компас жок болгон болзо, ол аза берер эди.

Слер жаан агаштын ортозына мешкелеп эмезе жиилектеп баратан болзогор, слердин айылыгар агаштын кажы жанында турганын темдектеп алыгар. Ол тушта слер агаштын ортозынан компас аайынча, Маша чылап, чыгып келеригер. Айылыгар агаштын кажы жанында турганын билбес болзогор, ол тушта слерге компас та болужып болбос.

Компас.

Компастын энг учурлу бөлүги — курч учта айланып турган магнитный стрелка. Курч учту өзөк (стержень) тегерик коро-

Кижининг бойынын ууланып барар жолун компас аайынча аайлап турганы.

бочканын түбининг чике ортозында туруп јат. Коробочканын түбинде јаткан тегерикте горизонттын талаларын темдектеп салган. Коробочканын ичине тоозын кирбезин деп, үстүнег шилиле јаап салган. Стрелка јаантайын бир учыла түндүк јаар, экинчи учыла түштүк јаар көргүзип турат. Компасту жүрген кижиги агаштын ортозында да, талайда да аспас.

К Ы Р А.

Аш түжүми керегинде кожон.

М. Исаковский.

Аш түжүминин кожоны
Элбек жерге жаңыланзын,
Жаркынду күндий жүрүмисти
Улуска текши жарлазын.
Телкем жаан сакырымга
Талдама арыш төгүлет,
Яблоконын байлык

түжүминең
Садтагы яблоня ээлет.

Тал-табышту жалаңдарга
Ырысту бис келедис,
Эбиреде көргөнисте —
Айдары жок сүүнедис:
Аш бүдетен кыралар,
Жараш ытту өлөңдөр,
Түргөн аккан суулар —
Ончозы эмди бисте бар.

* * *

Аштын түжүми — ийде,
аштын түжүми — ат-нере,
Аштын түжүмин көдүргөн
кижиге—
чактын чакка мак!

В. Маяковский.

Кырачынын сөзи.

Ч. Чунижеков.

Серүүн салкынга жайканган
Койу аштын жаражын!
Барбак сагалы сарбайган
Бышкан буудайдын мажатын!
Бийик сынду, омок киж
Мажакты алып уужады.

Кузук ошкош, козыр ажы
Алаканына толо болды.
Сүүнип каткырган кырачы,
Колын жайа тудуп, айдат:
«Кичееген ишчинин кўчи
Кижиге ырысты табат».

Аш өзүмдер.

Бисте колхозтордын сүрекей жаан жалаңдары аш өзүмдерле бүркөлгөн.

Аш беретен өзүмдерди аш өзүмдер деп адагылайт. Аш өзүмдердин үрен-чарагынан калаш ла жүзүн-жүүр крупалар белетегилейт, саламы дезе малдын азыралына ла хозяйственный керектерге барып жат.

Эң учурлу аш өзүмдердин бирүзи — арыш.

Арыштын чечеги көскө иле көрүнбей жат, ол өңи жок, кичине, жакшы билдирбес.

Арыштын чечектери бир мажакка жуулып калган. Чечектелип божогон кийининде мажакта үрен бүдет.

Арыштын тазылы барбак.

Арыштын сабы (саламы) үйелү, өзөгү көңдөй.

Арыштын жалбырактары чичке, узун, озор бойынын алтыгы бөлүгиле сапты курчап алат.

Арыштын табылып келгени сүрекей жылбүлү. Жебрен Өйдө түштүк жерде арышты от өлөң деп бодогылап туратан, ол тушта арыш буудай салган жалаңдардын ортозында өзөтөн болгон. Жер ижи түндүк жаар өдүп турар тужунда, түндүк жерлердеги албатылар бойлорынын түштүктеги айылдаштарынан үрен

алып, бойларының јерине буудайдын үрениле кожо арыштын да үренин апарып тургандар.

Андый колуш үренди түндүк јерде үрендегенде, буудай көп сабазында тонуп калатан, јаланда дезе јангыс ла арыш артатан болгон. Улус онызына ајару салып, арышты сооктонг коркыбас өзүм эдип өскүрер болды.

Сула.

Тараан.

От өлгн болгон арышты кижі культурный өзүм эдип анайда кубултып алган.

Арбанын ла буудайдын тазылдары, саптары, јалбырактары арыштыйындый ок. Арбанын ла буудайдын үрени база анайып ок мажакка јуулып калган.

Суланы ла тараанды арыштан, буудайдан, арбадан анылап аларга јеніл, ненинг учун дезе, суланын ла тарааннынг чечектери ээлип турган јалмуурга јуулып калган өзот.

Аш өзүмдерди јаскыда ла кўскиде үрендегилеп јат, темдектезе, арышты ла јүзүн-јүүр сортту буудайды анайып үрендегилейт, арышты јайдын учында эмезе кўс башталза үрендегенде, јаны чыккан арыш кыш башталарына јетире тыгып калат. Ол кардын алдында кыштап, јаскыда дезе катап өзүп турат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Статьядан кычырган аш өзүмдердин аттарын тоолоп айдып беригер.
2. Аш өзүмнунг бөлүктөрүн айдып беригер.
3. Аш өзүмдердин сабы канайып адалат?
4. Кандый өзүмдердинг чечектери — жалмуур, кандыйларынын — мажак?
5. Кандый аш өзүмдер жадаган деп, кандыйлары жылдам деп адалат?

Тараан.

Тараннын кашазын ончо улус билер. Кашаны актап салган тарааннаг эдип жат.

Тараанга суу көп керек жок: ол каан да жылда өзүп турат. Озогы тушта тараннын түжүми сыраңгай ас болгон — бир гектардан жүк ле 20—30 пуд тараан алып туратан. Кезик аразында дезе гектардан жүк ле 10—12 пудтаг алатандар.

Тараннын түжүми ненин учун коомой болгон? Ненин учун дезе оны коомой кичеейтендер болгон.

Академик Лысенко ло онын болушчылары тараан бийик түжүм бергедий айалгаларды үренип билип алгандар. Олор тараанды качан, канайып үрендезе жакшы болорун, от өлөңдөрдөн канайда чеберлеп, оны канайда кичееп көрөтөннн жартап алган.

1939 жылда колхозтор тараннын бийик түжүми учун тартыжу баштадылар. Олор бойлорынын амадузына једип алгандар. Тараннын бир гектардан алар орто түжүми 100 пудка көдүриле берди, көп колхозтор дезе ононг до бийик түжүм алып јадылар.

Кажы ла колхоз, кажы ла колхозчы жакшы ла көп түжүмдү тараан аларга кичеенип јат. Је Казахстанда Чаганак Берсиевтин јууп алган түжүминдий түжүмди эм тургуза бир де кижн албаган.

1940 жылда Берсиев бир гектар јерден 650 пуд тараан алган, 1943 жылда дезе 1206 пуд алган. Андый түжүмди эмдиге јетире кем де кайда да албаган. Тараан эн бийик түжүмдү өзүм боло берди. Тараннын бийик түжүмине Берсиевти ээчнй өскө дө колхозчылар једип алгандар.

Бу тоолорды түндештирин көригер: озогы тушта бир гектар јерден 10—12 пуд тараан алып туратан, эмди дезе 1206 пудтан

алгылайт. Жүс катап көп! Мындый кубултаны советский наука ла советский улустың иш-күчи тӱзӱгӱн.

Сурактар.

1. Тараанның тӱжӱмин бийиктедерге колхозчыларга кандый уӕнӱ болушты?
2. Колхозчыларга болуш жетирерге ол уӕнӱ нени јартап алар учурлу болгон?
3. Казахстанда Берсиев кажы ла гектардан канча кире тараан алды?

Кукуруза.

Кукуруза.

Кукуруза деп ӱзӱм бисте табылганынан бери 400 кире жыл ӱткӱн. Кукуруза кижинин сынынан да бийик ӱзӱтӱн ӱзӱм. Кукурузаның ӱрендери бокчыйга јуулып калган. Кукурузаның бокчыйлары сӱрекей амтанду ла ток. Кукурузаның сабын ла јалбырактарын малдың азыралы эдип тузаланадылар.

Агажы ас јерлерде кукурузаның кургак сабын одырғылап јат.

Сурак ла јакылта.

1. Кандый ӱзӱмдердин ӱренинӱ кулур, кандый ӱзӱмдердин ӱренинӱ крупа белетегилеп јат?
2. Башка-башка аш ӱзӱмдердин ӱрендерин јууп алыгар.

Кырачылардың каршулу ӱштӱзи.

Ак ӱлӱн деп от ӱлӱн бар.

Каршулу от ӱлӱндӱрдӱн бу сырагай ла јаман ӱлӱн. Ак ӱлӱн кандый ла јерлерде, кандый ла ајалгаларда ӱзӱт. Ол изӱ чӱлдӱрдӱ, агаш ортозында кӱлӱткӱ дӱ јерлерде ӱзӱп турат. Ак ӱлӱн састу да јерлерде, ташту тууларда да учурап јат.

Ак ӱлӱн бир де неме ӱспӱйтӱн дӱ јерлерде ӱзӱп турат. Ол тың изӱге де, коронду соокко до алдырбай јат.

Ак ӱлӱн сӱрекей тӱрген ӱзӱп кӱптӱйт. Ак ӱлӱнниң бир ӱзӱми он мунга јуук ӱрен берип јат. Ого ӱзеери, оның сӱрекей узун тазылынан јаңы ӱзӱмдердин канча јӱс корболоры ӱзӱп чыгат.

Ак өлөн жылдыг сайын канча мун жаңы үрендер ле корболор берип, он жылдардыг туркунына өлбөйт.

Кыра ижинде турган улус бу өлөндү сүрекей кичеенип жоголтып жадылар.

Сурактар ла жакылта.

1. Ак өлөнниг чыдамкайы керегинде, онын өзүп көптөөри керегинде слер нени билип алдыгар?

2. Ак өлөндү жер иштеечилердин каршулу өштүзи деп, ненин учун адаган?

3. Ак өлөнниг ле буудайдын тазылын, сабын, жалбырактарын ла мажагын айкап көрөлө, бу өзүмдердин түнгейин ле башказын айдып беригер.

Ашту јаландагы јуу.

К. Клоков.

Ашту јаланда табыжы јок јуу — от өлөндөрлө культурный өзүмдер ортодо јемит ле чык учун јуу өдүп јат. Бу күүн-кайралы јок јуу.

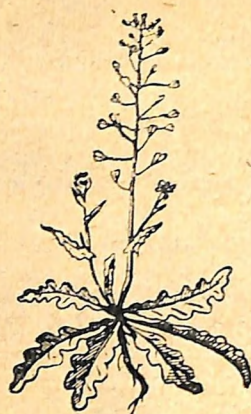
Байлык түжүмдү аш јуунадып аларга колхозчылар ашту јаландарга удобрениелер тартып жадылар. Је јаланда от өлөндөр табылып келгежин, колхозчылардын иштеген ижинен јаан туза јок болор. От өлөндөр аш өзүмдерге керектү јемитти ле чыкты блаажып турат. Кара сула деп от өлөн кыртыштаг сууны, буудайга көрө, бүдүн жарым катап көп алып јат.

Оролыш деп от өлөн буудайдын сабына оролгондо, буудай чыдажып болбой, јерге јыгылып турат. Андый буудайды комбайнла јуунадарга сүреен күч. Јаланда көп мажактар артып јат.

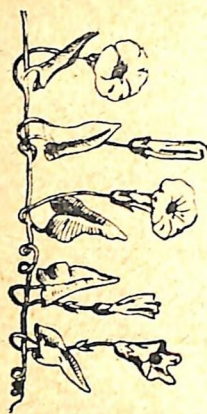
Кырада куколь деп от өлөн өскөндө, ашты согор тушта онын коронду үрени аштын үрениле колыжып калат. Андый кулурдан быжырган калашты јигенде, кижининг күүни булгагып, кускузы келер.

От өлөндөр бойлары каршузын јетирип турганына үзеери, каршучы курт-конгустарга јарамыкту јер болуп јат. Каршучылардын бирүзи, түнде учуп јүрер јелбер көбөлөк, бойынын жымыртказын оролыш деп от өлөнниг жалбырактарына салып јат.

От өлөндөр түрген өзүп көптөөр лө чыдамкай өзүмдер. Јылдам буудайдын бир үренинен 120—200 үрен бүдүп турган болзо, бу ок өйдө василек деп өлөнниг бир үренинен јылына 6500 үрен бүдүп јат.

Күдүчининг каптыргазы

Оролыш.

Василёк.

Культурный өзүмдерге кижі болушпагажын, салган ашты от өлөңдөр туй басып салар. Кыраны бойынын ойинде одоп, от өлөңдөрдү јоголтып салгажын, ашту јаланг бийик түжүмдү аш берер.

Кыраны одоп билбес кижі кара сула деп от өлөңди јулар ордына суланы јулуп саларданг маат јок. Культурный өзүмдерди от өлөңдөрдөң аңылаарга үренип алар керек. Кыраны от өлөң чечектегелек тушта одоп, от өлөңди јердең тазылыла кожо јулуп турар керек.

Јулуп салган от өлөңдөрдү јер сайын таштабас керек. Олор јааштын кийининде катап ондонып келеле, јангы тазылдар божодордонг маат јок.

Үрендеер алдында үренди кыйалта јоктоң арутап турар керек.

Сурактар ла јакылта.

1. От өлөңдөр культурный өзүмдердең нени блаажып јадылар?

2. Јемит, јарык, өзөр јер учун тартыжуда культурный өзүмдер нениң учун јенедилер?

3. Кажы ла от өлөңниң каршузы керегинде айдылып турган строчкаларды тексттең таап алала, кычырыгар.

4. От өлөңдөрлө канайып тартыжар?

5. От өлөңниң үрендери үрен ашка кожулбазын деп, от өлөңдөрдү качан одоор керек?

Аш түжүмнинин төрт бутту өштүлери.

А. Формозов.

Бистин орооныбыстын түштүк талазында чөл жерлерде хомяктар, чычкандар ла полёвкалар¹ көп. Көп өркөлөр малдын одорлорында бойлорына ичеген каскылап алала, ашты үреги-леп жат. Бу каршучылар жылдын са-йын көп мундар пуд аш үреги-лейт.

Полёвкалар жемидин жаңыс жерге отуруп жири кылыкт. Агычак ажан-ган жерде керткен салам саргарып жа-дат. Андый чогунтыларды орус улус чычканнын «ажанар столы» деп ада-гылайт.

Кезик жылдарда полёвкалар бир канча мун гектар ашты үзе керттип, үрөп салатан болгон. Ашту жалаңдарды анайып ээн артысканын көргөн кичи оны качан да ундыбас.

Салган ашка анчадала буудай корболонып келер тушта өр-көлөр жаан каршу жетирет. Бу өйдө өзүмнүн сабында тату жулук көп, бу жулук өзүп турган мажак жаар барып жат. Өркөлөр өзүм-нүн сабын үзе тиштеп ийеле, онын жулугын соруп турадылар. Өркөлөр курсактанган кырада куру жерлер артып калат.

Аштанып келген мажакты өркөлөр ээй тартып алала, сыра-най төзинен кыйып ийедилер.

Хомяктар аштын мажагына база анайып ок жедип турат. Хомяктар бышкан ашты жип жадылар. Хомяк үренди оозына, эки жаагына жууп алат. Хомяк эки жаагынын баштыгаштарына үрен тыктап алала, бу жемидин ичегенине апарып жат. Хомяк эки жаа-

гынын баштыгаштарында бир катап апарган үрен 50 граммга жедет. Хомяктар анчадала кү-делинин бажын, мырчактын үренин жуурга сүйүп жадылар. Хомяктын ичегенинин жанында төгүлип калган үренди жаан-тайын таап алар аргалу. Күс-

Хомяк.

Жалаңын чычканы.

¹ Полёвка — чычкандарга жуук агычак, журт хозайствонун каршулу өштү-леринин бирүзи.

киде, јут болгондо, бу төгүлген үрендер кылгаланып өзүп келет. Ол тушта ичегенниң јанындагы төстөк јер боро өңдү кыраның ортозында чокум јажыл бөрүгештий көрүнет.

Оок анычактар, темдектезе, јүзүн-јүүр укту полёвкалар кышка азыкты база белетейт. Полёвкалар бойларының ичегенине бүткүл мажактар тажып алат. Қлаттын ла обооның алдында јүретен чычкандар азыкты көп белетеп јадылар. Мен бир катап чычканның јүк ле бир кладовойынан үч мун кире мажак тапкам. Андый кладовойлор дезе көп болгон.

Хомяктар, өркөлөр, полёвкалар, чычкандар — аш тўжўмининг өштүлери. Олорло кўүн-кайрал јок тартышкылап јат.

Сурактар ла јакылта.

1. Аш тўжўмининг төрт бутту өштүлерин адап беригер.
2. Ашты өркөлөр канайып үрегилейт, хомяктар канайып үрегилейт?
3. Хомяк эки јаагының баштыгаштарында бир катап канча грамм үрен апарат?
4. Хомяк кышка канча кире аш белетеп алат?
5. Чычкандар ла полёвкалар ашты канайып үрегилейт?

Өркө тудачы кичинек аңчы.

Херсондо биске мынайып айдыштылар:

— Петровскийдин адыла адалган колхозко кыйалта јок табарыгар. Анда Девятко Володяла таныжып алыгар. Уулчак бир мун өркө туткан, эмди экинчи мунды тудуп јат.

Петровскийдин адыла адалган колхоз — райондогы сыраңгай ла ыраак деген колхозтордың бирүзи. Бис буудайдың, кукурузаның, арбаның, кўнкузуктын элбек јаландарын эбиреде јортып, бу чөллө узак бардыбыс. Учы-учында јажыл садтардың ортозында туралар көрүнди. Петровскийдин адыла адалган колхоз шак бу болгон.

Бис анда Девятко Володя деп пионерле таныштыс. Бу уулчак өркө тударга эмик тузакту бир де чўми јок чапкы јазап алган эмтир.

Володя көп андый чапкылар белетеп алала, бойының отрядындагы нөкөрлөрине үлеп берген. Володяның јозогы аайынча көп чапкыларды балдар бойлары да јазап алдылар. Эртең тура, школго барар алдында, балдар јаланга барып, өркөниң

ичегендерине чапкыларын тургузып саладылар. Үредү божогон кийининде, жанар тушта десе, олар чапкыларга кабылган өркөлөрдү жууп тургандар.

Бир өркө жылдын туркунына 6-дан 16 килограммга жетире аш жип салат. Девятко Володя бойынын төрөлине бир канча тонна аш чеберлеп берген. Володядан жозок алган балдар база да канча кире аш корулап алар!

Сурак ла жакылталар.

1. Пионер Володя төрөлине кандый болуш жетирди?
2. Отрядтын жуунында Девятко Володянын ижи керегинде куучындап беригер.
3. Жалаңдардын өштүлери ле слер канайып тартыжып турганыгарды куучындап беригер.

Бистин чындык најыларыбыска— куштарга килемји жетирели!

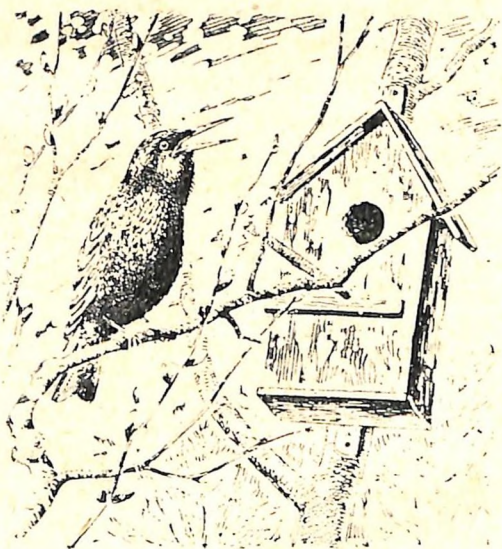
I.

Тымык жаскы күнде жалаңда конустардын, чымылдардын ла өскө дө курт-конустардын күүлежип турганын тыгдап угугар.

Бу чымылдар, конустар ла оlorдын жымырткалары, жүзүн-жүүр көбөлөктөрдin гусеница-курттары — садтардын, огородтор-дын, жалаңдардын, ағаш-тардын, бастыра жажыл өзүмдердин жеткерлү өштүлери болуп јат. Оlor жажыл өзүмдердин жалбырактарын кемирип, бүрчүктерин, чечектерин јип, ағаштардын чобразын ойо кемирип, јиилектерди, плодторды үрөп јадылар.

Јажыл өзүмдерди кем корулайт? Бу өштүлерге кем чыдаар? — Куштар.

Үренчи узун куйругын јайкап, кере түжүне жүгүрип жүрет. Ол огородтогы гряд-

каларды, јолдын эки јанындагы өлснди ајыктап көрөт. Бу куш-каш бир де конусты, бир де гусеница куртты божотпой, тудуп алала, уйазындагы балдарына апарып берет. Онын уйазы туранын көзнөгинде эмезе көгдөй агашта болуп јат.

Агаштын кожончы кушкаштары — тоорчык ла зорянка бойлорынын јемидин агаш ортозында койу жыраалардын төзинен јууп жадылар.

Көктөштөр бороготтын, малинанын жырааларын, яблонянын бүрин ајыктап јүрөт.

Олор күйе деп сырангай оок то курт-конустарды, гусеницаларды ла конустарды да јоголтып турат.

Чымыл туудаачы чоокыр кушкаш бойынын уйазынын јанында, каруулда турган часовой чылап, кетеп отурат. Ол бир кезек өйдин бажында, бойынын јеринен селт эделе, учуп бараткан чымылдарды тудуп турат. Конустар агаштардын чобразына канайып та терең кирип алза, кушкаштар олорды оноң до чыгарып алар. Томуртка бойынын бек, курч тумчугыла агаштын чобразын чокуп, анда јажынып алган конустарды бойынын аткакту тилиле чыгарып алат.

Јаскыда бистин јаландарыбыста кара баарчык јүрөт. Кара баарчык огородторды да, садтарды да ундыбайт — ол курт-конустарды бастыра јерлерден тудуп јат.

Бистин сүүген карлагаштарыбыс көбөлөктөрдү, чымылдарды учуп барадып каап турат. Карлагаштар бойынын той балкаш уйазын туранын ла сарайдын јабузынын алдында јазап јат. Уја жазаарга керектү той балкашты олор буунтынын эмезе агын суунын јарадынан алат.

II.

Бистин колхозтордо аш түжүми учун, јаландар учун, јажыл садтар ла агаштар учун тартыжып турган канатту черүнинг тоозын билип алайын дегежин, көп куштарды тоолоп айдарга керек болор эди. Бистин айыл-јуртыбыстын јанында көп куштар јүрзин деп, бис кичеенер учурлу, балдар.

Слер куштарга неле болужар аргалу?

Куштар бойынын уйазын койу жырааларда да, јаан агаштарда да, агаштын көгдөйинде де жазагылап турат.

Шак онын учун бис јаландагы агаштарды, бистин айылыбыстын јанындагы жырааларды ла агаштарды үрөп кестирбей,

эчкилерге јидирбей, оморды кандый ла бар аргабысла корулап турар учурлу.

Слердин деремнеде агаштар ас болзо, оморды отургузар керек, бу отургускан јажыл өзүмдерди јакшы кичееп көрүп турар керек.

Јаскыда кажы ла туранын јанында ла садтарда кара баарчыктын ла өскө дө кушкаштардын уйаларын тургузып салгажын, кушкаштар анда турлулай берер. Кышкыда ла јастын јут күндеринде кормушкалар јазап, куштарды азырап туругар.

Эн учурлузы — куштардын уйазын качан да буспагар, оморды өлтүрбегер. Бу керекти бойыгар да ундыбай, кичү карындаштарыгарга, сыйындарыгарга ла нөкөрлөригерге айдып берерге ундыбагар.

Сурактар ла јакылта.

1. Јалаңдардын, садтардын, огородтордын, агаштардын өштүлерин тоолоп айдып беригер. Слер бу өштүлердин кандыйларын билеригер?

2. Бис куштарды бистин чындык најыларыбыс деп, ненин учун айдып јадыбыс?

3. Агаштын чобразындагы личинка-јымырткалардан ла конустардан агашты кандый куштар корулап јат?

4. Огородто, јалаңда, садтарда гусеница-курттарды ла конустарды кандый кушкаштар јоголтып јат?

5. Куштар уйаларын кайда јазайт?

6. Бис куштарга кандый килемји јетирер учурлу?

7. Слер бойыгардын канатту најыларыгарга кандый килемји јетирип туругар?

Баарчык.

Ч. Чуннжеков.

Јаш кайында уйалаган
Јараш баарчык, эзен бе?
Сен ыраак јерде кыштаган,
Јакшы амыр келген бе?
Канча куштардын тилиле
Эдип турган кушкажым,
Төрөл јериме келеле,
Јайым учуп турадын.
Көп ороондорды өдөлө,
Уур жүрүмди јурайдын.

Менин јуртыма келеле,
Қожон чүмдеп јыргайдын.
Чечектү, сүрлү садымда
Күнүн сени сакидым.
Јажыл бүрлү кайында
Сеге турачак тургустым.
Туулган чоокыр јымырткан
Түрген учар куш болзын.
Аш-кырамды курт-конустан
Қорып аларга болушсын.

АЗЫРАНТЫ ТЫНДУЛАР.

Степанка ла Чыйрак.

Р. Фраерман ла П. Зайкин.

I.

Степанка чыйрак ла јараш аттардан ӧскӧ бир де немени анайып тын сӱӱбейтен ошкош. Ол колхозтын аттарынын чоло адын ончозын билетен, бу аттардын кӧп сабазы, анчадала Јиилек деп јеерен бее, Степанканын сӱрекей јуук најызы болгон.

Степанканын туразы колхозтын конюшнязынын јанында турган, анда не солун бар деп кӧрӱп ийерге, Степанка конюшняны табарбаганча ӧтпӧйтӧн.

Бир катап јаскыда эртен тура Степанка колхозтын конюшнязына кирип барды. Кӧрӱп турза, Јиилек јаныскан эмес, онын будынын јанында, саламнын ӱстӱнде, база андый ок јеерен, јаан башту, узун бутту кулун јатты. Степанка кайкаганына ла сӱӱнгенине кыймыктабай турды.

Степанка кулунды лаптап кӧрӧргӧ энейип алала, «Буттарынын узунун!» — деп сананды.

Эртенгизинде кулун энезиле кожо колхозтын конюшнязынын јанында јажыл ӧлӧндӱ јерде одорлоп јӱрди. Мында балдарлу кастар, бозулар ла колхозтын кураанду койлоры јӱрген.

База бир-эки кӱн ӧткӧн кийининде кулун мантап, ак башту бозула ойноп јӱрген. Мындый чыйрак бӱткенинен улам кулунга «Чыйрак» деп чоло ат адаган.

Јиилек эки неделеге јуук конюшнянын јанында одорлоп јӱрген. Онын кийининде Јиилекти база ла катап јегип, иштегилей берген. Чыйрак дезе мойынында Степанканын тагып берген конкочогын шынчырадып, энезин ээчип, базып јӱрген.

Кулунды өскө аттар теппезин деп, бригадир Јиилекти түнде одорго чыгартпайтан. Је андый да болзо, конюхтар кулунду беени өскө жылкыларла кожо бир катап чыгарып ийгендер.

Эртен тура Степанка бойынын најызын көрөргө једип келеле, көрзө: кулун мойынын суй салып, јаш өлөңннн үстүнде кыймык јок јатты. Степанка базып келеле, кулуннын адын адап кычырды. Је кулун кыймыктабады. Кулун көзин јумуп та алган болзо, тынып јатты. Степанка кулуннын мандайын сыймап көрзө, јаан тижик бар эмтир. Чыйрак бажын кыймыктадып, буттарыла тепкилене берди. Кулунды сыймаган колын көрөрдө, канга уймалып калган. Колодецтен суу экелеле, кулуннын шырказын јунуп та ийерде, бир де болуш болбоды, кулун кыймыктанбай јатты. Анайдарда, Степанка колхозтын счетоводына — Иван Яковлевичке барды.

Иван Яковлевич Чыйракты ајыктап көрөлө, кулун түнде өскө беени энезине бодоп түртүп ийерде, онызы тееп ийген болор деди.

— Сөөги јарылган болгодый, тирү артатаны кандый ла болбогой — деп, Иван Яковлевич айтты.

— Иван Яковлевич, кулунды больницага апаралыктар, өрөкөн, — деп, Степанка јайнады.

— Председательге айдар керек — деп, счетовод айтты.

— Сен баратан турун, Иван Яковлевич, — деп, председатель јакарды.

Счетовод ло Степанка районнын больницазына энгиргери јеттилер. Врач Чыйракты шиндеп көрөлө: «Кулун неме болбос, өлөр» — деди. Анайып айдарда, Степанка ачу-корон ыйлай берди.

— Бу уулчак не ыйлап туру? — деп, врач Иван Яковлевичтен сурады.

— Ол кандый ла малга киленкей, бу кулунга дезе сүрекей кару болгон.

Анайдарда доктор айтты:

— Је, ыйлаба, уулчак, мен сеге эм берейин. Эмдеп көр, ајса болзо, јазыла берер. Кулун энезин эмип болбос: будына туруп болбой јат. Аптекадан умчы садып ал, беенин сүдин саап алала, болуштопко уруп, баланы умчылаган чылап, умчылап азыра.

Степанка кулунла бир канча күннин туркунына турушты.

Жирик узак саадырбай тепкиленип, Степанка саарга жууктап келгенде, колындагы айагын чачылта тепп ийетен. Учү-учында керек ондоло берди. Кулуннын шырказы жазылып, бут бажына бойы турар болды.

— Сенин кулунын неме болбос! — деп, колхозчылар айдыжып турган. Степанка десе кулунду сүреен кичепп азырап турган. Чыйрак жазылып, бажын көдүрүп, энезин эме берди, база бир айдын бажында киштеп, барбак куйругын өрө көдүрүп ала-ла, акта мантап жүрди.

II.

Степанка жаанап, алтынчы класста үренип турган. Чыйрак десе бийик сынду, торкодый жалду, чичке бутту, жаан көстү, жараш бүдүмдү ат боло берди.

Степанка күнүн сайын эртен тура конюшняга келип, тусту кара калашла Чыйракты азырап турды. Жаскыда ла жайгыда десе Степанка бүкке барала, ыраактан Чыйрактын адын адап, кыйгырып ийгенде, ол мантап жедип келетен.

Чыйрак үчинчи жажына барадарда, Степанка оны жеңил чанакка жегип, үредип алган. Жаскыда Чыйракты тырмуушка жегип, иштегилей берген.

Жуу башталды. Советский Черүге аттар алып турган. Аттарды алып турган жерге Степанка нажызын бойы жединип апарып берди. Чыйракты черүге жарагадый ат дешти. Аттарды алып турган кижин аттын койу, быжыраш куйругында буулап койгон жарчаачакты көрүп ийди.

— Мынызы не? — деп сурады.

— Менин адымды минип жүретен командирге бичиген бичик — деп, Степанка каруузын берди.

Жарчаачакта мынайда бичип салган:

«Бу атгы алган кижин жетируу этсин деп сурап турум. Сүреен чыйрак, жакшы ат. Бичикти мындый адресле бичизин: Великий деп журт, «Звонящий ключ» деп колхоз, Теребулин Степан Михайловичке».

Бойынын бичигине каруу келерин Степанка жаантайын сакып жүргөн.

Бир катап почтальон жуулажып турган черүден келген письмо экелди, бу письмоны кавалерийский эскадроннын командири капитан Андросов минип жүргөн адын азырап, чыдаткан учун

«Звениящий ключ» деп колхозко ло Степанкага күндүүзүн јетирип бичиген эмтир. Бу ат јууда ылгым да, чукулчы-казыр да, јалтанбас та деп, көп немецтерди тепсей баскан деп, оны минип алган шыркалу солдатты јуу болуп турган јерден алып чыккан деп, командир јетирген.

Письмодо Чыйрак тирү ле бойы туруп јаткандый карточка келген.

Карточканы Степанкага бергендер. Степанка оны шилдеп јазайла, бойынын орынынын јанындагы стенеге илип салган.

Сурактар.

1. Степанка Чыйракты канайып кичееп көргөн?
2. Степанка бичиктү жарчаачакты аттыг куйругына нениг учун буулаган?
3. Колхозко ло Советский Черүге Степанка кандый туза јетирди?

Паша—бозу азыраачы.

Ф. Панфёровтыг бичигени аайынча.

Кырланды одыра чанкыр платьелү кыс јүгүрип баратты. Салкын, ойноп турган чылап, онын чачын элбиредип турды. Төмөн бүкте, јыду баргаанын ортозында, бозулар јүрди. Олор чанкыр платьелү кысты көрүп ијеле, баргаанын ортозынан баштарын чыгарып алып, тым тура берди.

— Мен слерге эмес. Мен бүгүн амырап јадым, көөркийлсрим... Билип тураар ба? — деп айдала, кыс көндүрө јүгүрди.

— Мө-өө... ө-ө-ө — деп мөөрөјип, бозулар кыс јаар болгылады.

Јалбак мандайлу, мыйрык бутту, јеерен бозу једијип келе-ле, кыстыг чанкыр платьезине түртүп ијди.

— Чымыл! Баштактанба! — деп кыс кыйгырып ијди. — Мениг јазанып алганымды көрбөй турун ба? Уймаба! Угуп турун ба?

Бозулар ончозы онын јанына келди. Онын платьезин јалагылап, эркеледип туратан колына түрткүлөп, эбиреде туруп, ыгыраныжып турдылар, бир канча минут өткөн кийининде кыстыг платьези өлө-чоокыр болуп, уужалып калды.

— Бу слер кайттаар, шокчылдар, мениг платьемди үрөп ијдеер ине! Лиза, сен уйалбайдыг ба? — деп, Паша тижн бо-

зуны кезедип айтты. — Сениң кулагың койонның кулагындый, баштагың десе... — дейле, эрмегин јетире айтпады.

«Аксақ таан» деп, көмүр ошкош кара көстү, тижн бозу мантап келеле, кыстың мыкынына сүзүп ийеле, чөйө мөөрөди.

Совхозтың политотделиниң начальниги Разин удур келеделе, тың каткырып ийди. Оныла кожо городтон келген айылчылар болды.

— Бу бистин бозу азыраачыбыс — Паша Левченко. Бу жүрген бозуларды ончозын ол азырап алган. Сени бозулар јалаган ба?.. Сен не јазанып алган?

Паша платезин түзедип, бозуларды бойынан араай јайладала, жүрексип куучындады:

— Мен бүгүн амырап јадым... Эјем јаар барып келейин дел санангам, бозулар десе мени тозуп алды.

— А-а-а! Сен бозуларды канайда кичееп азырап алганыңды бу айылчыларга куучындап бер — деп, Разин сурады.

Пашаның качарлары кызара берди.

— Мында чүмдү неме јок — деп куучынын баштады. — Бу тижн бозу чыгарда мылјы болгон — деп, кертек тумчукту тижн бозуны көргүзип айтты. — Бистин управляющий оны көрөлө: «Бу бозу ба? Бу баканың балазы эмтир ине...» — деген. Бу кичинек Малютка чыккан тарыйын өрө туруп болбойтон, көнөктөн сүт ичип болбой, тумчаланып, соокко калтырап туратан. Мен оны аяктаң азырап, бойымның тонымла ороп, чыдадып алгам... Көрзөөр, эмди кандый.

Кыстың куучындап турганына јөпсинип турган чылап, Малютка куйругын чычайтып ийеле, туура тап эдип, айландырамантап келеле, база ла Пашаның јанына једип келеле, мөөрөп ийди.

— Көрзөөр мыны... кандый шулмус — деп, Паша оморкоп айтты.

Паша бойының бозулары керегинде биске узак куучындады.

— Мен книжкалар да кычырып јадым. Бир катап бисте Қан-кереде деп бозу бар болгон. Ол чыккан ла бойынча мөөрөгөн. Мөөрөп лө турар, мөөрөп лө турар. Оны азырап та салзан — мөөрөөр. Јатырып та салзан — мөөрөөр. Базып жүрзин деп чыгарып ийзен — мөөрөөр. Уч тун амыр бербеген. Мен эркеледип, сыймап та турзам — эш неме болбойтон. Ветеринар келеле, эм берген кийининде, Қан-керендин мөөрөйтөни токтой

берген. Онын ичи оорыган эмтир. Мындый тегин ле немени билбегениме сўрекей ачынгам. Онон ло бери книгалар кычырар болдым. Уренерге барарым. Зоотехник болор кўўним бар.

Сурактар.

1. Пашаны ижинде не сўўндирген?
2. Пашаны мергендўчи деп, ненинг учун айдар керек?

Жыргалдын амадузы.

А. Ередеев.

Бозу энезинен чыккан тарыйын туруп болбой тыркырап, азайлу туйгактары тайкактып, энезин эмген. Көстөри кара, шулмус болгон учун оны кичинек Жыргал Шулмузак деп адаган.

Жыргалдын энези колхозтын уйларын саап иштеп јат. Энези јангы төрөгөн уйдын уурагын саап экелерде, Жыргал оны кайнадала, Шулмузактын мандайынан ала куйругына јетире сўртўп, мынайда алкап кожондогон:

Жўс уйдын
Учында јўрбе.
Жўс уйдын
Ортозында јўр.
Ак сўдин
Албатыга барзын,
Берген сўдин
Бедре ашсын.

Шулмузак адазынын угынан таркаган ошкош, колы-буды узун, сөөк-тайагы јаан болды.

Жыргал бойы да шулмус бала. Ол кичинек те болзо, тегин отурбас кызычак. Энези уй саарга барза, кожо барып, уйларга, бозуларга өлөң јайыжат. Јаантайын энезиле кожо фермага јўгүрип, ол бозуларла, балдарла ойногондый, ойноп јўретен. Је качан Шулмузак чыгарда, Жыргал оны ончозынан артык сўўп, оны сўттў уй эдип өскүрип алар деп сананды. Бозузын јымжак өлөңдў јаланга апарып, откорып турды. Бозу түрген өссин деп, эн јакшы өлөңди де јулуп, азыраар болды. Керек дезе Жыргал кичинек көнөгөш таап алган. Ол јуугында кижии јок тушта туйказынан Шулмузактын алдына отуруп, уй саап турган кижии де болуп ойнойт.

Күндер өдүп, Шулмузак жаанап браатты.

Бир катап энирде Жыргал энезинен сурады:

— Эне, Шулмузак качан уй болгой не? Мен ол тушта кө-ө-
өп сүт саар эдим.

Энези кызычагынын бажын сыймайла, айтты:

— Эмди сен де, Шулмузак та кичинек. Шулмузак су-кадык
жаанап алзын, сен дезе чыдап, үренип ал. Ол тушта көп сүт ге
саарын, өскө дө тузалу керектер эдеринг.

„Сүтле аккан суулар“ керегинде чөрчөк чындыкталзын.

Академик *Е. Лискун.*

Сүтле аккан суулар бар кайкамчылу жер керегинде чөрчөк-
ти слер, байла, ончогор көп катап укканыгар, балдар.

Чынын алгачын, андый көп сүт бололо, суу болуп ага бере-
тен ой бир тужунда болор бо?

Андай ой келер, андый ой болорго жетире жаан удабас. Бис
слерле сүрекей жакшы ороондо—Советтердин ороонында журтап
жадыбыс. Бу ороондо эн жаан пландар сүрекей түргөн бүдүп жат.

«Сүтле аккан суулар» керегинде чөрчөк чын боло берзин
деп, советский учёныйлар, колхозчылар, совхозтордын ишчиле-
ри эмди, бастыра күчин салып, иштегилеп жат.

Мал азырап турган улустын бир жаан жөнүзи керегинде мен
слерге куучындап берейин деп турум.

Костромской областта, Волганын жанында, сууга алдырып
туратан бүктердин ортозында, мал өскүрип турган «Каравае-
во» деп жаан совхоз бар.

Телекей үстүнде эн көп сүт беретен жаңы, советский укту
уйлар өскүрип алар деп шүүлте шак мында табылган. Совхоз-
тын ишчилери жаңы укту мал өскүрип алар иште эрчимдү иш-
теген...

Советский улус амадузына једип алган.

Сүрекей жакшы, жаңы укту уй өскүрип алганын көрөргө, 1944
жылда бис «Караваевого» келгенибис.

Јүзүн-јүүр укту сүрекей жакшы уйларды мен јажыма көп
көргөм. Је бу «Караваево» деп совхозто көргөн уйлардый јак-

шы уйларды көрбөгөм деп, жартын айдар керек. Андый уйлар жок болгон!

Бистинг жаныбыста жаан сөөктү, көк-боро өңдү, семис уйлар жүргөн, бастыразы 18 мунг уй болгон. Бис бу уйлардан саап алган сүтти бичигенин шиндеп көрдибис. «Караваево» деп совхозтын кажы ла уйы бир жылдын туркунына орто тооло 6300 литрден сүт берген эмтир.

Бу үйүрдөн Послушница деп эн жакшы уй жыл туркунына 16262 литр сүт берген! Ол 310 күннинг туркунына саадырган. Айдарда, Послушница деп уйдаг күнине 50 литрге жуук сүт саап алып турган эмтир!

Караваевский уйлардын сүди койу. Бу сүттен саржуны көп алар.

Караваевский уйлар сүрекей жаан сөөктү. Тирү уйдын орто бескези 700 килограмм (40 пудтан артык).

Советский учёныйлардын ажындыра шүүп пландаганы аайынча өскүрип алган караваевский уйларды жаны укту уйлар деп шак онынг учун жаратканыбыс.

Сурактар.

1. Караваевский уйлар ненинг учун сүрекей жакшы деп макталат?

2. Послушница деп уй бастыра уйлардын эн жакшызы деп ненинг учун бодолып жат?

3. Бу жаны укту уйларды кем өскүрип алган?

4. Статьянын бажалыгын слер канайып жартаарыгар?

5. Жакшы укту уйлар өскүрип алары керегинде бистинг ороондо ненинг учун кичееп жат?

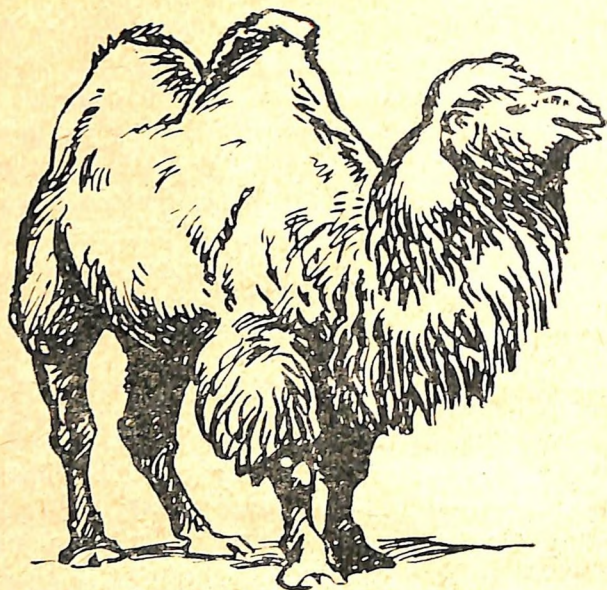
Төө.

П. Мантейфельдин ле Л. Кастальскаянын
бичигени аайынча.

Изү, кумаку ээн жерлерде журтаган улус бир канча мунг жылдардын туркунына жагыс ла төөлөр минип жоруктаган.

Төөнинг бүдүми ле кылыгы ээн чөлдөги жадын-жүрүмге келиштире бүткен.

Онынг бийик сыны ла узун мойыны ээн чөлдө ыраак көрүп жүрер арга берет. Онынг тумчугынын жаан үйттери сууны ыраактан сезип ийет. Онызы жаан учурлу. Суу жок жерле узак ойгө ба-

ратканда, төө сууны жытап, таап алат. Изү салкыннан ла кумакту куйуннан коруланганда, төөнүн тумчугу жик жок жабыла берет.

Кумакту, суу жок жерлерле бир неделенин туркунына баратканда, төөнүн курсак та жиир, суу да ичер жери жок болот. Төөлөр суузабай да, аштабай да, уйдабай да ичкерлеп барадат.

Онын жангыс ла өркөштөри кичинектеп, жоруктын учы жаар сыраңай кичинек боло берет. Төөнүн өркөштөри — ол онын жуу жуулатан жери. Төө жакшы айалгада жүргенде, онын өркөштөрүндө жуу жуулып жат.

Бир канча күннин туркунына ээн чөлдө курсак жибей жүргенде, онын жуузы бастыра эди-канына таркай берет. Өркөштөр кичинектеп, жантайа берет.

Төө өлгөн, өзүмдердин жалбырактарын, тегенектү жыраа агаш жип жүрөт.

Төөлөр көп мун жылдардын туркунына кумакту чөлдөрдө жүрүп, андагы айалгаларга үренип калган. Төөни «ээн чөлдүн кереби» деп тегин адагылап турган эмес.

Төөнүн эки айры таманы жалбак та, калын да.

Төө будыла басып ийгенде, онын таманы эки айры тарбайып, буды жымжак кумакка чөңбөй турат.

Онын будынын таманы калыг. Ненин учун андый дезе, ээн чөлдө кўн кумакты тыг кызыдып јат, төө ого јаткажын, эдин де кўйдүрип алардан маат јок. Таманы калыг учун төө изў кумакка базып јүрет.

Москвада зоопарктагы төөлөр изўге де, соокко до јакшы чыдажат. Олор јаан сооктордо көп сабазында ачык јерде туруп јат. Олордын соокко калтырап турганын бир де кижн көрбөгөн.

Јакылта.

Төө ээн чөлдөрдө чыдажып јүрерде, ат ненин учун чыдажып болбойт? Айдып беригер.

Азыранты тындулардан кижн нени алат.

Эт	Ўс	Сўт, сарју, кымыс, брынза	Тўк	Шир- кене	Мўўс ле туйгак	Тере

Бу таблицада адалган немелерди ончозын кижн кандый тындулардан алып јат? Айдып беригер.

С А Д.

Төрөлим, чечекте.

С. Барыбин.

Ненин учун школ жанында
Сүүнчилү каткы жиркейет?
Пионерский отряд анда
Сад өскүреринде иштенет.
Школдыг кыра јеринде,
Төрөл јайым телкемде
Быјыраш яблонялар
Удабас өзүп чыгар.

Бистин сүүген школыста
Фруктовый сад болор,
Груша, вишня, виноград та
Ол садта өзөр.
Кару Төрөлис, сүүген
орооныс,
Јаскы садтый сен чечекте!

Мичурин.

С. Ижевский.

I.

Рязанский губернияда Ваня деп уулчак јуртаган, онын өбө-
көзи Мичурин болгон. Уулчактын адазы ла таадазы садта иш-
теерге сүүйтендер, Ваня да садты сүүген. Ого түңгей уулчактар
јүгүрижип, ойноп јүретендер, ол дезе бойынын садында ла иш-
тенип јүретен. Садты отургузып, яблоняга прививка эдип тура-
рынаң јилбүлү иш ого јок болгон. Садта кажы ла јыраа, ка-
жы ла агажак ого сүреен баалу болгон, ол күнүң сайын оны
кичееп туратан.

Кезикте Крымнаң эмезе Кавказтан экелген грушаны, вино-
градты Мичурин Ваня көргөндө, онон көс албай туратан: олор
кандый јараш, кандый амтанду! «Бу јиилектер бистин јерде

өзөтөн болзо! — деп сананатан. — Олорды бистинг соок кышка чыдамкай эдип, бистинг јерге өскөдий эдип канайып өскүрүп алатан?» Ваня бойынын садында жүргенде, яблоняларды бойынын јеринде канайып өскүрүп алары керегинде сананып жүрөтөн.

Гимназияны божодорго Ваняга келишпеди. Уулчакка оноч до ары үренер керек болгон, је јадар аргазы јок болордо, ол темир јолдын конторазына иштеерге кирген. Иш күч болгон. Мичурин жүк ле бойынын садында амырап, азыйдагы ок аайынча бойынын бош өйин садта өткүрүп турган.

Ол книгалар садып алып, үренип турган; башка-башка јерлерден үрендер ле өзүмдер алдырып алала, олорды бойынын садында отургузып, јылуга ла күнге үренип калган түштүк өзүмдерди бойынын садына өскүрүп аларга кичеенип турган.

Олор Ванянын садында коомой өзүп, соокко алдырып, кургап калат, Мичурин олорды соокке темиктирерге амадап, јылулабай турган.

И. В. Мичурин.

Онын садында өзүп турган китайканын, антоновканын ла снот до өскө јиилектү агаштардын јаан, јакшы јиилектерин јууп, үрендерин талдап алып, јакшы јерге үрендеп турган.

Јиит яблонялар кандый плодтор бергей не деп, Мичурин бир канча јылдардын туркунына сакуп жүрген, өскөн яблонялары десе алдындагызындый ок оок яблоколар берип турган.

Мичуриннен өскө кижн болгон болзо, бастыра ченемелдерин туку качан таштап салар эди. Је Иван Мичурин андый кижн эмес болгон.

Бу өйдө Мичурин бир участок јерди арендага¹ алган. Азыйда садта яблоня отургузар јер јок боло берерде, Мичурин јагы јерге көчүп алган.

Козлов деп јурттын јурт улузы оны кайкап туратан. «Кан-

¹ Аренда — јерди арендага алары — кезек өйгө тузаланып, онын учун јердин ээзине акча төлөбөри.

дый сан башка киж! Неге болуп бойына андый көп иш алынып жат не? Онын ижи кемге керек? Ого туза берип турган болзо, јакшы ок болор эди, је ол азыйда јокту болгон, эмди де андый ок јокту» — дежетен.

II.

Мичуринге јангы јерде јайым болгон, ол ижин де јангыдач баштаган.

Мичурин түндүк сортторды түштүк сортторло бириктирип, јангы өзүмдер өскүрип аларга кичеенип, иштеп турды.

Мичурин кандиль деп крымский агажактын чечегинин пыльпазын алала, «китайка» деп түндүк яблонянын чечектерин тоозындалтып ийген. Китайканын плодторы өзүп келген. Мичурин ол плодтордыг үрендерин јууп алып, үрендеп салган.

Үрендерден кичинек агажактар өзүп келген.

Он жылдын бажында бу агажактарда плодтор бүтти. Мичурин бу агажактарла ченемелдерди оног ары өткүрди.

Мичурин эн јакшы агаштын бир канча бүрчүк көстөрин кезип алала, оморды 15 јашту китайка агашка јаба өскүрип салды.

Агашта баштапкы яблоролор бүткен, је омор кичинек, јараш эмес, амтан јок болды.

Мичурин бу агашты кичееп турарда, ол жылдын сайын тамла јакшы, тамла амтанду плодтор берип турды. Бу плодтор крымский яблоролорго түнгеј болды. Агаш бойы дезе соокко алдырбай турды.

Көп жылдардыг туркунына мындыј кату айалгаларда иштеп, бастыра керектерди бойы сананып таап, Мичурин 350 јангы сорт яблоролор, грушалар, сливалар, вишнялар, персиктер, керек дезе түндүкте өзөтөн виноград өскүрип алган.

Вишня, јодро чылап, сабакталып бүдер болды. Мынайып өссин деп, Мичурин вишняны јодроло карчый үренделткен. Оног бүткен плодтор сүреен јакшы болды. Көрсөнг, көзине де бүтпей турадыг: јодроныг бүринин ортозынан вишнянын јиилектери ээлип турар.

Андыј вишнянын түжүми тегин вишнянын түжүминең чик јок көп.

Ачу јиилектү белени Мичурин тату, козыр јиилектү эдип өскүрип алды, онын јиилегиненг аракыла варенье белетегиленп јат. Чомурдын кызыл чечегин ол кыскылтым-көк эдип алды.

Чомурдын кызыл чечеги жыт жок болгон, Мичуриннинг өскүрип алган чомурунын чечегинен десе фиалканын жыды жытанат. Мичурин өзүмдерди жарандылары жанынан онон до өскө көп кайкамчылу керектер эткен.

III.

Мичурин бойынын иштери керегинде журналдарда бичип турган. Ыраак Петербурттагы кааннын министрлери онын ижин жаан тузалу иш дегендер, же Мичурин акча жок шыралап, государстводон болуш сураарда, бир де неме бербегендер.

Онын жажына акча жокко эткен ижи темей калбазын деп. Мичурин сүреен кородоң жүргөн.

Андый уур күндерде Козловко американецтер келген деп, Мичуринге айдышкандар. Керекти билгир төзөп алза, көп астам бергедий жакшы сортту өзүмдер өскүрип турган Мичурин Козлов городто иштеп жат деп, ыраак Америкага угулып барган эмтир. Американецтер Мичуринди бойынын ижин онон ары өткүрерге Америкага баралы деп кычырган.

— Жок, мен Америкага барбазым. Мен жажына мында иштегем, арткан да жүрүмимди мында ок өткүрерим. Айса болзо, менин ижим темей эмес деп, мындагы да улус билер ой келер.

Мичурин бойынын Төрөлинин патриоды болгон, ол бойынын ороонун, бойынын албатызын сүйүп, өскө жерге барар күйүн жок болгон.

IV.

Бистинг ороондо Улу Октябрьский социалистический революция болгон, Совет жан төзөлгөн.

Мичурин керегинде Владимир Ильич Ленин угала, ого жаап ајару жетирген. Мичуринге болуш эдип агрономдор ло практиканттар ийген, ченемелдер өткүрерге государство акча берген.

Жаан учурлу ижи учун башкару Мичуринге эн бийик награда — Лениннинг орденин берген. Козлов городты Мичуринск деп адаган.

Мичурин бойынын ижинин тузазын көргөн. Колхозтордын садтарында мичуринский сортту плодовой агаштарды өскүрип жадылар. Мичуриннинг соокко чыдамкай сортту яблонялары эмди Сибирьде өзүп, яблоколоры быжып турат.

Мичурин 1935 жылда жада калган. Онын жүстөр тоолу үренчиктери жангы өзүмдер өскүрер керекти онон ары өткүрип жадылар.

Сурактар ла якылталар.

1. Мичурин кандый жаңы сорт јиилектер ле плодтор өскүрип алганын гоолоп айдып беригер.
2. Кандиль-китайка деп яблонянын жаңы сортын ол канайып өскүрип алганын куучындап беригер.
3. Мичуриннинг чыдамкай, ишке күүнзек болгоны, ижин сүүп турганы, үредүге күүнзек болгоны онын ижине кандый туза јетиргенин темдектеп айдып беригер.
4. Мичуринди ар-бүткенди јарандыра кубултаачы кижии деп адаарга ненин учун јараар?
5. Мичуриннинг ижин кааннын башкарузы канайда көргөн?
6. Мичурин Америкага барбай, ненин учун мойногон?
7. Мичуриннинг јадын-јүрүминин, ижинин ајалгазы Совет јан тужунда канайып кубулды?
8. Мичуриннинг керегин эмди онон ары кем көндүктирип туру?

Төрөлисти садтарла кееркедели.

Иван Владимирович Мичурин садтарды элбеде өскүрип, орус јерди бастыразын садтарла бүркелип калган јер эдер керегинде, орус јерде фрукталарды, мааланын ажындый ок, көп эдип алар керегинде амадап, сананып јүрген. Ол бастыра јүрүмин сад өскүрер керекке берген. Кажы ла пионер бойынын көзнөгинин алдында яблоня, груша база онон до өскө плод-вый ағаштар отургузып алгачын, ол улу орус учёныйга — И. В. Мичуринге эн артык памятник болор. Онын санаа-шүүлтезин јүрүмде өткүрип бүдүрерге пионерлер болужар.

Түштүк райондордо плод-вый ағаштар отургузар эн артык ой — күс. С-юзтын түндүк ле орто полосаларында — јас. Күс-киде, ағаштын бүри түжүп божоп бараткан тушта, јаскыда, ағаштын бүрчүктери баштап көоп турган тушта, отургузар керек.

«Өзүмдердин жаңы кеберлерин ар-бүткеннен артык төзөп өскүрер арга кижиде бар да, ол анайып төзөөр до учурлу».

«Бис ар-бүткеннен быјан сурабас учурлу, оны онон айрып алары — бистин задачабыс».

И. Мичурин.

Яблоня.

И. Кочев.

Јаш яблоня, өс, бүрленип чечектен,
Кајудан јалтанбай, ичкери кырга чык,
Кожонгым јангылан, топшуурым да үнден:
Ырыска, јыргалга, бистерге јол ачык!
Чечекте, чечекте, быјыраш агажым, —
Јалтанбас ла ойгор санаанын јенүзи.
Көк-јажыл чачынды јелбирет, јаражым,
Сен элбек тайгадый садтардын энези.
Јенүлү јылдарда Алтайга келдин сен,
Јыргалдын үренин јурттарга экелдин.
Барбак мөшлө коштой ырыска чечектен,
Мен сеге сүүнип, оморкоп јүредим.
Ак торко чечегин агарып келгенде,
Бөркүмди де чупчып, мен сени уткыйтам,
Быјыраш бойында јиилектер бүткенде,
Јалакай энедий кучактай алатам.
Јулукту јиилекти колыма тудунып,
Ырысту јүрүмге ичкери барадым.
Садтарга бүркеткен Төрөлгө сүүнип,
Јенүнинг кожонгын кожондоп јыргайдым.
Чечекте, чечекте, көк-јажыл агажым,
Јенүчил јурттарда коот-јыргал тынгузын.
Чечекте, чечекте, сүүген јаражым.
Озочыл санаалу улустар макталзын.

А Г А Ш.

Агаш ортозында.

И. Тургеневтин бичигени аайынча.

Агаштын жаказында кайындар, аспактар, липалар, клёндор ло дубтар өзүп турган; онон ары андый агаштар астап, тудуш барган чибилер болуп, онон ары жулма карагайлар кызарыжа көрүнип турат, онон база ла алыш-колыш агаштар боло берди, ол агаштардын төзінде кузукту койу жыраалар, јодро, беле ле сөлүзиндү баргаа өлөңдөр өзүп јат.

Күннин жаркыны агаштын бүрине тийип, агаштын башта-рын жарыдат, койу бүрди дезе јүк ле каа-јаа јерлерде өткүре чалып, јолдолып, јерге тийет.

Куштардын табыжы торт угулбайт, озор койу агашты сүүбейтен; удот деп куштын кунукчыл үни ле чарлыйактын чугулду кыйгызы каа-јаа угулат, көп унчукпай, јаантайын жа-ныскан јүретен сур-боро кушкаш, јараш јунгын јалтырадып, агажын кезип салган ак јерди кечире учат.

Бис ичкерлеген сайын агаш там койылып, эбиреде табыш астап, тым болуп турды. Агаш ортозында јаантайын андый тым болотон, јагыс ла бийикте, агаштардын бажында, кандый да сан башка күркүрүүш табыш угулып турат...

Сурактар.

1. Бу үзүкте агаш керегинде не деп бичилген?
2. Бис јалбыракту, алыш-колыш ла ийне бүрлү агаштар деп, кандый агаштарды адап јадыбыс?
3. Јыш агаштын кандый өблүгине күн јакшы тийет?
4. Андый агаштын ортозында кандый куштар учурайт?

Агаштын тузазы керегинде.

К. Паустовскийдин бичигени аайынча.

Агаш жаңыс ла аштын коручызы эмес. Ол жаңыс ла ороон-нын албаты-хозяйствозына керектү агаш берип турган эмес. Ол кижининг су-кадыгына тузалу, ару кейдинг коруучызы болуп јат.

Агаштар кейди тоозыннаг арутап јат.

Агаштар, көлдөр, талайлар, агын суулар чылап ок, јерди сүрекей јакшы кееркедип, байрам кеберлү эдип, чүмдеп турат.

Агаш јаантайын сүрекей јараш турат. Кышкыда да, боро тенгери агаштын карлу јелбер бүрининг үстүне јабызап келгенде, мөңүн чилеп суркурап турган койу агаштын ортозында жаңыс ла беленинги јиилектери каа-јаа јерлерде кызара күйүп турар тушта, јаскыда јодро до чечектеп турар тушта, изиген кейде чагана јытанып турган изү јай да тушта агаш сүрекей јараш турат.

Је күскиде, алтын јалбырактар јерге түжүп, ару тенгери бийикте јалтырап, күрен эмезе кызыл бөрүктү мешкелер јенестинг алдынаг чыгып турар тушта, агаш анчадала јараш.

Агаш — бистинг байлык јөөжөбис, ол бисти кааннаг ла күйгектег корулап ла аргадап јат, бистинг јерди сүреен јарандырып јат. Мынаг улам агашты жаңыс ла өскүрер керек эмес, сүрекей јаан учурлу неме деп корулап, чеберлеп, кереги јок јерге бир де агашты, бир де төс јырааны кеспес керек.

Чобра јийтен конус.

Мольденгауэр.

I.

Бис төңөштөргө базып келеле, ишти баштай бердис.

Кокпыланып калган чобраны араай кодоро тартып ийеле, эски төңөштөрдө жүретен жүзүн-јүүр курт-конустарга учурадыс.

Мында көп бутту мокрицалар, чымалылар, конустар јорголожып жүрдилер.

Кызыктактардын бирүзи Нина карган чибининг чобразында көп кичинек тежиктер көрүп ийди.

Ол бычак алала, чобраны агажынаг айрып ийди. Бу не?

Чобранын ич жанында кезип эткендий, кайкамчылу журуктар бар эмтир.

Кыска, жалбак жолдон көп тоолу жолдор тамырланып таркап барган.

Жолдор озо баштап чичке болгон, оноң ары жалбайып барала, токтогон жеринде ойдыкталып калтыр. Кезик ойдыктарда ак жоон курттар жатты.

Нина оны баштапкы ла катап көргөн, кайкаганына тын кыйгырып ийеле, балдарды кычырды.

1. Чобра жийтен конгус.
2. Оны жаанада жураганы.

Бис жүгүрижи келеле, жарты жок журуктарды аяктап көрдибис.

— О, чобра жийтен конгустын жолы эмтир ине!—деп, Николай Иванович айтты.

— Мынызы кандый курттар?

— Конгустын курты. Конгустардын жымыртказынан конгус бүтпей жат ине. Озо баштап жымырткадан курт чыгып келет. Андый курт ачап, өзөргө дө түрген. Ол бир кезек ой өткөн кийининде, куколка болуп

алала, бир де неме жибей, кыймык та жок жадат. Бу куколка жаан конгус кеберлү. Шак ла оноң учы-учында жаан конгус чыгып жат. Же бу кичинек, жоон курт чобра жийтен конгустын курты.

— Олор чобранын алдына канайып кирген?

— Айдып берейин, угуп алыгар.

Чобра жийтен конгустар — кичинек, кара өңдү. Олордын көп сабазы чобранын алдында жүрөт. Олор чобраны кемирип, жолдор жазап алат. Онын учун олорды чобра жийтен конгустар деп адаган. Чобра жийтен жүзүн-жүүр конгустар башка-башка агашта бүдет. Карагайдын, чибинин, кайыңнын ла өскө дө агаштардын чобразын жийтен конгустар бар. Олордын көп сабазы карган, оору агаштарга жуулат, анчадала жаңы кескен агашка жуулат.

Чобра жийтен конгус чобрадан тегерик тежик эдип алат, онызы курт жадар жер жаар өдөр жол.

Кирер тежигин эдип алала, узада барган жолды кемирип жазайт.

Андай ишти тижи конгус бүдүрөт. Бу жолдо бойынын көп

тоолу курттары јаткадый јакшы јер јазап јат. Тижи конус бойының јаан јолын өрүмдеп барадала, башталган јерине ойто келип, анда јаан эмес, терең ойдыктар эдип алат. Қажы ла ойдыгашка бир јымырткадан салып турат. Ол јымырткалардан ак курттар чыгат. Олор чобраның алдын кемиргилеп, туура барган јолдор эткилейт. Чобраның алдында јараш јурук мынайып болуп калат.

Чобраның алдына јажырып салган уйаларга салкын да, јанмыр да өтпөйт.

Јангыс ла томуртка бойының күчтү тумчугыла чобраны ойочып, бу көп тоолу билениң балдарын да, ада-энелерин де јип салардан маат јок.

Мындый ағаштардан эки-үч айдың бажында јангы конустар чыгып келет, јакшы јылу јайда олор бойларының өдүп жүрер јолдорын јазайт.

II.

Чобра јийтен конустар ума јок көптөзө, ағашка јаан каршу јетирет. Јалбырактарын эмезе бүрин көбөлөктің курттары үрей јип салган ағаштарда чобра јийтен конустар сүрекей көптөйт. Андый ағаштар чобра јийтен конустарга јемит болуп јат.

Чобра јийтен конустарла тартыжарга күч.

Конустардын өштүзи — томуртка ла курт-конус јийтен өскө дө куштар.

Куштарды корулап, бис ағашты чеберлеп аладыбыс.

Јакылталар.

1. Ағаш ортозында кандый каршучылар бар? Олор канайып жүрет, неле азыранат, канайып көптөп өзөт? — деп сурактардын каруузын текстинг сөстөриле беригер.

2. Куучынын қажы ла бөлүгине бажалык табала, бу бажалыктар аайынча оның планын тургузып алыгар.

Ағаштың барабанщиги.

Мольденгауэр.

I.

Бис ағаш аразына экскурсияга жүргенис.

— Бу барабанщикти јуугынан көрөдөөр бө? — деп, Николай

Иванович, томуртканын токулдадып турган јери јаар агашла уулап, айтты.

— Көрөдис, көрөдис! — деп кыйгырыштыс.

Оны агаш ортозынан бедреп жүргенче, томуртканы бери кычырып алза, торт болор деп, үредүчи айтты.

Ол бойынын тайагыла кургак агашты токулдада берди.

Бис тым турдыс.

— Тук, тук, тук! — деп, үредүчинин токулдатканы жаңылана берди.

Көрүнбей турган томуртканын — Трррр... — деген табыжы угулды.

Анайып токулдаткан кийининде томуртканын табыжы эмеш жуук угулды.

Николай Иванович бисти агаштын кийинине жажынып алыгар деди.

— Эркек томуртка онын јанына база эркек томуртка жууктап келгенин сүүбейтен. Андый кычырбаган айылчынын то-

кулдадып турган табыжын угуп алза, агашты чукулду чокый берер. Ого удур барып, оныла согужала, кедери сүрүп ийер.

— Бу жүрү, бу жүрү — деп, балдар томуртка отурган агаш жаар көргүзип турды.

Томуртка куйругыла темденип алып, бажын кайра эдип, бек, узун тумчугыла агашты жаңыс ла јердег чокып отурды.

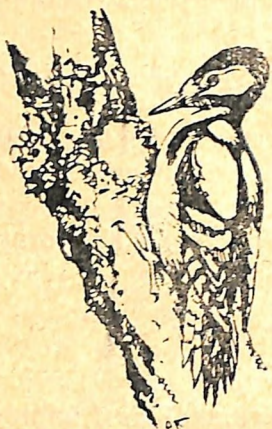
— Барабанщик бойына эмди ле амтанду курсак — конустын куртын чыгарып алар — деп, Николай Иванович айтты.

II.

Онон эмеш ыраак јерде карагайдын чочогойлоры чук јатты. Бу чочогойлорды кем жууган деп, бис јилбиркеже бердибис. Мында кем жүрген? Байла, тийин жүрген деп шүүштис.

— Бу томуртканын ижи ине — деп, Николай Иванович айтты. — Томурткалар жаңыс ла курт-конус јип жүрген эмес. Олор јиилек, үрен, кузук јип жүрет, кышкыда курт-конус табарга күч болгондо, ийне бүрлү агаштардын чочогойлорынын үренин јигилеп жүрет.

Томуртка чочогойды канайып јип турганын бис көргөнибис. Чочогойды үзүп алала, ажанатан јерине апарат. Чочогойды ан-

да чобранынг јигине эмезе агашта өнөтийин јазап салган ойдыкка эмезе будактын айрызына кыстап алат.

Чочогойды мынайда кыстап алала, онын кабаазын оодо чокып, үренин тилиле чыгарып алат.

Бир чочогойды мынайда сайлап, үренин чыгарып јийле, јерге түжүрип ийет, бойы десе база ла катап чочогой экелерге уча берет. Мындый ишти томуртка јаңыс ла агашта өткүрип јат. Шак андый јерди томуртканын ажанатан јери деп адаган.

Томуртканын ажанатан јерин таап аларга јенил. Андый агаштын төзинде сайлап салган чочогойлор ло чочогойдын чогул салган сайы јаантайын јадат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Сурактардын каруузын куучыннын сөстөриле беригер. Томуртканын бажы кандый? Тумчугы кандый? Кылыгы кандый? Курт-конусты ол канайда таап јат? Ийне бүрлү агаштан үрени канайда алып јат?

2. Томуртканын јуңынын өңи кандый? Онын куйругы кандый? Бугтары ла тумчугы кандый? Ол агашка канайда отурат, көрүп алыгар. Томуртканын ажанатан јерин кышкыда бедреп көригер.

Агаш хозяйствозына томуртка кандый туза јетирет?

Јажыл аптека.

Академик Н. Цицин.

Слер агаш ортозына эмезе јаланга барзагар, јажыл аптекага учураарыгар. Кубакай-јажыл өңдү от өлөң — күдүчининг каптыргазы будыгардын јанында турар. Бу өзүмнинг үрени каптырга ошкош үч толукту коробочкаларда быжып јат. Бу өлөңнинг каптыргазында кан токтодотон баалу эм бар деп, билер улус ас.

Күзле јерлерде белена деп корөң өлөң өзөт, онын јалбырактарынан кижининг ооружын токунадар эм белетегилеп јат.

Јаскыда суу алып туратан бүктерде, агын суулардын јабыс јараттарында чечектеп турган валерьянаны таап алыгар. Валерьянанын тазылынан валерьяновый капля деп эм белетелип јат. Ландыштын чечектеринен ле јалбырактарынан јүрек ооружынан ичетен эм белетегилейт.

Агаш аразынын јиилектери кижининг су-кадыгына база ту-

залу: кургаткан малина тер чыгарат, кургаткан карагаттан эткен кисель ичтинг ооружын токунадып јат.

Јиилектердинг кѳбизи јангыс ла эм эдерге јаан учурлу эмес, је кезик ооруларла оорыбас та эдип кижини ажындыра корулап турат. Олсрдо аңылу немелер — витаминдер бар. Витаминдер бороґоттынг јиилектеринде ле јалбырактарында, белединг јиилегинде кѳп. Витаминдер тегенектинг чокум кызыл јиилектеринде ончозынанг кѳп.

Эмдиги ѳйдѳги медицинада 130 кире јүзүн-јүүр ѳлѳндѳрдѳн эм эдип јат. Ол ѳзүмдердинг кѳп сабазы СССР-де ѳзүп јат.

Пионерлер вожатыйларыла, ботаниканынг үредүчилериле кожо эм эдетен кѳп ѳзүмдерди таап алар аргалу.

Сурактар ла јакылта.

1. Статъяда эм эдетен кандый ѳзүмдер керегинде айдылган?
2. Слер бу ѳзүмдердинг кандыйларын билеригер?
3. Кезик ооруларла оорыбаска кандый јиилектерди јизе тузалу?
4. Эм эдерге ѳзүмдердинг кандый бѳлүктерин тузаланадылар?
5. Эм болотон ѳзүмдердинг таблицазын бичип алала, эм эдетен база кандый ѳзүмдерди билеригер, олорды кожуп, бичип алыгар.

Тазыл	Јалбырактар	Чечектер	Плодтор
Валерьяна-нын	Мятанын	Липанын	Күдүчининг каптыргазынын үрени, кой јиилек

ЈЕРДИНГ ЎСТИНИНГ КЕБЕРЛЕРИ.

Туунунг бажына чыкканы.

I.

Јердинг ўстўнде бийиги бир канча километр туулар бар. Андый туулардынг бажын кар бўркеп койгон, анда јаткан кар качан да кайылбай јат. Бийиги 7 километр, керек дезе 8 ле сегистенг ажыра да километр туулар бар. Кижии андый бийик тууларга чыгып турат.

Андаый јорук јенил эмес. Кезик аразында улус тууларда јўрўп, ўлўп те калатан, је туулардынг бажында не барын, анда салкын канайда согуп турганын, анда кей кандыйын, не ўзўл турганын билип аларга сырангай тынг кўўнзегенинен улам, улус коркушту бийик тууларга чыгып, јеткерлер керегинде ундып салатан.

Бир катап бир канча улус карлу туунунг бажына чыгарга сананып алды. Бойлорыла кожо јол баштаар улус алдылар. Јол баштаачылар узун шыйдамдар, армакчылар, ломдор ло јиир азык белетеп алды. Ого ўзеери, јылу кийим белетеп алдылар. Изў јай болгон, чечектер јайылып, персик ле виноград быжып турган, бистинг јорукчылар дезе бойлорынунг јўктўктерине јылу шарфтар, плащтар, тере меелейлер, тўк чулуктар салгылан турды. Учы-учында ончозы белен болды, кичинек отряд туу јаар ууланды.

II.

Баштапкы кўнде тууда эптў орук јолло баргылады. Бу јол бирде агаштар ортозыла, бирде јажыл кобыла, јылан чылап, койрыкталып бараткан. Мында виноград та, персик те јок бол-

гон, је яблонялар, грушалар өзүп, жалбырак бүрлү жүзүн-жүүр агаштар бойларынын барбак баштарын кееркеде жайып турган. Төмөңги журттар ла айылдар балдардын ойынчык турачактарындый, улустар ла тындулар десе кандый да точкалар ошкош көрүнип турды.

III.

Учы-учында, јорукчылар агаш аразына кирдилер — мында чибилерден ле карагайлардан турган ийне бүрлү бийик, койу агаш болгон; жалбырак бүрлү агаштар эмди учурабай турды: мында ологго соок болор эди. Агаштын чаганазы јытанат, кей там ла ару боло берди; кезикте салкын согуп турды, јорукчылар бойларынын јылу плаштарын кийгилеп алды.

IV.

Агашту јерди өдөлө, ак јерге чыктылар. Мында буттын алдына чоокыр кебис жайып койгондый, жүзүн-жүүр чечектү, сөлүзіндү койу өлөң өзөт. Мында өлөңдү тепсен јерлер болгон, олог туунын келтендерин бүркеп турган. Јорукчылар мында үүр малду күдүчилерге јолуктылар. Малдын үүрлери сөлүзіндү өлөңдө одорлоп јурди. Улус амырап, ажанып алала, оноң ары барды.

Төмөң јабыста, јердин түбинде чилеп, олог јүк ле арайдан көрүнөт, улусты да, тындуларды да аңылап болбос болды. Јорукчыларды эбиреде сүрекеј јаан туулар курчайт, үсти јанында десе — база да туулар, туулардын кар бөрүктү баштары, олог торт ло тенериге једип тургандый көрүнөт.

Кенетийин ончозын туман бүркеп ийди; эки алтамнын бажында эш-неме көрүнбөј барды, бистин јорукчыларды кандый да ак, койу буу бүркеп ийди. Онызы булут. Төмөң турган улуска бу булут туунын үстүндө јаткандый деп көрүңген, јорукчылар десе олог туман өткүре барып јат деп бодогылаган, чынын алгажын, олог булут өткүре барып јаткан. Олог орук јолло оноң өрө чыгарда, булут ологдон јабыс артып калды — булут ологдын будынын алдында ак вата ошкош јатты. Јорукчылар күдүчилердин айылында кондылар.

V.

Экинчи күнде јорук уур боло берди, оноң өрө чыгар јол там ла кайыр болуп, орук јол тектир таштардын ортозыла тыйрый-

ып турат, улам сайын јеткер учурап, бут алдында таштар көчкөлөп, тоголонып турды. Барбак башту жабыс карагайлар ла жыраалар учурайт. Өрө бийикте оноң до ээн, оноң до соок болгон, кандый да агаш көрүнбей барды: олорго мында өзөргө сүреен соок; мында јенесле, лишайникле бүркөлгөн жылым таштар болгон, ого үзеери, таштардын ортозында каа-јаа јерлерде чокум өңдү чечектер көрүнип турды.

Јорукчылар жылым таштын алдында кондылар, мында кандый да јурт јок болгон.

VI.

Үчинчи күн сырангай ла уур күн болды. Јорукчылар кар башталган јерге јеттилер. Күн сүрекей жаркынду чалып турды, јорукчылар кара шилилү очкалар ла көс корулаар зонтиктер кийип алдылар, је анда да јок кардын јалтыраганынан ончозынын көстөри оорыды. Бир градус соок болгон, је тын салкын согуп турганынан улам калапту соок деп билдирип турды. Јорукчылар жылу кийимдерин кийгилеп алды. Базарга күч болгон. Јорукчылар карга тизезине јетире бадалып эмезе тоштолып калган таштарга тайкылып тургандар. Олор капчал јердин сырангай кырындагы тапчы орук јолло бараткан. Јиктерди ле капчалдарды олор тепкиштин болужыла, тепкишти кайа таштын бир кырынан экинчи кырына кечире таштап, өдүп турдылар, тошто тепкиш чаап аларга келижип турды. Јеткерлү јерлерде олор армакчыла бирүзи бирүзине јаба бууланып алып, ээчий-деечий бардылар. Бир јерде туунын сүүри учыла барар јолдон өскө јол јок болды. Бу сүүри учыла базып барар арга јок болгон; јорукчылар оны айра минип алып, колдорыла таштардан тудунып, ичкери жылып, кичинек тепсен јерге једип алдылар.

Туунын бажына јетире ыраак эмес болгон, је јорукчылар ончозы арып-чылап калгандар.

Кей ас, тынарга күч. Кейди јеткил тартынып аларга, тарый-тарый тынар керек; жүрек түргөн согулып, кулактан ла тумчуктан кан келип, кижинин эди тижип турган. Мындый бийик јерде кижинин үни жүк ле арайдан угулып турган, колмылтыктын табыжы дезе балдар ойнойтон тарсылдууштын табыжынды болгон.

VII.

Учы-учында туунын бажына јеттилер. Мөңкү тоштор күн-
нинг чогына кандый тын јалтырайт! Кар торт ло баалу таштый
мызылдайт, мынын бастыразынын үстүнде ару, айас көк тене-
ри јайылып калган. Бир де булут көрүнбейт: бастыра булуттар
анда, јабыста, артып калган, мында дезе тенеги айас, ару. Је
јорукчылар узак көрүп турбадылар. Мындый бийик јерде ки-
жиге, тынарга сырангай күч. Олор мөңкү карлу јерден ойто ја-
нарга мендеп, туунын эдегине, јажыл өзүмдү, јылу јерге тү-
жүп келдилер.

Сурактар ла јакылта.

1. Јорукчылар карлу туунын бажына јылдын кандый өйин-
де чыгып жүрдилер?

2. Туунын эдегинде кандый чечектер ле фрукталар өзүп тур-
ган?

3. Туу там ла бийиктеген сайын өзүмдер канайда кубулып
турган: а) виноградниктерден бийик јерде не өскөн? б) јалбы-
рак бүрлү агаштан бийик јерде не өскөн? в) ийне бүрлү ага-
штан бийик јерде не өскөн? г) туунын тепсендеринен бийик јер-
де не өскөн?

4. Јорукчылар јылу кийимдерин качан кийгилеп алды?

5. Өрө чыгарга ненин учун анчадала уур болуп турды?

6. Јорукчылар туунын бажында ненин учун узак болбо-
дылар?

7. Јорукчылар тууга чыгарга канайда белетенгенин куучын-
дап беригер.

8. Тууга чыгар тушта олор кандый јерлер көрдилер? Қажы
јерде анчадала кеен-јараш болгон?

Болот Тырмак.

Эль-Регистан.

I.

Болот Тырмак үч јашту болордо, онын жүрүми кенетийин ку-
була берген. Ол Тянь-Шаньнын кичи чыгып солбос јылым
таштарында жүрген. Бир күн андап жүрерде, ого ырыс болбоды:
тал түшке јетире торлоо до, койон до көрүнбеди.

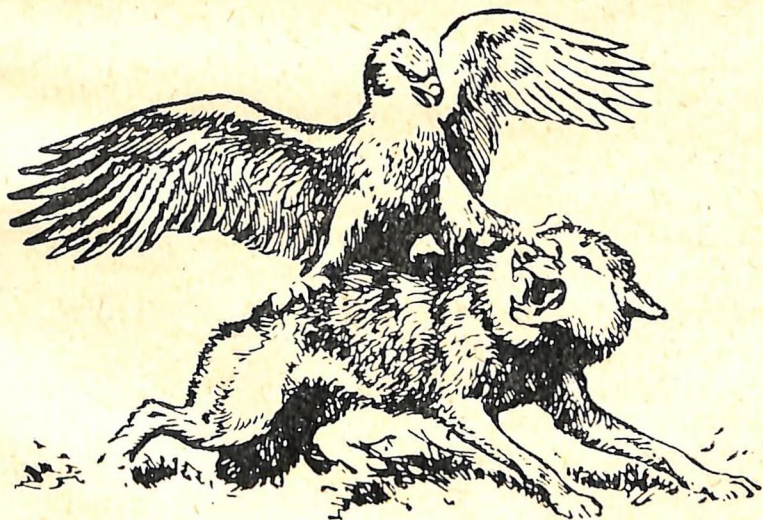
Болот Тырмактын курч көзи јердеги сырангай кичинек јы-
рааны да, сырангай кичинек ангычакты да јастырбайтан. Ол јы-

лым ташта отурган торлооны көрүп ийген. Торлоо учарга канадын талбып турган. Ол шыркалу деп билдирди. Болот Тырмак бийикте үч теерип учала, эбиреде ајыктады.

Жеткерлү неме билдирбеди. Болот Тырмак торлоодонг көзин албай, канадын јуунада тудуп алала, таштаган таш чылап, төмөн түшти. Једимди тук базарга, ол јаантайын анайда эдип туратан. Торлоо онын күчтү тырмактарында талбандап турарда, мүркүтти тууразынанг кем де тудуп алды. Тырмагынын, тумчугынын ла канадынын болужыла Болот Тырмак тузактанг чыгарга албаданды, је чыгар аргазы јок болды. Ол куштарды ла аңдарды тудуп јүретен Даукеннинг тургускан шүүнине там ла оролып турды.

II.

Даукен тудуп алган мүркүтти бир канча күннинг туркунына сыраңай карануй јерде туткан. Оны будынанг тегеликке јаба кайышла буулаган кижи көрүнип келгенде, Болот Тырмак акшып турган. Уч күннинг туркунына Даукеннинг салып берген курсагын јибей, чокужын тарсылдада кыјырадып, тескери баштанып туратан. Төртинчи күнде, аштаганына кедер кылыгын таштап, ого берген болчок этти үзе тартып, ачаптанып јудуп отурды, бойы дезе јанында турган кижи кыймыктанза ла чокып ийерге, көзин оноң албай турды.

Даукен мўркўтти азырап алала, оны таарга сугуп ийди. Кушты колыла капсый тудуп, мўркўттин бажына тере кабычак кийдирип ийеле, онын кайыш буузын тыгыда тартып ийди.

Бу ۆйдۆн ала Даукен кабычакты кушты азыраар ла ۆредер тушта чечип турар болгон. Ол эн баштап кушты буканын терезинен эткен меелей кийип алган колына отургузарга ۆреткен. Мўркўтти јерге божодып ийеле, ого болчок эт кۆргүзип, бөйына јууктада кычырып туратан. Онын кийининде тўлкўнин терезин армакчыга буулап алала, мўркўттин алдынан сўўртеп апарганда, армакчылап салган јаан куш онын кийининен сўўрўжип туратан. Болот Тырмак тўлкўнин терезине једижип келеле, оны каап тударга турганда, Даукен ого эт берип турган. Учy-учында мўркўт тўлкўнин терезине учуп једижерге ۆренип алды.

Даукен андаганда ۆредип салган мўркўт оныла кожо јўрер болгон. Ээрдинг кажына отурып, ۆргўлеп отурган кушты Даукен ат ۆстўнде алып јўретен. Ыраакта тўлкў јўргенин кۆрўп ийгенде, Болот Тырмактын бажындагы кабычакты тургуза ла алып ийеле, сан ۆрө чачып ийетен.

Мўркўт бойынын керегин сўрекеј јакцы билетен. Эбиреде ајыктанып аларга, јаан канаттарыла талбып, бийик чыгып алатан. Кызыл тўлкўни кۆрўп ийеле, оны ээчий сўўрўжип баратан. Болот Тырмак тўлкў јаар ууланыш алала, канадын јуунада тудуп, тёмөн тўжетен. Анга, јалкын чылап, табарып, болоттый бек тырмактарыла аннын мурдынан тудатан. Бойынын коркок тумчугыла анды талдыра чокыйла, Даукен келбегенче тўлкўни божотпой отуратан. ~~Тудуп алган јемидин јаныс ла бойынын ээликке беретен.~~

III.

Даукен Болот Тырмакты сўреен сўўп, оныла оморкоп туратан. Болот Тырмактын кўчи ле јалтанбазы керегинде куучын Тянь-Шаньнын тууларына јайыла берген. Бу јакшынак мўркўттин бир катап андаганын кۆргөм.

Даукен јаткан колхоз јайгыда Каркара ۆзөккө кۆчўп туратан. Мында сөлўзиндў ۆлөндў бўктерде одорлоп јўрген мал семирип, тоозы көптөп, ۆзўп туратан. Уй улус беелер саап, сўреен јакшы кымыс эдип турган. Олор сарју согуп, койдын сўдинен сыр эдип туратан.

Колхозтын јайгы одорында турган малга тижн бөрў келип амтажыган. Бөрў кўнўн ле ۆнөлөп келеле, бир кураанды ту-

дуп апаратан. Бу эне бөрү сүмелү де, таскап та калган болгон: корон салганда, жибейтен, овчарка утку каруулчык ийтерди мекелеп салатан.

Бөрү жажынып турган жууканы күдүчилер таап алгандар, же оны канайда тудуп алатанын кем де билбей турган. Мылтыкту кижини бойына жарым да километр жерге жууктатпас эди. Эне бөрү десе колхозты түредип турган. Малчы өбөгөндөр колхозтын правлениезине жуулыжып алала, Даукенди алдыртып алган.

— Кем жок, ченеп көрөликтер — деп, жуун божогон кийининде Даукен айтты.

Түнде эки жакшынак койды бөрү база ла балулап салган.

Эртен тура колхозчылардан одус кижин атка минип алала, жууканы курчап алган, Даукен омордын ортозында бараткан. Онын ээринин кажында бажында кабычакту, үрпейип калган Болот Тырмак үргүлөп отурган. Колхозчылар бөрүни кыйгыкышкыла агыртып бараттылар.

Бөрү кайыр жараттын алдынан кенетийин чыга конды, Даукен, тургуза ла адын бош салып, мантатты. Агыртаачылар, бөрүни туу жаар божотпоско, онын жолун тозуп, оны ак жерге чыгарып аларга кийининен сүрүштилер.

Даукен мантап бараткан адын кенетийин токтодоп ийеле, мүркүттин бажында кабычакты ушта сокты.

Болот Тырмакты өрө чачып: «Ичкери!» — деп кыйгырып ийди.

Болот Тырмак сан өрө учуп чыкты. Онын курч көзи жерди шиндеп, таныш кызыл түлкүни бедрей берди. Же түлкү жок болды, — кандый да өскө жаан ан ыраак-ыраак калып, мантап баратты.

Ээзи кей жаар божодып ийген тушта, жерде кыйыш жоктон түлкү көрүнөтенин Болот Тырмак билер. Эмди десе нени эдетенин ондоп болбой барадала, ээзинин таныш үнин угуп ийди. Онын ээзи бөрүнин кийининен сүрүжип баратканын мүркүт бийиктен көрүп ийди.

Болот Тырмак күчтү канадыла бир канча катап талбып ийеле, бөрүгө жежижи алала, канадын жуунада тудуп, жалтаныш жоктон төмөн шургуды. Ол бойынын алдындагы ок эп-сүмезин тузаланды: он табажынын тырмактарыла көк бөрүни тудала, сол табажын суй тартып алды. Бөрү улып ийеле, ырсайтып алган мурдын бура сөгордо, Болот Тырмак сол табажыла бөрүнин

тумчугынан тутты. Бөрү өштүни бойынан жайладып ийерге ченежип, кангылап турды, же кан-кереде бойынын темирдий бал-тырларын тыгыдып, тырмактарын аңнын эдине там тереңжиде кадай тутты.

Бөрү арказында отурган кан-кередени түжүрүп болбозын билип, кенетийин аңданып ийди. Мүркүт тырмактарын тартынып алаала, саң өрө учуп чыкты. Өштүзүн мекелеп ийген бөрү оноң ары мантады.

Же Болот Тырмак база ла катап өрө көдүрилип чыгала, канадын жуунада тудуп, төмөн шунгыды. Бу тушта бөрү удур чуррап ийерде, Болот Тырмак бөрүнинг тумчугынан тырмактарыла тудуп алаала, жаан тумчугыла чокып ийди.

Тартыжу болуп турган жерге Даукен чаап келеле, мүркүттүн сүрекей тын ачынганын сезип ийди. Болот Тырмактын көзине кан шаалып калган отурды. Онын оозына бөрүнинг түги толуп калган эмтир, жөнү алганын жарлап, унчугуп ийейин деерде, тамагынан үн чыкпады. Бөрүнинг үстүне отуруп алаала, тырмактарын бөрүнинг эдине бадай тудуп отурды. Даукен адынан калып түжеле, мылтыгын алаала көрзө, бөрүнинг эки көзи жок эмтир. Болот Тырмак бойынын коркушту жаан чокужыла онын көзүн ойчо чокып салган.

Жакынталар.

1. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык таап, куучыннын учурын кыскарта айдып беригер.

2. Эмдиги өйдө кижиге тындуларды бойына канайда үредип, оморды бойынын күүнине канайда бактырып турганын куучындап беригер.

3. Слер кискенин балдарын, ийттин күчүктөрүн канайда үредип алганыгарды айдып беригер.

Таштар кожондогону.

П. Кучияк.

Алтайдын таштары көп үйеге
Жерге бастырып, кунукчыл жаткандар,
Кырлардын түргөн сууларынын
Курч тиштерине кемирткендер.
Албатыга тын керектү болорун
Көк таштар качан да билбеген,

Абра, чанакка чебер чоктырып,
Күндүлү жүрерин оңдобогон.
Ырысту ыйдоги герой албаты
Сананып таппас иштер бүдүрди.
Сууга кемирткен таштарды экелип,
Сырты бүктелбес жолдор жазады.
Жерге бастырган боро таштар
Автомобильге отуруп биске келет.
Көп катый бийик тураларды
Ийинине отургузып, жеңил көдүрет.
Ороктойдын чоокыр таштары
Көндүрө Москвага кожонгло барат.
«Төрөлибистин жаан өргөөзин
Чүмдеерис!» — деп мактаныжат.
Күн тоозына мен олорло
Кайда да болзо туштажарым.
Комудап, кунугып жүрердин ордына
Олор мынайда кожондождождождо:
«Узак үйеге жерге бастырганыс,
Улустаң макты ас укканыс,
Жагына бисти суу челдеген,
Жаркынду күннинг чогы тийбеген.
Эмди бис жайым албатыла
Жагына эптү нажылар болдыбыс.
Күннинг ырысту жаркыны алдына
Жагына жырғап бис жадырыбыс».

АР-БҮТКЕНДЕГИ СУУ.

Күркүрөөк кара суу.

Вася ла Коля лагерьдин жанында баскылап жүргөн.

Айас, изү күн болгон. Чечектерде жүзүн-жүүр көбөлөктөр учулап жүргөн, сары адарулар күүлежип турган, күнге канаттары жалтырап, аспандар араай учулап жүрди.

Эки кыранын аңканыла барадала, уулчактар кадалгак жуукага жеттилер. Ол озогы жаан жуука болгон, онын түбиле дезе жарык суучак агып жатты.

Бу суучак керегинде нөкөрлөрünün айгканын уулчактар эске алындылар. Бу суучактын ады Күркүрөөк кара суу.

Вася ла Коля суучакты өрө баргылады. Олор жууканын кадалгак жанына једип келеле, онын сырагай ла куйузында, жаан эмес ойдыгашта, јердин алдынан суучак борлоп чыгып турганын көрдилер. Бу кара суунын бажы.

Вася ла Коля суу јаар эңгейип алала, колыла сузуп ичтилер. Ару, амтанду, сок суу эмтир.

Уулчактар суучактын бажына турала, бу суучак кайдан чыгып турганын билип аларга јилбиркешти.

Олор эң баштап жууканын кадалгак јарадын ајыктап көрди. Устүнде јердин кара-күрөң өңдү кыбы јатты. Бу кыпта өлөнүн тазылдары көрүнөт.

Кыртыштын кара кыбынын алдында күрөң кып, онын алдында кумак болды. Суучак кумакту кыптаң чыгып турган эмтир.

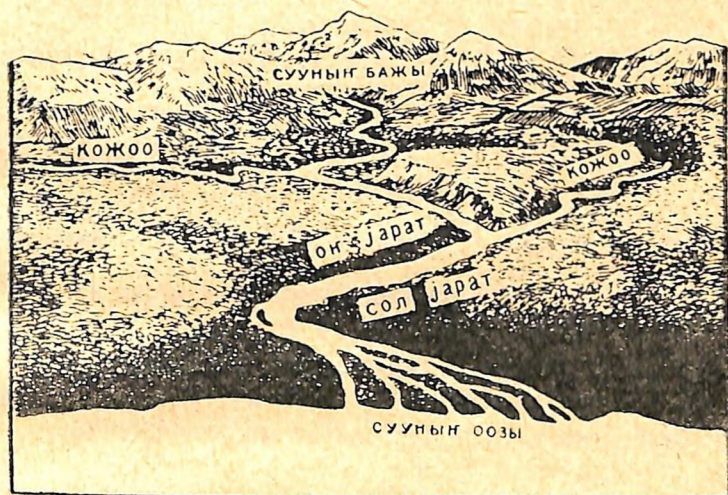
Уулчактар лагерьге келеле, бойларынын шиндеп көргөн керегинде куучындап берерде, үредүчи олорго мынайда айтты:

— Кумакту кыптын алдында ныктай базылып калган той балкаш бар; јанмырдын суузы, кайылган кардын суузы кыр-

тышты ла кумакты өткүрө сызылып, сууны өткүрбес той бал-кашка жеделе, анда токтоп, бириге берет.

Андый суулар жердин алдыла өдүп, онон жердин үстүне чыгып, жарык соок кара суу болуп агып турат.

Кара суунун чыгып турган ороочогун суу толтырып ийгенде, суу ажылып, суучак болуп ага берет. Андый суучактар биригип, жаан суу болуп агат. Кезик суулар оролорды ла ойдыктарды толтырып, жаан эмес иримдер бүдүрүп, терең жуукаларла

агып јат. Кезиктери дезе түс јалаңдарла эмезе кобыларла агат. Түс јерле аккан суулардын түби түс, тереңи дезе, кайда да болзо, түңей.

Бир канча кичинек суулар бирүзи бирүзиле биригип, јаан суу боло берет. Суулар агып барала, талайга кирет.

Агын суулардын суузы башка-башка болор. Кышкыда сууларга јангыс ла јердин алдындагы суу кирет, онын учун кышкыда суу ас болуп јат. Кыш туркунына јуулган кар јаскыда кайылып, суузы агын сууларга кожулат. Суулар јаанап, јараттарынан ажып турат.

Кажы ла суунын агып чыккан бажы, коолы, оозы ла јараттары бар.

Суунын агып чыккан јерин суунын бажы деп ајдар; суу база өскө сууга, көлгө эмезе талайга кирген јерин суунын оозы деп ајдар; суу агып, јерди јыра јип барган јолын суунын коолы деп ајдар.

Жараттың бирүзи он жарат, экинчизи десе сол жарат деп адалар. Сууның эки жанындагы жарадын анылап аларга сууның агынын төмөн баштанып туруп алза, он жанында — он жарат, сол жанында — сол жарат болор.

Сурактар ла жакылталар.

1. Кара суу канайып бүдет?

2. ~~Кара суу канайып бүдет?~~

3. Сууның бажы, коолы, оозы деп нени айдат?

4. Улус сууны канайда тузаланат?

5. Слердин журт, слердин город сууның кажы жарадында турганын анылап беригер.

6. Жаскыда суучактар кырдаг ла түс жерлерде канайып агып турганын эске алыныгар. Олор кайда түрген агат?

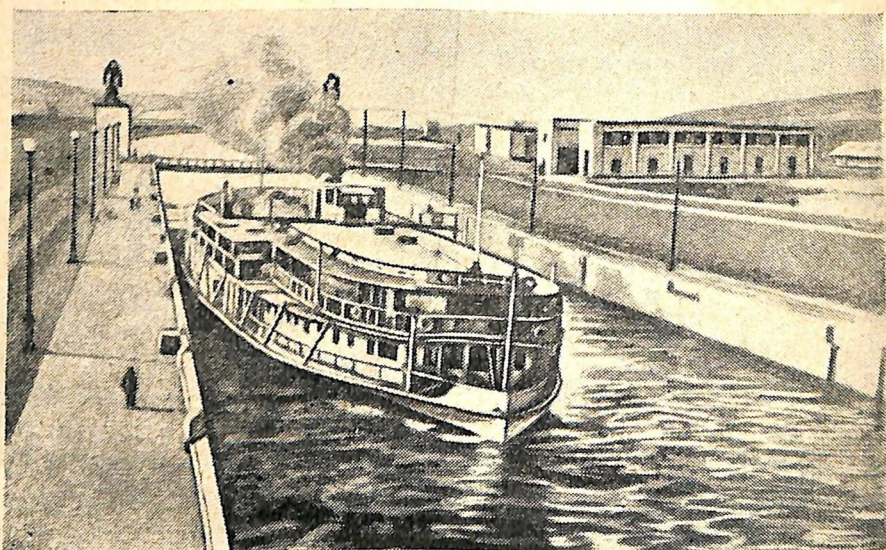
Москваның адыла адалган канал.

Азыйда улус мындый кожон кожондоп туратан:

«Эх, Волга-энебис кайра агатан болзо,

Эх, жүрүмди база такып жүретен арга бар болзо!»

Бистин башкару 1931 жылда Москва сууны ла Волга сууны каналла бириктирер деп жөп чыгарган.

«Волга, токтой бер!» — деп большевиктер айдарда, сүреен жаан, күчтү суу бетоннон эткен стенеге түртүлүп, токтой береле, онон ары кижинин айдып берген жери аккан. Канал Волга сууны Москва суула бириктирип ийген.

Москванын адыла адалган сүреен жараш канал Волганы Москва суула бириктиреле, Ак талайды, Балтийский талайды ла Каспийский талайды бириктирген.

Кызыл флагу керептер
Ыраак жерден келгилейт,
Московский каналла
Ээчий-деечий өткилейт...

Чемал.

П. Кучияк.

Ак булутты өдүп калган
Мөңкү тошту туулардан
Ак көбүги анданган
Чемал чыкты олордон.
Жылым бүткен таштарын
Кечире кизи баспаган.
Жылтырашкан мөңкү карын
Аңдар туйгагы чийбеген.
Көк чырайлу мөңкүден
Корум ташты аралап,
Салкын, куштаң эм түрген
Чемал тўшти мантап...
Большевиктердин ийделү
колдоры

Бектеп тутты Чемалды.
Эмдик суунын жарадына
Электростанция тургусты.
Совет улузы жегин шыманып,
Темирлү буук тургусты.
Озодон бери казыр Чемал
Тузазын эмди жетирди.
Кайкамчыкту жегү иштеристи
мактап,
Ильичтин жаркынду лампазын
чүмдеп,
Эдискелү жаңы кожондор
Алтай үстүне жайыла берди!..

Табышкактар.

1. Акса, акса — түгенбес, барза, барза — божобос.
2. Барзам, барзам — ис артпайт, кессем, кессем — кан чык-пайт.

Алтай.

Көк-чанкыр өңдү бийик-бийик туулар. Айас тегеринин алдында агарып, мызылдап турган мөңкүлөр. Қалын таштарды жара согуп аккан түрген суулар. Ногон-жажыл өңдү көлдөр. Учы-куйузы жок жыштар. Мөштин, жойгонның чаганазының жараш жыды. Кеен жаландарда ла кобыларда кызыл, көк, сары өңдү жүзүн-жүүр чечектер. Тайгада атту кижиден де бийик койу өлөң... Бу — Туулу Алтай, бистин Төрөлибистин эн жараш, байлык жери.

Бу кеен жараш жер жайым ла ийде-күчтү улустын ырысту, сүүнчилү төрөли болуп жат.

С. Суразаковтын ла А. Коптеловтын бичигени аайынча.

СУУДА JҮРЕТЕН ТЫНДУЛАР.

Көлдө.

3. Кривоносова.

Волгадан тын ыраак эмес жерде кичинек көл бар болгон.

Жаскыда кирген суула бу көлгө алабугалар, чортондор, сазандар ла стерлядь деп балыктар келип кирдилер. Азыбаштар десе мында азыйдан бери жүрген. Бакалар да бар болгон.

Анда азыйдан журтаган азыбаштар ла бакалар жаңы айылчылар келгенине сүүнген деп айтпагадый болгон.

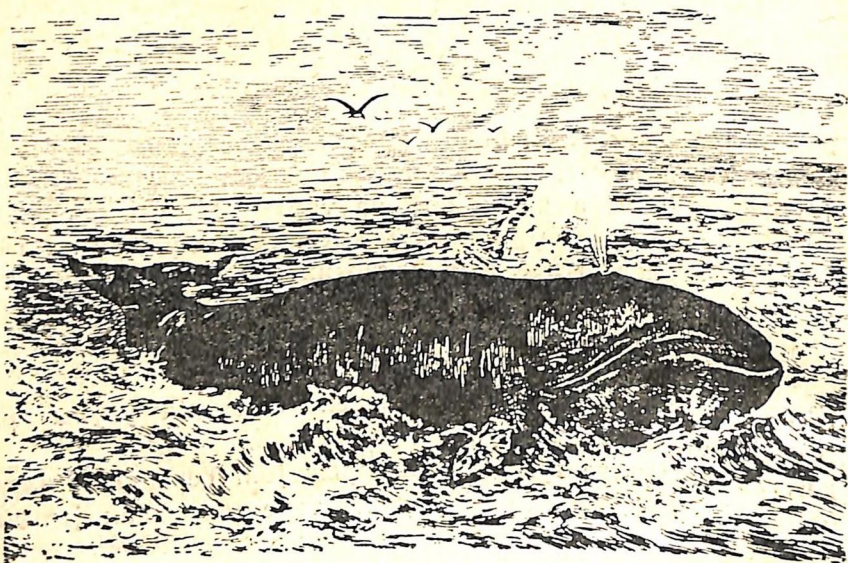
Же стерлядьтар ла сазандар азыбаштарга сыраңай да аршамык этпей турган. Стерлядьтар кере түжүне узун тумчуктары ла суунун баларынан курттар бедреп, сыраңай жерге жаба жылып жүргендер. Суу кичинектей берерде, стерлядьтар Волга жаар ойто жүре бергендер.

Сазандар десе суунун баларында азыбаштарла кожо жемзеп жүрет. Олор баларга көмүлип калганда, жүк ле куйруктары чычайып көрүнөт. Эмезе суунун жажыл өзүмдеринин ортозында жемзеп жүредилер. Узун сагалдарын кыймыктадып, жемитти бек капкызыла тудуп, рактар да мында жорголоп жүрөт.

Же алабугалар ла чортондор — коомой айылдаштар эмтир. Азыбаштарды көрүп ле ийзе — тударга сүрүжедилер. Жоон, бооду азыбаштарга чортоннон качып барарга күч, чортоннын ла алабуганын кардына күнүн сайын бир-эки азыбаш кирбегенче болбойтон.

Чортондор сүмелү: суунун жажыл өзүмунин ортозына жажынып калганда, олордын өңи камыштын өңине түнөй болгон учун, олор өскө балыктарга көрүнбес.

Азыбаштар жажыл өзүмдердин жалбырагын жиирге жүзүп, бу жеткерди сеспей де турат; же олор оозын да ачарга жеткелекте,

Кит.

Киттинг эдинең консервалар эткилейт. Киттинг буурынаң «А» деп витамин эдип јат.

Киттинг эдин ле сөөктөрин мал азырайтан кулур эдип јазылайт. Бу кулур тындуларга ла куштарга сүрекей тузалу азырал болуп јат.

Киттерди учында узун, жоон кендир буулап салган темир согондорло өлтүрип јат. Андый согондордын ууры 70 килограммга јуук. Олорды гарпун деп адайтан. Азыйда андый гарпунды кит јаар колло мергедеп туратандар. Эмди дезе гарпундарды аңылу эткен пушкаларга сугуп аткылайт.

Киттерди мынайда адып өлтүрерге јенил.

Өлтүрип алган кит — бир канча јөөжө. Киттерди улус сүрекей јилбиркеп аңдайтан, онын узун јүс жыл мынаң озо болгонына көрө, киттер эмди сүрекей астап калган. Көп талайларда эмди кит торт учурабайт.

Эмди јаныс ла полярный талайларда: Тошту Түндүк тенгисте ле Түштүк полюсты эбиреде талайларда, Антарктикада көп киттер бар. Бистинг төрөлибистинг түндүк талайларында башка-башка укту киттер бар. Олордын ортозында узуну 30 метрге једип турган киттер учурайт.

Сурактар ла жакылта.

1. Қиттинг жааны керегинде ле бүткен бүдүми керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Қит канайып тынат?
3. Қит неле азыранат? Ол талайдын жаан тындуларын нениг учун жип болбойт?
4. Олтүрген киттег улус нени алып турганын тоолоп айдып беригер.

ЖЕРДЕ ДЕ, СУУДА ДА ЖҮРӨР АРГАЛУ ТЫНДУЛАР ЛА ЖЫЛАНДАР.

Баканын чыдап өзөри.

Жас. Састардын ла буунтылардын тожы кайыла берди. Күн жакшы изидет. Буунтыдагы бакалар ойгонып келдилер. Олор буунтынын түбинде баларга кирип алала, кыш туркунына уйуктаган. Эмди олор суунун үстине жүзүп чыгала, баштарын суу-

дан алдылар. ~~Бир кунда~~ ~~кундер~~ ~~откон~~ кийининде, бакалар үркенезин сууга ~~тогуу~~ баштадылар. Кажы ла үркенечек—жарык өңдү жылжыркай болчок болуп жат. Болчоктын ичинде дезе кара точка көрүнөт. Онызы зародыш. Онон баканын балазы бүдетен.

Үркенелер жапшыныжып, жаан болчоктор болуп калат. Күн жылыдарда, олор күнүн сайын там ла карарып турат: кара точкалары жаанап, өзүп турат. Эки неделенин бажында үркененин ичиндеги зародыш иле көрүнүп келет: ол, жүстүк чилеп, түрүлүп калган жадат.

Учы-учында үркенечектин кабаазы жарыла берет. Онон балбакбаштар чыгып келет.

Баштап тарыйын балбакбаштар сыраңай кичинек балыгаштарга жүзүндөш. Балбакбаш суунун түбиндеги кандый бир өзүмгө кадалып алала, кыймыктабай, салактап калган турат. Онын күчи киргелек, онын учун ол жүзүп болбой жат.

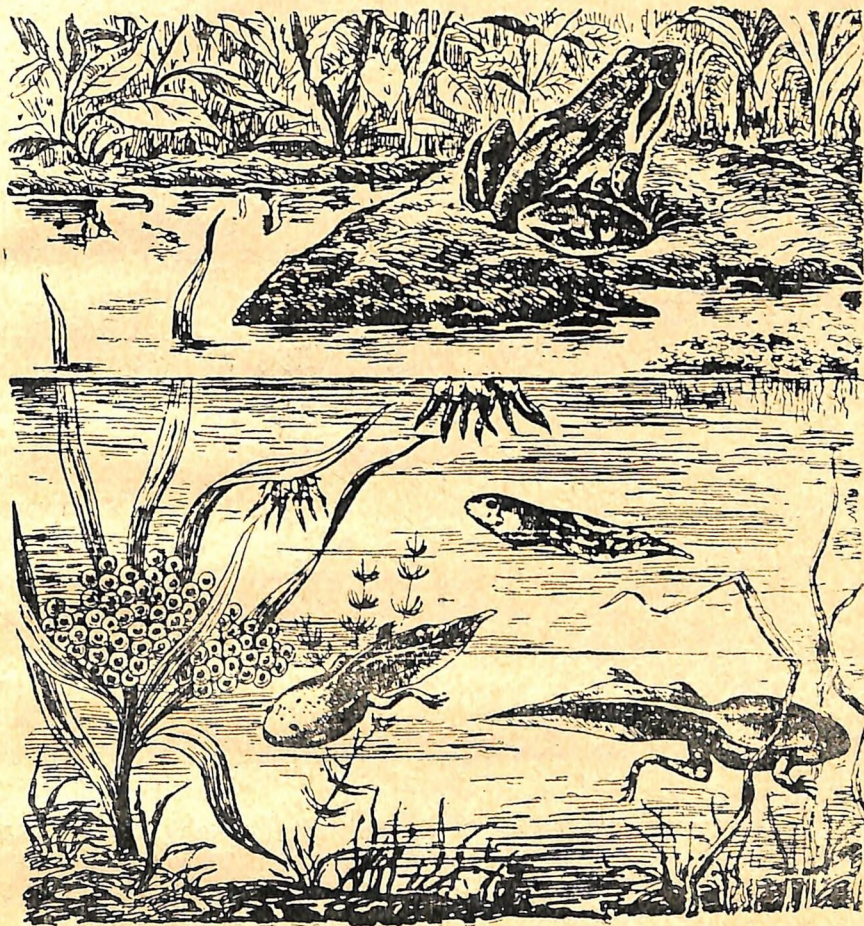
Балбакбаштын эки жаагында көбү жегес ошкош неме көрүнөт. Онызы онын аткак саңыттары, балбакбаш саңыттары ажыра тынып турат.

Бир кезек күндөр өткөн кийининде балбакбаш түргөн жүзүп жүрөт. Ол суунун өзүмдерин кемирип, азыранып турат. Аткак саңыттарынын тыш жанындагы сарбактары жоголып, онын ор-

дына балыктын аткак сангыттары ошкош жабулу сангыт боло берет.

Эмди балбакбаш чын ла балбакбаш боло берди — оны көрөр болзон, болчок бажынан ла куйругынан өскө неме жок.

Күндөр өдүп турат; балбакбаш азыранып, жаанап өзөт. Озо

Баканын чыдап өзөри (үркене — балбакбаш — бака).

баштап буттары, онын кийининде колдоры өзүп чыгат. Аткак сангыттары жоголып калат, өкпөлөр табылып келет. Балбакбаш жүзүп, суунын үстүнө улам сайын чыгып турат — ол эмди сууда тынып болбой, суунын тыштындагы кейле тынып жат.

Балбакбаштын буттары өзүп, куйругы десе улам ла кыскарып турат. Балбакбаш чыдап өзүп, кичинек бака боло берет.

База бир недеде өткөн кийининде кичинек бакалар суудан чыгып келедилер.

Сууда жүретен тындулар—балбакбаштар—чыдап өзүп келеле, бакалар боло берди. Бакалар кургак та жерде, сууда да жүрер аргалу. Олор жылжыркай курттарла, улиткаларла, бөкөнөктөрлө, томонокторло азыранып турат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Бакалар үркенезин качан төгөт?
2. Үркенечектен не бүдет? Качан?
3. Жүрүмünün баштапкы күндеринде балбакбаштын бүдүүзи кандый? Ол незиле тынат?
4. Балбакбаш чыдап өзүп, канайып бака болуп турганын аярып көрөлө, айдып беригер.
5. Бакалар кайда жүрет, неле азыранат?
6. Баканын үркенезин жылжыркай немезиле кожо алала, суунын өзүмдерин салган суулу банкага божодып ийигер. Баканын өзүмин аярып шиндегер.

Уж ла жылан.

Ужтар суунын жанында, чыкту жерлерде жүрет. Кышкыда **ужтар көрүнбес, олор уйуктап** жадат. Күскиде **десе ужтар** оок чычкандардын ичегендерине киргилеп, агаштын тазылынын алдына кирип, жажынып алат. Олор анда кышкы сооктордон коруланып, жаска жетире терен уйкуда жадат.

Жаскыда, күн жерди жылыдып ийгенде, уж ичегенинен чыгып келет. Удабай ол түлөп жат.

Онын терези эрдинин жанынан жарылала, бастыра эдинен когузай берет. Уж агашка оролып алала, терезинен уштулып чыгып, жүре берет. Эмди ол жагы жылтыркай терелү боло берет. Уж анайып түлөйт.

Июль айда эмесе августтын баштапкы күндеринде уж чирип турган жалбырактардын ортозына, жегеске жымырткалар салып турат. Жымырткаларда ужтын балдары өзүп жат. Уч-төрт неделенин бажында ужтын балдары жымыртканын кабыгын жарып ийеле, чыгып келет.

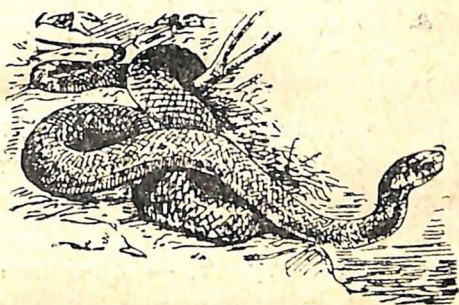
Ужтын балдары жымырткадан чыккан ла тарыйын курсагын бойлары таап, өштүлеринен жажынып турат. Ужтын балдарынын сыраңгай жеткерлү өштүзи — ийне түктү ёж. Ужтар жымырт-

каларын чогунты өтөктө дө салып турат. Онын учун ужтар малдын чеденинин жанында да учурап турадылар.

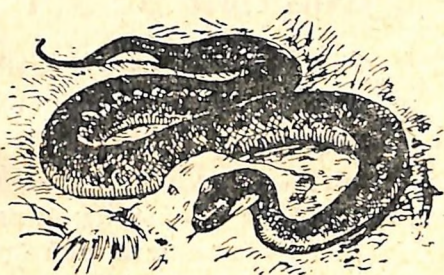
Ужтар сууны сүйүп, жакшы жүзүп, сууга чөнгүп турар. Жерле жүргенде озор койрыгдап, кайзырыгын жалтырадып, түрген-түрген жылат.

Ужтар бакаларды, балыктарды, чычкандарды жип азыранат.

Уж житкезинде сары темдектү кара бажын койу өлөгннин ортозынан чыгарып келеле, көстөрүн жумбай, көрүп турат. Оозынан эки айры тилин чыгарат. Тудуп алган жемидин тирүүге ле жудуп ийет. Уж кижини чакпайт, онын оок тиштеринде корон жок.

Уж.

Жылан.

Бистин жерде ужтан өскө, коронду жыландар бар. Жыланды ужтан ағылап таныыры күч эмес. Жыланнын бажында сары темдектер жок. Ужтын арказы кара, жыланнын арказы дезе күренг өңдү, арказында кара жол эмезе кара тегериктер бар. Жылан бойынын коронду тиштериле тиштеп ийет. Онын тиштери эки башка бүдүлү — анда короны жок тиштер ле коронду тиштер бар. Жыланнын коронду тиштери эки жаагында бир тиштеп болуп жат. Жылан тиштеп ийгенде, короны бу тиштери ажыра шыр-кага көндүрө ага берет. Жылан чакканы сүрекей жеткерлү. Жыланга чактырган кижн тургуза ла врачка барар учурлу.

Жыландар, уж чылап ок, агаш ортозынын жүзүн-жүүр оок тындуларыла азыранаг. Озор тудуп алган тындуларды коронду тиштериле өлтүрүп ийеле, бүдүнгө жудуп ийет.

Сурактар.

1. Жыланнын ла ужтын тыш бүдүминде, курсагында, кылыгында түнгей не бар?
2. Жылан ла уж незиле башкаланат?
3. Жылан чагып ийгежин, нени эдер керек?

К Л И М А Т.

Салкын неден улам болуп јат.

Л. Н. Толстойдын бичигени аайынча.

Балыктар сууда јүрөт. Суу кыймыктабаза, эмезе балык бойы кыймыктанбаза, балыктарга суу угулбай да, көрүнбей де јат. Бис бойыбыс кыймыктанбазабыс эмезе кей кыймыктабаганда, кей биске база анайып ок билдирбей турат.

Је бис жүргүргенисте, кей биске билдирип турат, — ол кижинин жүзине удур согот, кезикте тын жүргүргенисте, кей кулагыбыста сыгырып турганын угуп турадыс. Бис жылу туранын эжигин ачып ийгенисте, соок кей тышкартынан эжиктен јаба согуп турат, эжиктин бажыла дезе кей турадан чыгып турат.

Кандый бир кизи туранын ичинде басып жүргенде эмезе кийимин јелбип турганда, «ол салкын эдип јат» деп, бис айдыжадыс. Печкеге от салганда, ого јаантайын салкын согуп турат. Тышкары салкын болгондо, ол түни-түжиле согуп турат, кезикте бир јаны јаар, кезикте база бир јаны јаар согот. Андый салкын неден улам болуп туру дезе, јердин үстүндө кажы бир јерде кей сыраңай тын изип, өскө јерде сооп турат. Ол тушта салкын башталат, соок кей жабыстай барып, жылу кей дезе, тышкартынан турага кирип турган чылап ок, онын үстүлө удур барып јат. Соок болгон јер жылыбаганча, изү болгон јер сообогончо, салкын токтобос.

Салкын дегени — ол кейдин кыймыктаганы.

Јакылталар.

Салкын — ол чын ла кейдин кыймыктаганы деп ченемеллешип кјөрјөргү аргалу.

1. Свечини кјүйдүрүп, ачык эжиктин бозогозына тургузып са-

лыгар, свечининг жалбыжы кайдаар ээлип турганын ајыктап көригер. Нениг учун андый болуп турганын јартап айдып беригер.

2. Мылчанын ичинде кайда изў — јерде бе эмезе тактанын ўстўнде бе? Нениг учун?

3. Перемена тушта көзнөктөрдү ачып салганда, класста кей канайып кубулып турганын ајарыгар.

4. Классты салкынга соктырар дегенин јартап беригер.

Барометр.

А. Толстойдың бичигени аайынча.

(«Никитанын бала тужы» деп повестьтен.)

Василий Никитич бир канча кўннинг туркунына барометрди сабарыла токулдадып турган — стрелка «айас», «сўреен айас» деп көргүзип турган. Эки неделенин туркунына бир де тамчы чык тўшпеген, аштын дезе быжар өйи једип келген. Јер јарылып, тегери кажайа берди, ыраакта, горизонтто, айдап бараткан малдан көдүрилгендий, кара тоозын турган. Бўк јерлердин өлөңи күйүп, чалдыгып калган, агаштын жалбырактары јуурылып турган. Василий Никитич барометрдин шилизине канча да катап согуп турза, — барометр бир ле аай «айас», «сўреен айас» деп көргүзип турды.

Василий Никитич курсак ичип отурала, айтты:

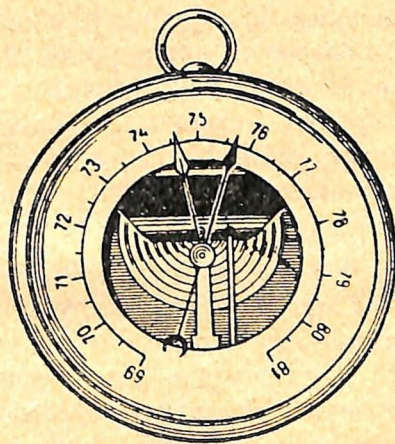
— Эртен јанмыр болбозо, аштын күйгени де ол!

— База ла ачана јыл болотон бо? — деп, эмегени эрмектенди, — Кандый коркушту!

— Андый тирў кыйынды эрик јок сакуп отуратан турус.

— Адазы көзнөктинг алдына базап келеле, тегери јаар көрди.

— База ла бир кўн мындый коркушту изў болзо, ач кыш, тиф

Барометр.

оору, малдын өлүми, балдардын торолойтоны ине!.. Коркушту неме!

Курсак ичип божогончо унчугышпадылар. Адазы жүре берди. Туранын ичинде жаңыс ла чымылдар учканы угулат, ончо немелерди тоозын базып баргандый. Никита кирер жерин таппай, кирнестеге чыгып барды. Тышкары кейде ыш тургандый, же андый да болзо, күннинг жаркынына кижининг көзи кылбыгып турат. Эжик алды ээн, бир де табыш жок — ончо неме уйуктап эмезе өлүп калгандый. Тым, изү күнде кижининг бажы шуулап турды.

Никита сад жаар барды, анда да отуарга изү. Уйкузырап жүргөн адару кынгылап өдө конды. Агаштын таладый жалбырактары кыймыктанбай турды.

Никита айылы жаар басты.

Қыстай ачык көзнөктин бозогозында азыранты кара баарчык, изүге чыдажып болбой, оозын ачып алган отуры. Учуп чыгала, столдын үстүнче барып, Никитанын ийинине отурды. Ол ары-бери айкап, Никитанын көзи жаар көрүп, онын чыткыдындагы аштын үрени ошкош кара менин чокып ийеле, база ла Никитанын көзи жаар көрди.

— Токтозон, пожалуйста, кеде — деп, Никита айдала, кара баарчыкка суу уруп берерге жалкуурып, өрө турды. Кара баарчык сууны ичип алала, табакка секирип киреле, бастыра сууны столдын үстүне чачып, јунунып алала, сергелен боло берди, онын кийининде силкинип, арчынып алар јер бедреп барала, барометрдинг футлярынын үстүне отурды.

— Фюить, фюить — деп јажык үнле эдип ийди.

— Сен нени айдып туруң? — деп, Никита каткырып, барометрге базып келеле, баарчыктан сурады. Баарчык барометрдинг үстүне отурып алала, канадын бош салып, куш чылап ла кижичилеп, шулурып отурды. Барометрдинг көк стрелказы алтын стрелкадан ырап, «күннинг аайы солунар» ла «јоткон» деп көргүзип турган јерлердинг ортозында турганын Никита көрүп ийди.

Никита барометрдинг шилизин сабарыла токулдадып ийди — жок, стрелка чын ла «јоткон» деп сөс жаар јыла берди. Никита адазы отурган библиотека жаар жүгүрди. Эжик жабылу эмтир. Ол эжикти токулдадып ийерде, адазынын үни угулды.

— Анда кем? Не болды?

— Ада, барып барометрди көрзөгөр...

— Чаптык этпе, Никита.

— Барометр канайып турганын көрзөгөр, ада!

— Не болды?..

— Барометр јоткон болорын көргүзип јат.

— Төгүндебе — деп, адазы шымыранып айдала, өскө кыпка кирип, оноң кыйгырганча чыкты.

— Саша, Саша. јоткон!.. Ура!.. Снчобыс эзен артарыс!

Күнниң изүзи тыгып турды. Садтагы кушкаштар унчукпай барды, көзнөктөги чымылдар да чалдыгып калган отурдылар. Эңиргери јабызап бараткан күнниң алды кызара берди. Удабай ла түн кире берди, караңуыга бир де жылдыс көрүнбей барды. Барометрдин стрелказы «јоткон» болорын көргүзип турды.

Айыл ичиндеги улус јуулыжып алала, столдын јанында отургылады. Көрүнбей турган сад јаар кайра ачылып калган эжиктен көрүп, шымыранып эрмектежиپ отурдылар. Қап-караңуы түнде ончозынаң озо ыраак буунтынын јанындагы тал шуулады, оны ээчий таандардын чуркуражып, табыштанганы угулды.

Адазы караңуы балкон јаар барды. Табыш там ла тыгып келеле, көзнөктинг алдындагы каргананы уужай сокты, эжикти ача соголо, бир канча кургак јалбырактарды туранын ичине кийдире сокты, күйүп турган лампанын јалбыжын элбиредип ийди, јүткүп келген салкын сыгырып, туранын трубаларында, толуктарында күүлеп турды. Кайда да көзнөк кодоро согулып, шили шыңырай берди. Эмди бастыра сад шуулап, агаштар кыжырап, бүрлери јайканып турган.

Ўрпейип калган Василий Никитич балконноң кирип ле келерде, тышкары јап-јарык боло берди, караңуйда көрүнбей турган агаштар элес көрүне берди.

База ла катап караңуы түшти. Кенетийин бастыра тегери күркүрей берди. Бу табыштын кийининде көзнөктинг шилизинде јаштын тамчыларын Никита ончозынаң озо көрүп ийди. Јагмыр жаап, там тыгып, урула берди. Энези эжиктин јанында турарда, көзиниң јажы мелтирей берди. Чыктын ла кызыган өлөңниң јыды туранын ичине толо берди.

Сурак ла јакылта.

1. Күйгектен кандый түбек болуп јат?
2. Барометрдин бүдүмин јуруктан көрүп алыгар.

Кўннинг аайын кемге, не учурлу билер керек.

— Бўгўн кўннинг аайы кандый? — деп, школдо ўренип турган балдар ойгонып келеле, сурайт.

Тышкары кўн чалып, жылу, тымык турган кўнде балдар школго сўўнчилў жүгўрип баргылайт. Тышкары чыкту, соок, тын салкын согуп турган кўнде олор айылданг кўўн-кўч жок чыгып турулар.

Талайчылар талайла јоруктап барар алдында, лётчиктер самолётло учуп чыгар алдында, кўннинг аайын билип аларга јилбиркеп турат. Қойу туман турза, талайла жүзўп барарга јеткерлў. Эбиреде эш неме көрўнбес. Пароход баратканда, удурал келеткен пароходторды туура турзын деп, кўўлеп турат. Ол барадала, өскө пароходко согулза, эмезе јараттагы жылым ташка түртүлзе, ол оодылып, андагы улус өлөрдөң дө маат жок.

Қойу туманда лётчикке де учарга јеткерлў. Самолёт кандый јерле учуп баратканы ого көрўнбей јат. Керектў боло берзе, кайда отурап јерин де билбес.

Талайчыларга ла лётчиктерге кенетийин јоткон түшкени база јеткерлў. Олор јоткон түжерин ажындыра билип алза, бу коркушту јеткерден кыйыжып та калар. Кўннинг аайы јамандана берзе, аэродромноң бир де самолёт көдүрилбес.

Қоомой кўндер јурт хозайствого до көп каршу јетирет. Јаскыда ла эрте јайда јанмыр жок болзо, кыралаган аш саргарып, кўйе берет. Аш кезер тушта узак өйгө јут болзо, кезип салган аш јутка өдүп, уутап, ўреле берет.

Қургак салкын, јоткон, мөндүр ле кыру каршузын база да көп јетирет. Оның учун кўннинг аайынан болгодый түбектерден коруланып аларга, колхозтор ло совхозтор кўннинг аайын сўреен шиндегилеп јат.

Советский Союзтын хозайствозын чике төзөөргө, оның башка-башка јерлеринде кўннинг аайы канайда кубулып турганын билип турары сўрекей учурлу. Оны билзе, ашты бойының өйинде кыралаарын ла јуунадарын, кайда, кандый өзүмдерди ўрендеерин билип турар.

Јер шарының башка-башка јерлеринде ар-бүткенди билерге, анда кўннинг аайы канайда кубулып турганын чокумдап, јакшы билип алар керек.

Климат дегени не?

Күннинг аайын шиндеп көргөндө, ол жылдын кажы ла ойинде чике кубулып туру деп билдирет.

Кышкыда күндөр кыска болуп турат. Бу өйдө жерди кар бүркеп, суу тошло бүркелип калат.

Жаскыда күндөр узай берет. Кей жылып, кар кайылат, суу тошты оодып, агызып апарат, күн там ла бийиктеп турат.

Жаскыда жер, суу ла кей тынг изий берет. Плодтор ло үрендер быжат.

Күскиде база ла түн түштеп узай берет. Кей түргөн сооп јат.

Өзүмдөр чечектебей барат, јалбырактары саргарып, јерге түжүп турат. Тенери бүркелип, јут күндөр турат.

Өскө ороондордо жылдын бу ок ойинде күннинг аайы башка болуп турат: бистийинен жылу эмезе соок болуп, јут эмезе ајас, салкындап та турат.

Күннинг мындый аайы кандый ла орооннын јербойындагы аңылу климады болуп јат.

Советский Союзтын Европейский бөлүгинде сүрекей элбек чөлдү райондордо агаш отургузар план темдектелген. Бу планды бүдүрип алза, климат јаранып, ол јалаңдарда бийик түжүмдү аш бүдөр.

Улу орус изобретение.

Л. Гумилевский.

Майдын 7-чи күни бистинг ороондо Радионын күни деп адалат.

Бу күнде, 1895 жылда, майдын 7-чи күнинде, орус учёный Александр Степанович Попов бойынын сананып эткен приборын Петербургта учёныйлардын ла инженерлердин јуунында көргүскен. Бу приборды онон ары јарандыра јазагажын, ол электричествонын комдоры ажыра ыраак јерлерге јүзүн-јүүр сигналдарды да, кижинин куучынын да јетирер аргалу болгон.

Бир жыл өткөн кийининде андый ок јуунда Александр Степанович бойынын јарандыра жазап алган приборын көргүскен. Јуунда отурган улус кайкажып ла сүүнип турганча, өскө турада отурган изобретательдин бу прибор ажыра ийген сигналдарын јууннын председатели чокум билип алган.

Бу 6йг6 7етире учёныйлар ла инженерлер электричество 7а-
ныс ла эмиктер ажыра 6д6р аргалу деп бодогондор. Эмиктер-
ле электрический ток 6тк6нд6, эмиктерде эбиреде электрический
комдор болуп 7ат деп, Поповтын 7азаган приборы 7арт к6ргүзип
берген. Поповтын 7азаган приборы шак бу электромагнитный
комдорды 7ууп, тудуп турган, андый прибор эмди радиоприёмник
деп адалып 7ат.

А. С. Попов.

Эмик 7огынан телеграфировать
эдетени ле радиоберилте анайып
башталган.

1895 7ылда, майдын 7-чи кўни-
де, Александр Степанович бойынын
ченемелдү приборын Петербургга
к6ргүзер тушта бу приборы онон
ары 7арандырып 7азап алза, кижининг
7үрүмине канча кире туза 7етирер
деп айдарга күч болгон. Попов 7а-
ныс ла улу учёный болгон эмес, ол
сүрекей 7акшы конструктор болгон.
Ол кандый ла керекти терең шүөп,
озолодо к6р6т6н болгон, онын учун
баштап алган керегин учына 7етире
бүдүрерге алаңсыбаган.

— Бис экү сүреен 7аан иш эдип
алдыбыс, онын учурын 7арт билер
кижи эм тургуза табылатаны кандый ла болбогой — деп, ол
тушта Попов бойынын болушчызына айткан.

Узак та болбоды, бу улу орус изобретениенин учурын бас-
тыра телекей билип, бийик баалады. 1900 7ылда январь айда
Попов телекейде баштапкы радиостанцияны Балтийский талай-
дын 7аказында Готланд дел ортолыкта эткен.

Бу радиостанция ортолыктын 7анында оодылган керепти ко-
рып турган ишмекчилерле колбу тургускан. Тошто турган бир
кезек балыкчыларды талай агызып апарган деп 7етирү станция
ажыра келген. Ортолыктын 7анында турган тош оодоочы «Ер-
мак» деп кереп балыкчыларды бедреерге тургуза ла атанзын
деп 7акару берилген. «Ермак» тургуза ла талай 7аар атанала,
балыкчыларды аргадап алган.

Радиотелеграфияны баштапкы ла катап практический туза-

ланып, јирме јети балыкчынын јүрүмин аргадап алганы јаан учурлу керек болгон. Онын кийининде талайла јүрер керептерде радиосвязьты тузаланар болгон. Керептер оодыларда, түбекке түшкен канча мун улус керептерден једип турган радиојетирүлердинг шылтузында тирү арткан!

Радио албатынын јадын-јүрүмине бек кирип калган. Бүгүнгү күнде улу орус изобретательди — Александр Степанович Поповты јер үстүнде кандый ла јерде кандый ла улус мактап, ого күндүзүн јетирип јат.

Сурактар.

1. Поповтың таап эткен радиозынын учуры кандый?

2. Бойыгардын јүрүмигерден темдектеп көргүзигер: слер радио ажыра нени угадыгар? кайда? качан? кайдан?

Николай Михайлович Пржевальский.

(1839—1888)

Николай Михайлович Пржевальский Смоленсктен ыраак эмес Кимборово деп деремнеде өскөн. Бу уулчак агаш ортозына кере түжүне јүрүп, көлдин эмезе буунты суунын јарадында узак отуратан. Агаш ортозына мынайып көп жүргенин улам Пржевальский ар-бүткенди сүүр болгон. Ол алты јашту тушта ойынчык мылтыктаң дуб агаштын кузугыла адып туратан, 12 јаштуда дезе ого таайы чын мылтык сыйлап берген, мылтыкты алган кийининде ол андаарын оноң тың сүүй берген.

Бу өйдө Пржевальский мылтыктаң чечен адып, учуп бараткан кушты да адып алатан. Је аңчы јаңыс ла чечен адып билер эмес, агашту јер-

Н. М. Пржевальский.

ди, анда кандый андар жүретенин билер учурлу. Пржевальскийге агаш аразында таныш эмес неме жок болгон. Агаш аразында кандый ла анды, кандый ла кушкашты, кандый ла өзүмди билетен. География ла естествознание онын сүүген предметтери болгон. Пржевальский жаанаган сайын бу наукаларга там ла кичеенип жүргөн.

Гимназияны божодоло, Пржевальский бойынын күүниле черге барарга бичиткен. Бу өйдө севастопольский жуу болуп турган. Же Севастопольды корулаарда кожо туружарга ого келишпеген. Оны офицерский школго ийген. Кааннын черүзінде служить эткен жылдар чылазынду узай берди. Же жорукчы болорго сананган шүүлтезин Пржевальский мында да таштабаган.

Географияны ла естествознаниени азыйдагы ок аайынча үренип, Төс Азияны шинжүлөп алар деп чокум амадуны бойына тургузып алган.

Төс Азияны шинжүлөөрге көп ороондордын башкарулары жылбиркеп турган. Төс Азияга оморды научный иштер тартып турган эмес, омор анда журтаган албатыларды бойлорына бактырып аларга кичеенген. Же өскө ороондордын жорукчылары мындый жорукта жеткер болорынан ла уур-күч болорынан коркып тургандар.

Пржевальский Төс Азияла жоруктап жүрери керегинде бойынын жалтанбас планы аайынча каан башкарузынын алдына сурак тургускан, кааннын бийлери десе жийт учёныйга бүтпей турган. Же андый да болзо, Пржевальский амадаган санаазына жединип, Уссурийский крайды шинжүлөп көрөргө жөп алган.

Бу жорукка Пржевальскийле кожо база эки кичи атанган. Омор үчү бастыра Уссурийский крайды жойу баштапкы ла каттап өдүп бардылар. Бу крайдын бастыра жолдорын картага бичигендер. Пржевальский Уссурийский крайда эки жыл жүргөн. Бу жоруктын кийининде ол мактулу ады чыккан жорукчы боло берген. Ого Төс Азияны да шинжүлөөрге жөп берген. Пржевальский канча жылга сананган санаазына жедип алган.

Баштапкы экспедицияны¹ ээчий экинчи, үчинчи экспедиция болгон. Учинчи экспедициянын кийининде Петербуртта Пржевальскийдин жоруктап жүрөле, жууп алган коллекцияларынын выставказы ачылган.

Выставкада 16 мунг жүзүн-жүүр өзүмдер болгон. Омор Төс

¹ Экспедиция — аңылу жакылталу бир канча кичинин жоруктап жүргени.

Азияда өзүп турган өзүмдерди көргүзүп турган. Тындулардын чучелолорун тургускан бөлүгүндө не жок болгон деп айдар: тибетский айулар, сарлыктар, төөлөр, жерлик текелер, эчкилер, кижилер, көрбөгөн куштар, балыктар, келескендер, курт-конустар бар болгон. Азыранты жылкы мал өзүп таркаган жерлик аттын чучелозы сүрекей жаан аяктуу болгон. Бу жылкыны таап, онын чучелозун Петербургка жаңыс ла Пржевальский экелген. Бу өйдөң ала жерлик жылкыны «Пржевальскийдин жылкысы» деп адаган.

Пржевальский кандый да уур-күчтөн коркыбайтан. Суу жок жерде жайгыда 60° жедип турган изү де болгондо, кыштын сооктору ла карлуу шуургандары да болгондо, ол жалтанбайтан; туулардын чакпынду суулары ла тошту сындары Пржевальскийге ле онын нөкөрлөрүнө өдөрпө коркушту эмес болгон.

Төртинчи катап жоруктап барала, Пржевальский тифле оорыйла, жада калган. Онын сөөгүн Киргизияда Иссык-Куль деп көлдүн жарадында жууп салгандар. Кийининде онын сөөгүнүн үстүнө таштап ла күлөрдөн жараш памятник эдип салган.

Пржевальский Азияны шинжүлөп үренерге жирме жыл өткүргөн. Бу өйдүн 10 жылын жоруктап өткүргөн, ол бистин науканы сүрекей байыткан. Пржевальскийден озо Төс Азия керегинде албаты бир де неме билбеген. Онын бүдүргөн ижи ле эткен керектери бойынын учурын эмди де жылытпаган.

Сурактар.

1. Пржевальский бала тушта нени эдерге, нени билерге жибиркеген?
2. Ол жүрүмүндө бойына кандый амаду темдектөп алган?
3. Ол бойынын амадузына канайып жединип алган?
4. Жоруктап жүрөрдө, Пржевальский ле онын нөкөрлөри кандый уур-күчтерди женип туратандар?
5. Пржевальский бистин науканы неле байытты?
6. Советский жаң турган кийининде Уссурийский край канайып кубулды?

И С Т О Р И Я Д А Н.

БИСТИНГ ТӨРӨЛИБИСТИНГ ОЗОГЫ JYРYМИНЕНГ.

Славяндар канайып журтаган.

М. Коваленскийдин бичигени аайынча.

I.

Бир мунг беш jyс жыл кире мынан озо бистинг төрөл јерибистинг көп сабазы койу агашту, јиткек састу болгон, оморды өткүре јойу да улус, атту да улус jyрyшкедий јол јок болгон.

Jyрyжерге сырагай јеткири јок јол — јалбак суу болгон. Улус оныла агаштаг ойып эткен кемеле jyзyп jyретен. Бир суудан экинчи сууга једип аларга керек болгондо, кемени суудан чыгарып алала, экинчи сууга јетире сyүртеп апаратандар.

Бистинг төрөлибисте журтаган улус славяндар деп адалатан. Омор бийик сынду, сары чачту, јарык өнгдy (боро, чанкыр, көк) көстy, таларкак улус болгон.

Славяндардын журты суунын бийик јарадын сындай туратан. Андый журтта тоормоштордон салып, балкашла шыбап салган эки-yч тура туратан. Журтты эбиреде таштар салып, тобрак уруп, агаштын будактарын чалый тургузып, чедендеп салатандар. Туралардын кичинек көзнөктөрин јарчагала туй бектеп салгылайтан. Туранын ичинде таштан ла той балкаштан эткен,

трубазы јок печке болотон. Ыш көзнөктөрдөн лө эжиктен чыгып туратан.

II.

Андап жүрерге, јер ижин иштеерге јенил болзын деп, славяндар башка-башка јаан билелерге биригип јуртагандар.

Андый јаан биледе јуртап јаткан улус бир сөөк улус болгон. Јажы ончозынаг јаан кижии сөөктинг башчызы болгон. Онын сөзин ончолоры угатан. Бир канча сөөк улус биригип, бир ук улус болуп туратан. Олор ончозы јуулып алып, јаан учурлу керектерди шүүжип туратан.

Бир канча уктарга кирип турган улус укталышкан союзтарга биригип туратандар. Бу союзтарда башчылар табылып, ағыланала, уктардын башкараачылары боло бергендер. Андап тапкан јөөжөнинг көп сабазын бу башкараачылар бойларына алып, бойынын јерин өскө улуска иштедип туратандар.

Јер мензинип турган байлар ла кыра сүрер јоктулар анайып табылган.

Қажы ла уктын башкараачылары князьтар деп адалып турган. Олордо бойларынын мылтык-јепселдү отрядтары бар болгон. Андый отрядтарла князьтар коштой јаткан уктарга јаантайын табару эдип, уян дегендерин бойына бактырып алатандар.

Ол тушта городтор до төзөлип турган. Јурт јерлерге көрө, городторды тығыда бектеп туратандар. Городторды эбиреде јерди казып, чедендегенине үзеери, ағаш стене эмезе башняларлу, адарга керектү тежиктерлү чеден тудала, андый стенени эбиреде терен оро казып салатандар.

III.

Чөл јерлерде көчүп жүрген албатылар славяндардын садулу каравандарын тозуп, олордын городторына табарып, тоноп, түредип, јурт улузын олјого апарып туратан. Славяндар олорло јаантайын јуулажып туратандар.

Јаантайын кандый ла јеткерле тартыжып турганы улусты күчтү, јалтанбас эдип таскадып туратан; кижининг јангаксыганы јаан ујатка түшкендий бодолотон. Славяндар өштүлерле тартыжарга билетен.

Славяндар өштүни кыска јыдала кадап, ок-јаадан согонло адатандар.

Кату жүрүм жүрген славяндар чыдым улус болгон. Олор сооктон до, изүден де коркыбайтан, курсакты да талдабайтан.

Сурактар ла жакылта.

1. Бистин төрөлибисте кандый улус журтаган?
2. Славяндардын жүрүми керегинде, олордын тыш бүдүми керегинде, олордын журттары ла городторы керегинде, олордын ижи керегинде, жүрүжер жолдоры керегинде слер нени билип алдыгар, айдып беригер.
3. Славяндардын башкарузы кандый болгон?
4. Славяндар өштүлери ле канайып тартышкан?

Александр Невский.

Александр Невский төрөл јерин сүрекей сүүп, оны өштүлердин табарузынан јалтаныш јоктон корулаган.

Онын жүрген өйинен бери јети јүс јылдаг ажыра өткөн. Ол өйдө Новгородский јерге шведтер ле немецтер, казыр андар чылап, табарып, улусты тоноп туратандар.

XII чакта орус јуучылдардын јуу-јепсели.

Князь Александр Ярославич Переяславль Залесский деп јерде князь болуп турган. Ол бойынын төрөлинин ат-нерелү коручызы болгон. Ол шведтер ле јуулажып, оларды Нева сууда јенген учун оны Невский деп адагандар.

Шведтерди јенген јиит полководец керегинде мак јангыс ла бистин ороонго јайылган эмес, је өскө дө көп ороондорго јеткен.

Тил алыжар элчи болуп Новгородко келип жүрген бир немец Александр Невскийдин терен сагыжын, онын билгирин, ак-чек санаазын ла јалтанбазын сүреен кайкаган. Элчи јанып барала, мынайда айткан: «Мен көп ороондордо жүргем, је андый кижини каандардын да, князьтардын да ортозынан көрбөдим».

Новгородты башкарып турган бай улус Александрдын тартыжузына аршамык эдип турган. Шведтерди оодо соккон кийининде јаан удабай Александр Новгородтын башкараачыларыла өөркөжип, Новгородтон бойынын төрөл городаына Переяславль Залесскийге жүре берген.

Је бу өйдө элбек черүлү немецтер Түндүк-Күнбадыш Руська табаргандар; олор озо баштап Псковты олјолоп алып, онон Новгородко јууктап келгендер.

Ол тушта Новгородтын албатызы Переяславль јаар улус ийип, Александрды келип өштүлерден аргадзын деп сураган. Александр азийда өөркөгөнин керекке бодобой, бойынын дружиназын алганча, тургузала Новгород јаар атанган. Немецтерле тартыжарга ополченецтерди¹ јуур кычыру этсин деп, ол бастыра орус јерге элчилер ийген.

«Орус улустар, көдүрилигер! Немецтерге удурлажа јууларга туруп чыгыгар» — деп, Александрдын кычырузы бастыра городторго јайылган.

Александр бойынын дружиназына база јуучылдар кожуп алала, кенетийин табару эделе, немецтерди Псковтон чыгара сүрген.

Орус јердинг кемнег де камааны јок жүрүмин корулап аларга, немецтерди оодо согор керек деп, Александр Невский ле онын дружинниктери билип тургандар.

1242 јылдын јазында Александр Невский бойынын черүзиле Чудский көлдинг јанында немецтерге кату согулта эткен. Бу јуусогуш Тошто болгон јаан согуш (Ледовое побоище) деп адалган.

Александр бойынын черүлерин эптү тургузып алала, немецтерди, капкыга тугкан чылап, кыстап алган. Қалапту тартыжу башталган.

Немецтер орустардын јотконду табарузына чыдажып болбой,

¹ Ополчение, ополченец — князьтын дружиназына болужарга јурт албатыдан јууган черү.

XII чакта немецкий
рыцарьлардын јуу-јепселн.

мылтык-јепселдерин чачып, кийип алган уур куйактарын суурып таштап качкандар. **Немецкий** черўнинг уурына чыдашпай, жаскы тош көп јердег јарылган, суу тоштынғ үстүле јайылган.

Орустар немецтердин кийининен јети чакырым јерге сүрүшкен, көлдин тожы ла јарады өлгөн немецтердин сөөктөрилө бүркөлген.

Олјого алган немецтерди Александр Невский айылдары јаар божодып, айткан: «Барыгар, Русь тирү деп өскө јерлердеги бастыра улуска айдыгар. Бир де коркуш јогынанг биске айылдап жүрзиндер... Је кылыш тудунып биске кирген кижы — кылыштаг бойы өлөр. Орус јер андый учурлу турган, оног до ары анайып ок турар».

Сурактар.

1. Александр Невский князь болуп кандый городто турган?
2. Бу керек качан болгон?
3. Александр Невский төрөлининг кандый өштүлерилен тар-тышкан?
4. Шведтерге ле немецтерге не керек болгон?
5. Александрды ненин учун Невский деп адаган?
6. Өскө ороонног келген кижы Александр Невскийдинг кандый болгонын сүрөөн кайкаган?
7. Тоштогы јаан согуш керегинде слер нени билип алдыгар?
8. Олјолоткон немецтерге Александр Невский нени айткан?

Москванын төзөлгөни.

М. Коваленский.

Летописьте¹ Москва керегинде баштапкы ла катап 1147 жылда бичилген. Москваны князь Юрий Долгорукий төзөгөн. Город јык ла эткен агаштын ортозында төзөлгөн. Москва суу јалбак, керептер жүзүп жүрерге эптү болгон. Улус Москва суудан Ока ла Волга сууларга једип туратандар. Бу јерди князь јарадып көргөн, мында город төзөзин деп јакылта берген. Озо ло баштап агаш стенелү, башняларлу ла бойницаларлу² шибее — Кремль төзөлгөн. Кремльде князътын өргөзсин ле церкве туткандар.

Кремльдин јанында ремесленниктер ле садучы улус јуртай

¹ *Летопись* — кандый ла болгон керектерди жыл сайын бичигени. Летописец — исторический керектерди жыл сайын бичип турган кижы.

² *Бойница* — мылтык адарга эткен тежик.

берген. Анайда граннын јанында, састын ла агаштын ортозын-
да кичинек шибее-город тӱзӱлгӱн.

Москванын баштапкы князьтары бойларынын јерин элбедери
керегинде кӱп кичеенгендер: городтор туткандар, ӱзеери јер са-
дып алгандар, јурт албатыны кычырып, кӱчӱрип алатандар.
Москва суула ээчий-деечий барган керептер товар тартып јӱрер
болды. Којойымдар московский князька пошлина¹ тӱлӱп тура-
тандар. Военный улус, боярлар Москвага службага кирерге
јилбиркеп турат. Коју туман турза, талайла јӱзӱп барарга јет-
керлӱ. Александр Невскийдинг уулынын уулы — князь Иван
тужунда Москва анчадала тыгыган, князь Иванны Калита деп
адагандар. Калита деп сӱс — а к ч а л у т а а р дегени.

Иван Калита Московский княжествоны элбедери учун ла
бойынын јанын тыгыдары учун тартышкан. Ол улу князь бо-
лойын деген санаазына једип алган. Арткан князьтар ого баш-
картар учурлу болгон. Иван Калитанын колында баштап тӱрт
тӱлӱ город болгон, ӱлӱр алдында онын княжествозында 97 јурт
ла город бар болгон.

Кремльди эбиреде дуб тоормошторло јаны стене туткан,
онын ичјанында таш соборлор (церквелер) туткан.

Граннын јанында турган кичинек шибееден Москва бай, јаан
город боло берген.

Сурактар.

1. Москва качан тӱзӱлгӱн? Оны кем тӱзӱгӱн?
2. Москванын турган јери ненин учун ӱптӱ болгон?
3. Русьты бириктирерге князьтардын кемизи анчадала тыг
кичееген?

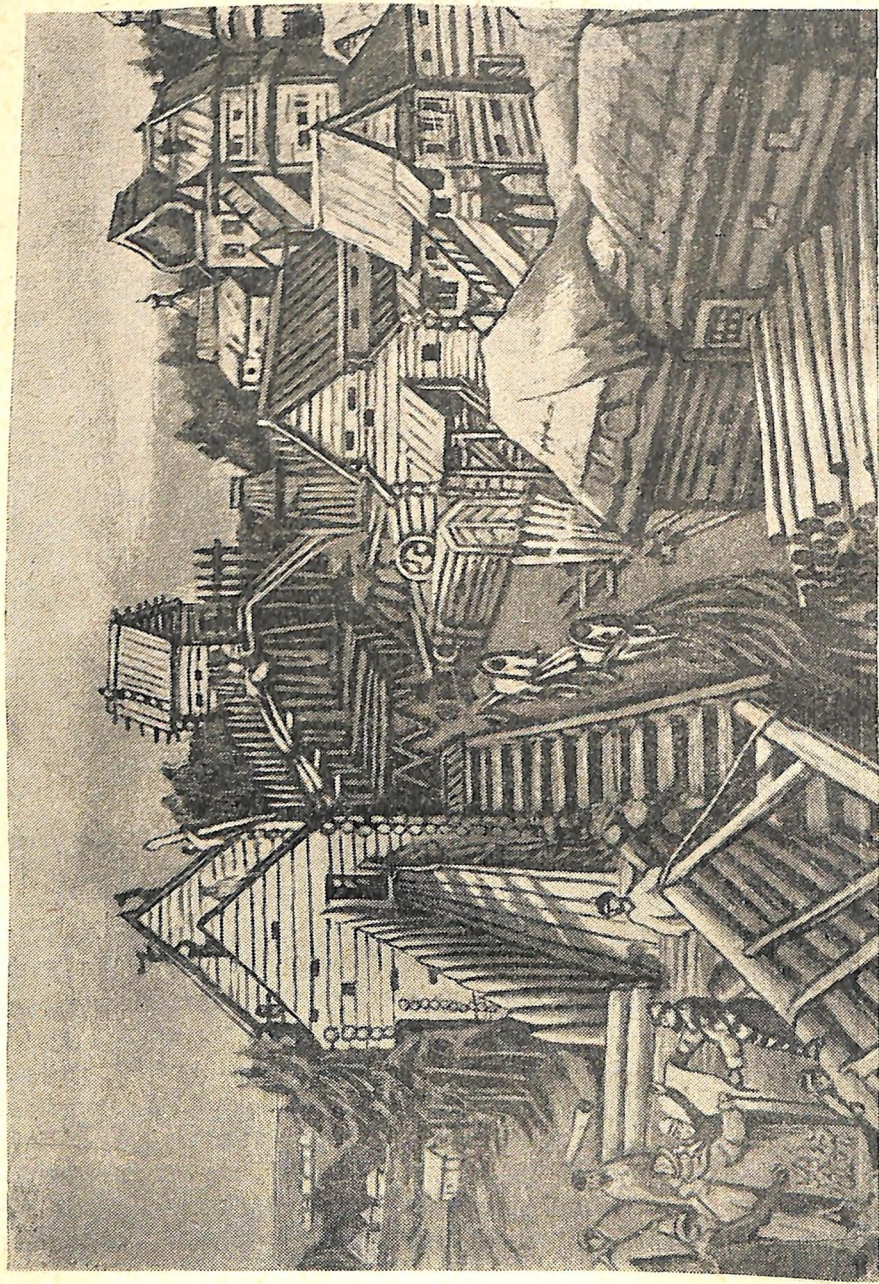
Москва.

ӱскӱ ороондордын тонокчыларына удурлажа орус албаты-
нын ӱткӱрген тартыжузын сегис чактын туркунына Москва ја-
ныс катап башкарган эмес.

Москванын тӱзӱлгӱнинен бери сегис јӱс јыл болгонын тем-
дектеп, 1947 јылда 7 сентябрьда бастыра ороон байрамдаган.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийинин-
де, качан ишкӱчиле јаткандар каанды ла капиталисттерди јо-
толтоло, Коммунистический партиянын баштаганыла јаны јӱ-
рӱм тӱзӱп, ӱштӱлердин эткен табаруларын туй согуп, бойынын

¹ *Пошлина* — товарлар саткан учун тӱлӱйтӱн калан акча.

Москваны тѣбѣгѣни. 1156 жылда Кремльдинг баштапкы стенелерин тудуп турганы. А. М. Васнецовтыг јуругынаг.

жайымын ла кемнег де камааны јок болорын тыгыдып турган тушта, Москванынг учуры анчадала јаанаган.

Советский јангыг јылдарында Москва эн јараш город болуп, озочыл советский науканыг ла культураныг эн јаан тӱс јери боло берди. Эн артык библиотекалар, вузтар, школдор, балдардыг эн артык садтары, яслялары, больницалар, парктар, музейлер Москвада. Москваныг метрозы — телекейде бар метрорордыг ончозынанг јакшызы.

Москваныг тӱзӱлгӱнинен бери 800 јыл болгон кӱнде Москваны Ленинниг ордениле кайралдаган, Москваныг 800 јылдыгына учурлаган медаль тургузылган, Москваныг јурт албатызыныг иште, наукада ла искусстводо ады чыккан озочылдарына бу медальдарды берер эткен. Москваны тӱзӱгӱн Юрий Дӱлгорукийге Москвада, Советский площадьта, памятник тургускан.

Куликово деп јаланда.

Г. Штурм.

Мамай Руська табару эдерге келгени.

Князь Дмитрий Иванович башкарып турган ӱйдӱ Московский княжество сӱрекей тыгый берген, татарлардыг улам сайын эдип турган табарузына удурлажа тартыжарын ла татарлардыг табарузынанг ӱскӱ дӱ княжестволорды корыырын баштаган. Тыгып чыккан Московский княжествоны јоғолтор деп, ол тушта хан Мамай шӱӱген.

Мамай бойыныг бийлеп турган јерлерине мындый јакару ийген: «Бир де киж и аш ӱрендеер деп сананбазын, ашты Орус јериненг јуулап аларга белетенигер». Орус албаты татар тонокчыларды јок эдер тартыжуга белен болгон.

Дмитрий бастыра орус князьтарга бичик ийип, оморды бойларыныг дружиналарын алганча болужарга келзин деп кычырган. «Бис ончобыс татарларга удурлажып кожо тартыжарыбыс» — деп, орус князьтар јӱптӱшкӱндӱр. Удабай кӱп јуучылар бастыра Русьтан Москвада јуулган.

Ордага удур барганы.

1380 јылда 20 августта орус черӱлер јуу-јорукка кӱндӱккендер. Јууга барып јаткан черӱлерди бастыра Москва ӱйдешкен.

Маанылар жылу жыбарга элбиреп турган. Темир куйактар, тўс кылыштар, тыйрык ўлдўлер жалтыражып турган. Жыдалар, ок-жаалар ла жуулажатар малталар анда-мында кўрўнип турган.

Жагыс јолдо тыгылышпаска, черўлер ўч башка јолло ичкер-леген.

Москвадан чыккан черўлер тўрт кўннинг бажында Қоломнага жууктап келген. Бастыра орус черўлер анда жуулар учурлу болгон.

Қоломнага кўп јойу жуучылдар — орус городтордон ло журттардан жуулган ремесленниктер, крестьяндар ла садучы улус келген.

Жуулган черў јўс бежен мунга жуук болгон. Орус јер мынын алдында андый јаан ийде-кўчтў черўни качан да жуубаган.

Донго жууктап келеле, Дмитрий полкторды ончозын токто-дып ийген.

Князьтар ла жуу-башчылар ўштўле тартыжатар јерди шўў-жип, талдап аларга жуулышкан. Олордын кезиктери сууны кеч-пес керек деп шўўп турган. «Керде-марда аай болбозо, качып јанарга јенил болор» — деп, олор айдышкан. Кезиктери Донды кечер керек деп айдыжып тургандар.

— Ол јанына кечип алзабыс, јана базар јер јок, эмезе ўштўни јенер, эмезе ўлгўн сўокти мында салар керек деп, жуучылдарга јарт болор — деп, олор айдып турган.

Дмитрий Иванович ол тушта одус јашка жууктап келген кижиги болгон. Жууда јана баспас, јалтанбас болгон, татарларла болотон тартыжуда јенў аларыс деп иженип турган.

— Қарындаштар, уйатка тўшкенче, акту ўлўмле ўлўр керек. Доннын ол јанына кечип чыгала, баштарыбысты карындаштарыбыс учун анда салалдар! — деп, Дмитрий айткан.

Жуу-согуш болор алдында.

Агаш жыгып, чырбагалдар сындырып, јойу черў кечкедий кўрлер јазын деп, Дмитрий јакылта берген. Атту черў сууны кечўле кечетен учурлу болгон.

Орустар тўнге јетпей Донды кечип алала, койу агашту тўндўрдў токтогондор.

Тўндўрдин ары јанында Куликово деп јалан јаткан, ол јалангды кечире Смолка деп суу агып барган. Онын ары јанында одоштой турган тўндўрдў Мамайдын ордалары одуланып

турган. Мамайдын черүзи база түнде келген, је оройтып калган: орустар ол тушта сууны кечип алгандар.

Куликово деп јалангды эбиреде жуукалар, жыраалар, оок агаштар бар болгон. Јаланнын сырагай бийик јеринде — Кызыл төгдө — ханның жапажы турган.

Дмитрий Иванович түнде Куликово јаланга јортып келе-ле, тыгдап уккан.

Орус черүлер турган јерде тым болгон.

Татарлардын одузында талайдын табыжындый табыш күркүрөп турган. Татарлардын черүлери үч жүс муннан ас эмес болгон.

Јем болотонун сезип ийеле, барынтычы андар да жуулыжып келген. Кайда да бөрүлер улыганы, барынтычы куштар кыйгырышканы угулган. Сууда куулар чочып кыйгырышкан. Абралардын чыкырты ыраактан угулып турган. Орданың үс-түнде булуттый тоозын чөйилип турган...

Јенү.

Јаңы согулта болорын сакубаган орда, јана түжүп, тескерлеп турала, учы-учында качкан. Абралар күлүреген. Чарлар ла төөлөр огурып мантаган. Мамай ла оның арткан дружиналары јобобогон аттарга мингилеп алала, чөл јаар качкандар...

Эниргери элбек јалан татарлардын өлгөн сөөгиле бүркеле берген. Орустар өштүнің кийининег түнге јетире сүрүшкен. Оштү јендирген. Оның отрядтары оодо соктырып, кайра качкан.

Јуу-согуш болгон јерде јенү алганын јарлап, трубалар күркүреде ойногылап турган. Улу князътың маанызы элбиреп турган. Улу князътың маанызы турган јерде орус воеводалар ла князътар жуулыжып келген.

Дмитрий бойы кайда да јок болгон. Князъты узак бедреп таап болбогондор.

Је учы-учында таап алгандар. Дмитрий јыгып салган агаштың алдында санаазы јок јаткан. Князътың кийген куйагын бир канча јерден ойо кадап, јара кезип салган болгон, оның шылеми ле куйагы бек болгон шылтузында ол тирү арткан.

Јенү алган орус черүлер албатыга мактадып, јанып келгендер. Князь Дмитрииди албаты Донской деп адаган.

Орус черүлердин Куликово јаланда алган јенүзи ийде-күчтү бслгон Алтын Ордага коркушту тың согулта эткен.

Сурактар ла якылта.

1. Татарларды јенерге орустарга не болушкан?
2. Куликово јаланда согушкан орус черўни кем баштаган?
3. Князь Дмитрийди нениг учун Донской деп адаган?
4. Орус албатыга татарлардын базынчыгынаг јайымдалар-га Куликово јаланда болгон јуу-согуш кандый учурлу болгон?
5. Орус черўлерде болгон мылтык-јепселдердин адын адап беригер.

Минин ле Пожарский.

В. Костылёвтын бичигени аайынча.

I.

Бу керек ўч јўс төртөн јылга јуук мынаг озо болгон.

Руська тўндўк јанынаг шведтер, кўнбадыш јанынаг поль-ский пандар¹ табаргандар. Поляктар Москвага једип келеле, оны јуулап алгандар.

Бастыра орус албатынын өштўге багар кўўни јок болгон. Төрўлининг корузына ончозынаг озо Нижний Новгородтын јурт албатызы туруп чыккан. Керек мынайда болгон.

Нижегородский Кремльде эртен турадан ала улус кыймыражып, Москвадан келген атту улус нени айдарын сакып турган.

— Пандар јыргап турулар!.. — деп, атту келген киж, албатыга куучын айдатан **бийик јерге чыгып** алаала, айткан. — Поляктар **бистин јурт-тарыбысты** канайда түредип, өртўгилеп тургандарын бис көргөнибис. Бистин јерибис **ээн артып калган...**

Мининге ле Пожарскийге тургускан памятник.

¹ Пан — Польшада көп јер ээлеп турган киж.

Таларкак староста Козьма Минин куучын айдатан бийик јерге тепкишти ёрё мендей-мендей чыгып баратты. Ол кара-јажыл кафтанду, кызыл кайыш курлу, темир бөрүктү болгон.

Минин сагалын сыймап, јуулган улусты ајыктап көрөлө, түзеде туруп алды, Козьманын күчтү үни јангылана берди:

— Нижегородский граждандар! Угугар!... Польский пандар эне-Русьты коруланып болбос деп бодоп турулар. Олордын сагыжыла болбос!

Јуулган улус түймеже берди. Улустын ортозында: «Олордыйыла болбос! Болбос!» — деп кыйгы угулды. Минин бөрүгин бажынан алып, онон ары куучындады:

— Биске ёскө дө городтор болуш берер болгон... Черү отрядтарына биригип алала, пандарды сүрүп ийерибис!

— Бис нени эдетенибис? — деп, үндер угулды.

— Бир де неме кысканбагар! Айыл-јуртты садыгар, ончозын беригер! Бистин јерибисте бир де өштү јок болгончо, колдон кылыш божотпозыбыс.

Козьма јаар мундар тоолу колдор чөйилди.

— Менин байлык-јөөжөм бу!.. Ончозын походный казнага берип јадым...

Акчалу ла баалу немелү түрбекти Минин столго таштап ийди.

— Эмди слер беригер! — деди.

II.

Улустын бойларынын күүниле берип турган акча-јөөжө столго урула берди.

Кайырчак экелип тургузала, столдын јанына каруул эдип тургузарга, эки јуучыл алдырып алзын деп, Минин јакылта берди.

— Бу јууган јөөжөни корулайтан кижии кем болор? — деп сурады.

— Козьма! Козьма! — дежип, јуулган албаты күүлеже берди, Минин бажырып ийеле, айтты:

— Биске эмди јалтанбас башчы, ак-чек воевода¹ таап алар керек. Андый кижии бар.

— Адап беригер! Адап беригер! — деп, албаты сурады.

— Мен черүнинг начальниги, князь Дмитрий Михайлович

¹ Воевода — мында: черү баштайтан кижии.

Пожарский керегинде айдып турум. Албаты оны сүүп жат. Бойынын канын төгүп, Москва учун, төрөл учун турушкан.

— Jöp! Jöp! — дежип, ончозы кыйгырышты.

Пожарский албаты ополчениенин башчызы болды.

III.

Нижегородский черү кыш туркунына тергенип, өзүп тыгын турды. Пожарский кычыру бичик бичип, өскө городторго ийди. Ол төрөл јеринин корузына ончо албатыны кычырып турган. Нижний Новгородтың јурт улузынын баштаганыла бастыра орус албаты төрөл јери учун јууга туруп чыкты.

Јаскыда черү походко барды. Октябрь айда калапту јуу-согуштын кийининде поляктарды Москвадан чыгара сүрген.

1612 јылда октябрьдын 27 күнинде, воскресенде, Нижегородский ополчение Кремльге кирген.

Ополчениенин алдынан Пожарский ле Минин таң атту бараткан. Олорды ээчий пехота, артиллерия, обоз барган. Пожарский ле Минин Спасский паратадан өдүп, Кремльге кирип ле келерде, јендирген польский черү кунукчыл бажырып, олордын будынын алдына бойлорынын мааныларын салып койды.

Минин ле Пожарский Кремльди эбире јортып, каруул тургузып салгандар.

Поляктарга өртөткөн Москва ойто өңжип турды. Пандардан качкан јурт албаты агаш ортозынан ла јурт јерлерден ойто келгилеп, төрөл городын орныктыра берди.

Москваны поляктардын бийлежинен јайымдап алган Мининге ле Пожарскийге орус албаты Кызыл площадьта памятник тургусты.

Сурактар.

1. XVII чак башталарда, Россияга кандый өштүлөр табарган?
2. Орус улустаң ополчениени кем, кайда јууган?
3. Бу ополчениенин начальниги кем болгон?
4. Польский пандардын походы канайда божоды?

Шведтерле јуулашканы.

Азыйда Балтийский талайдын јараттарынын бир кезеги Россиянын болгон, је онын кийининде оны шведтер блаап алган. Орус каандар бойынын јерин ойто аларга ченешкендер, је мөр болбогон.

Пётр каан Балтийский ле Кара талайларга чыгар јол алып алар деп шүүнди. Ол бойынын ајарузын эн баштап черүге салды: чын, чике үредүлү жаантайын турар черү ле күчтү флот төзөп алар керек болгон.

1700 жылда Балтийский талай учун шведтердин ле орустардын ортозында Улу Түндүк јуу башталган, бу јуу јирме жылдан ажыра болгон.

Орус черү Нарва городты курчап алган. Курчап алала, бир айдын туркунына турган. Бистинг солдаттардын ла офицерлердинг героизмине де көрбөй, ченемели јок, јиит орус черүни шведтер оодо согуп салган.

Је орус албаты чөкбөдди, тургуза ла черүзин толтырып, оны мылтык-јепселле јепсеп турды. Анчадала јаан ајару артиллерияга салынган. Ороондогы канча ла кире бар јестен орудие-лер эткен. Нарвада јенү алган кийининде шведский король XII Карл Пётрды јеткерлү деп бодобой барган, Пётр дезе бир де часты темей өткүрбеген, јаан удабай орус черү озогызынанг үч катап күчтү боло берген. 1702 жылда јаскыда орус черү табару эдип, ичкерлей берген.

Озогыда Орешек деп орус городто шведтер шибее эдип алган. Пётр шибееге табару эдерин белетеген. Орус черү бу шибеенинг јанына кенетийин једип келеле, оны јуулап алган. Онын он тоолу башнялары да, калыг таш стенелери де орус черүнинг ийдезине чыдажып болбогон.

Пётр бу алган городты Шлиссельбург, јартап айтса, Ключ-город деп адаган.

Шлиссельбург городты кезек өйгө јуулап алган фашистский тонокчыларлы оног чыгара сүрген кийининде Ада-Төрөл учун Улу јуунын жылдарында бу городты Петрокрепость деп адаган.

Петербургты төзөгөни.

Орус черү Нева суунын оозын јуулап ла алган кийининде Пётр анда јагы город төзөгөн. Ол састу, карагай агаш ла оок јыраа агаш өзүп калган шын јер болгон. Чыкту туман эбиреде јайылып туратан. Салкын шуулап, суунын толкулары көдүр-лип туратан. Неванын он јарадында бир канча деремнелер турган. Анда јаткан јурт улус балык тудуп јуртаган.

Јаңы городты төзөөр иш шак мында баштала берген. Шың јер улусла толуп, тындана берген немедий болды. Јаңы город тударга каанның башкарузы бастыра јерлердег крепостной крестьяндарды јууп алган. Канча чакка турган агаштар тызырап жыгыла берген. Малтаның табыжы ла улустың эрмеги ыраактан угулып туратан. Постройкалар улам ла өзүп турган.

Улус сүрекей коомой айалгаларда иштеген: саста сууга өдүп калган улуста кургадынар ла жылынар арга јок болгон, аш-курсакты јетирерге күч болгон керегинде улус көп сабазында торолоп жүрген. Крепостной ишмекчилерди десятниктер шыйдамду, камчылу айдагылап жүргендер. Көп улус өлүп туратан. Је город дезе өзүп турган. Крепостной улус сүреен кату айалгаларда иштеп, јаан, јакшы өргөөлөр туткан.

Пётр јаңы городты түрген тургузарга кичеенип, јурт улусты көчүрип турган. Дворяндар каанды ээчий јаңы город јаар көчкөндөр, крепостной крестьяндарды, городтың оок јурт улусын албанла көчүрген.

Күнбадыш гранда јаңы тудулган јаан городты Пётрдың магына Санкт-Петербург деп адаган, онызы ага ру Пётрдың города дегени. Бу город Россияның јаңы столицазы боло берген.

Орус государство Балтийский талайдагы грандарын бу өйдөң ала тыңдып алган. Военный ла саду керегиниң јаан флотды төзөлгөн. Шведтерле 21 жылдың туркунына өткөн јууда бис јенү алганыбыс.

Амыр-энчүниң договорын эткен, бу договор аайынча Рижский ле Финский булундарды јакалај јерлер Россияның колында арткан.

1924 жылда Петербург (Петроград) В. И. Ленинниң магына Ленинград деп адалган. Анда пролетарский революцияның улу башчызы Ленин јуртап иштеген; Петроградта ишмекчилер, солдаттар ла матростор Ленинге баштадып, помещиктердинг ле капиталисттердинг јаңын антарала, Совет јан тургускандар.

Сурактар.

1. Балтийский талайдың јараттарын јуулап аларга I Пётрнениң учун кичеенген?

2. Нева сууның оозын Россияга бириктирип аларга Пётрнени эткен?

3. Петербургты төзөп тутканы керегинде слер нени билип алдыгар?

4. Швециянын ла Россиянын ортодо өткөн жууда кем јенген?

5. Город Петербург ненин учун Ленинград деп адалган?

Полководец Суворов.

Александр Васильевич Суворов улу орус полководец болгон. Орус черүүлердин азыйдагы атту-чуулу тартыжулары ла јенүүлери Суворовтын адыла колбулу болуп јат.

Суворов төрөлин тын сүүген. Солдаттарын да төрөлин сүүргө јаантайын үредип туратан.

Јалтанбас, чыдамкай, сүмелү учун орус солдаттарды Суворов сүреен баалап туратан. Суворов солдаттарга, ада кижичилеп, килемјизин јетирип, озорло кожо јүрүп, озорло кожо көчө ичип, каша јип јүрген.

Суворов солдаттарды жууда эрчимдү ле турумкай болорына үредип, озорды сукадык, чыйрак болзын деп, военный керекти јакшы билзин деп некеп туратан.

Военный керекке Суворов бойы да јаантайын үренип. «Јенүү аларынын науказы» деп книга бичиген. «Улустын тоозыла эмес, билгириле жуулаш» деп, бу книгада Суворов бичиген.

А. В. Суворов.

Солдаттар бойынын командирин сүрекей тын сүүп туратандар, оныла кожо качан да јендиртпегендер. Качан да јендиртпес деп бодолып турган Измаил деп турецкий крепостыты солдаттар Суворовло кожо жуулап алгандар. Солдаттар Суворовло кожо Альпалар деп карлу бийик тууларды јойу ашкандар. Онын алдында андый бийик, мөнгү тошту, коркушту кадалгак тууны бир де черү качан да ажып болбогон.

Солдаттар Суворов керегинде мынайда кожондойтондор:
Мындый башчыга баштадып,
Јуулажарга бис белен.

Суворов карыганча эрус јерди корулаган. Ол 69 јашту ту-
жунда орус черўни јууга баштап, јенў алып туратан.

Улу орус полководец А. В. Суворовты бистин советский ал-
баты качан да ундыбас.

Немецко-фашистский тонокчыларга удурлажа јууны билгир
өткүрген учун Советский Черўнинг бийик командный составына
бистин башкару Суворовтың орденин берип кайралдаган.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдарында училищелер төзөл-
гөн, бу училищелер јашөскүримди военный керекке белетеп јат.
Бу училищелерди суворовский деп адаган.

Измаилди јуулап алганы.

С. Григорьев.

I.

1790 јылда орус черўлер Дунай суунын јаказында турган
сыраңай јаан, сыраңай бек турецкий шибеени — Измаилди
курчап алган.

Ноябрь айдың учында генерал Суворовты главнокомандую-
щий эдип көстөгөни керегинде табыш солдаттар ортозында угу-
ла берди.

Декабрьдың 2-чи күнинде, таң јарып келерде, Измаилдинг
јанында черўнинг ичкери јанында шинжүде турган орус черўге
таң атту эки кижі — Суворов ло бир казак јортып келген.

Измаилге Суворовтың келгени керегинде орус батареялар-
дың адыжы јарлап ийген.

Бу шибеени аларга сүреен күч болгон! Бийик стенелерлү,
башняларлу, айландыра таштар чогул, үстүне јер уруп салган,
терен јуукаларла курчаган јаан шибеени кандый да черў
качан да јуулап алып болбос деп, туруктор айдатан. Шибеениң
ичинде не ле немеле јеткилденип алган, күчтү артиллерияла
јепсенген бүткүл черў бектенип алган болгон.

Јуу јогынан колго түшсин деп, Суворов Измаилдинг комс-
дантына тил јетирген.

Туруктор колго түшпезибис дегендер.

Суворов черүзин екпіндү табаруга белетеген.

Кандый да пландарга бүтпей, шибееңи шиндеп көрөргө Суворов генералдарыла кожо бойы барган. Суворов шибееңиң жанына сыраңай жууктап келерде, туруктор оны мылтыктан аткылагандар.

Измаилди эбиреде жазаган жуукалар ошкош жуукаларды казып, јерди чогуңтылап, бийиктеде жазазын деп, Суворов јакару берген. Тепкиштерди канайып тургузатанын, чогуңтылап бийиктеткен јерди канайып ажатанын Суворов солдаттарга бойы көргүзип турган.

Учы-учында табару эдетен күн келген.

II.

11 декабрьда койу туманду түнде үч час киреде ракеталар¹ көдүрилип чыгарда, орус черүлер Измаилди эбиреде жазаган жуукаларга ла таш чогуңтыларга кажы ла жанынан табару эдерин баштагандар. Пушкаларла јепсенген орус керептер Дунай суудан аткылап турган.

Солдаттар, туруктордын коркушту адыжын керекке албай, шибееңи эбиреде каскан жуукаларды, төжине јетире сууга алдырып, кечип тургандар. Кезик јерлерде чогуңтылап жазаган јердин бийиги сүреен болгон, анда тепкиштерди улаштырар керек болгон. Андый бийик, мылјындап турган тепкиштерди өрө солдаттар кармаданып чыгып туратандар. Анайып чыгып турган солдаттардын кезиги турукторго јыга аттырып, өлүп те турза, је олорды ээчий өскө солдаттар чыгып, стенениң үстүне једип тургандар.

Табаруны токтодорго јарабас деп, табаруда туружып турган бастыра черүлер билип тургандар. Генерал Кутузов шибееңиң сыраңай тыгыда бектеп салган бир толугына табарып турарда, туруктор ого калапту удурлашкан. Кутузов арга јокто табаруны токтодоло, ол керегинде Суворовко јетирү эткен. Оны уккан Суворов мынайда айткан: «Кутузовты мен Имаилдин коменданты эдип көстөп турум. Мениң бу јакаруумды ого јетирер». Кутузов база ла катап табаруны баштайла, тыгыда бектеп салган јерди жуулап алган.

Турукторды чогуңтылу таштардан ла стенелерден сүрүп ийеле, Суворовтын черүлери городко кирип келгендер. Је ту-

¹ *Ракета* — аңылу мылтыктан адып ийгенде, бийик учуп чыгала, узак күйүп туратан ок айылу неме.

роктор тураларга кирип алала, тартышканча турды. Орустар ла туроктор городгын көп јерлеринде колдомдожып јуулажа берген.

Тал тўш киреде јуу-согуш токтой берген. Тарылу оролор-дын јанында часовойлор тургускан, оромдордо казактардын каруулы турды.

Орус солдаттар сўреен көп маанылар алган. Солдаттар ту-рецкий мааныларды агажынан ўзе согуп алала, јенў алганын темдектеп, курчанып алып јўргендер.

Андый јакшынак јенў алганын темдектеп, солдаттар Суво-ровко туроктордон блаап алган баалу, јараш јепселдў, сўреен јакшы ат јединип экелгендер. Суворов ол атты јилбиркеп кў-рўп, мактаган, је оны албаган.

— Мен бери донской атла келгем, мынан да оны ок мин-генче јанарым — деп айткан.

1812 жылда Ада-Төрөл учун болгон јуу.

М. Брагин.

1812 жылда июньнын 24 кўнине удуратўнде Наполеоннын алты јўс мунга шыдар черўзи гранды ўдўп, орус јерге табарын кирген. Олордын черўзине кўрў тоозы ўч катап ас болгон эки орус армия Смоленск јаар тескерлеген.

Ол тушта орус черўлердин главнокомандующийи эди Мн-хаил Илларионович Кутузовты кўстўгўн.

Суворовтын эн јакшы, јалтанбас ўренчигин солдаттар јак-шы билетен.

«Бистин Кутузов келер, французтарды ўлтўрер» — деп, сол-даттар айдыжатандар.

Август айда Кутузов черўге једип келген.

Орус черўлер Можайск городтон ыраак эмес Бородино деп јурт јердин јанына туруп алган. Мында Кутузов Наполеонго-тын согулта берер деп шўўп алган.

Бородинонын јанындагы јуу-согуш.

25 августта (7 сентябрьда) бирўзи бирўзине удуратўруп алган эки черў јуу-согушка белен болгон.

Јуу-согуш башталар тўн једип келди.

Орус черүнийн турумкайын биллип, Наполеоннын солдаттары женү аларына иженбей, жүрексип турдылар. Наполеон бойы да токунабай турды. Ол жуулажарга жүткүп те турза, бойы тыг коркып турган.

Бу түнде Кутузов то уйуктабаган. Ол черүлерди эбиреде жортып, солдаттарга айткан:

«Слерге төрөл жеригерди корыырга калганчы каныгар божогончо туружарга келижер».

Солдаттар түнде оттын жанына узак отуруп, мылтыктарынын жыдаларын курчыдып, полководец Кутузовтын эртен орус жер учун туружар деп айткан сөстөрүн эске алынып, жүрүмин де кысканбай, орус жер учун туружарга белетенип тургандар.

Таг бозорып ла келерде, французский черү бут бажында турган. Барабандарды түгкүлдеде согуп, Наполеоннын кычырузын полкторго жарлап бергендер. Наполеон бойынын солдаттарына Москвада жакшы квартира берер болуп, оморды айылдарына капшаай жандыпар болуп турган.

Калапту согуш баштала берди. Бу согуш эрте тагнаан ала орой энирге жетире болгон.

Атту-чуулу Бородинский согушты Лермонтов «Бородино» деп стихотворениезинде жарт көргүскен.

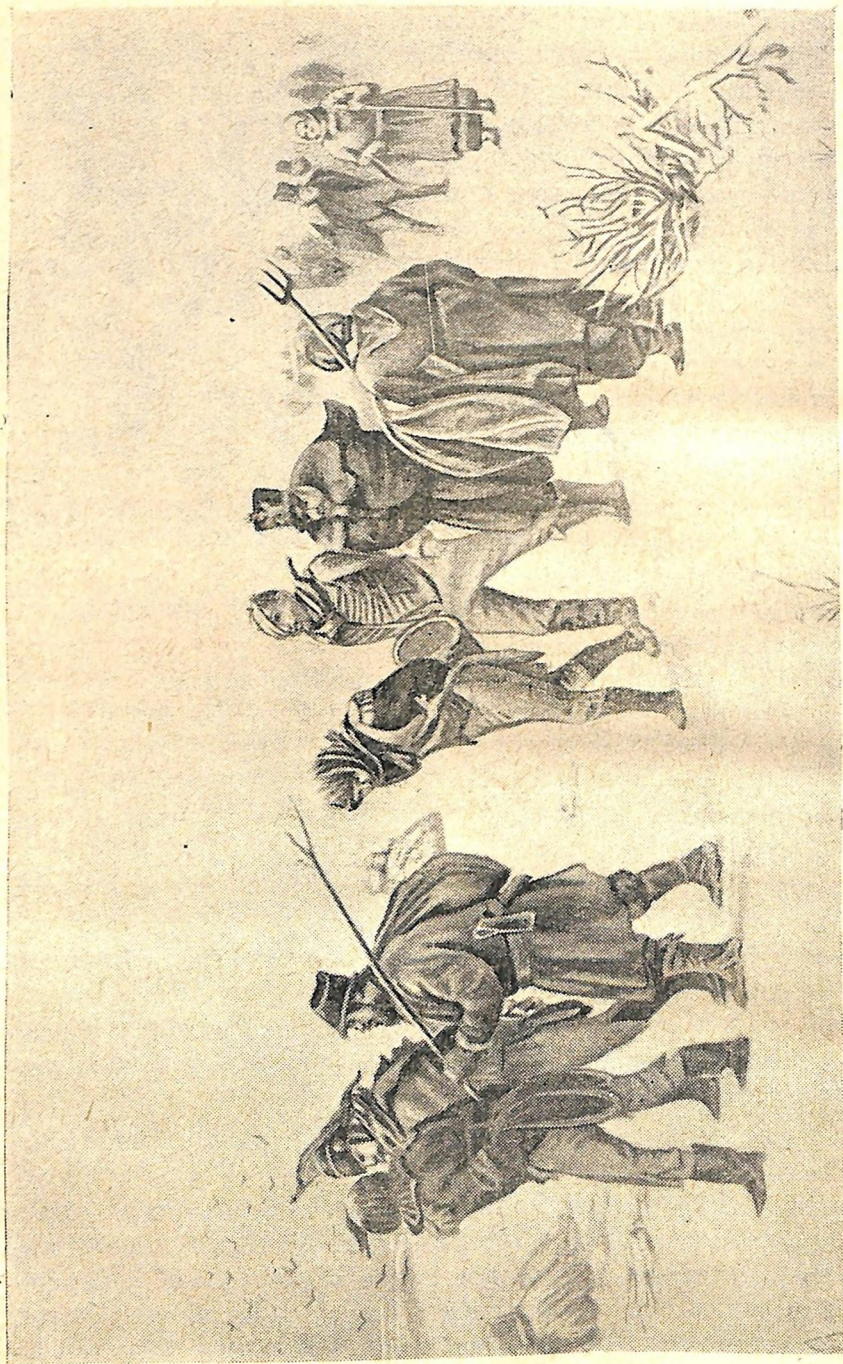
Наполеон Бородинский жаланда бойынын солдаттарынан өлтүрип, шыркалатканыла бежен мунга жуук кижн жылыйткан, же женү алып болбогон.

Кутузовтын черүзи өштүннн күчин уйададып салала, ойто Москва јаар ууланып тескерлеген.

Москванын жанында Фили деп деремнеде Кутузов бойынын генералдарын жууп алала, Москваны корулайтан ба эмезе өштүге жуу жогынан берстен бе деп суракты шүүшкен. Генералдар узак блаашкандар. Учунда Кутузов кату айткан: «Өштүннн күчн эмди де көп. Бистин күчибис ас. Россияны корулап алар

М. И. Кутузов.

Олјолоткон французтар. И. М. Прянишниковтың јуругынаң.

ийде — бистин черү, онын учун черүни чеберлеп алар керек. Москваны берип те ийзебис, Россияны бергендий болбос, черүни өлтүртип алзабыс, ол тушта Россияны да корулап болбозыбыс. Москваны жуу жогынан өштүгө артызып салар деп жакарып турум».

Наполеон бойынын штабыла Поклонный деп тууга чыгала, күски күннинг жаркынына жалтырап турган улу-жаан Москваны көрүп турган.

— Э-э! Мактулу город бу туру ине! — деп, Наполеон сүйүнүп, кыйгырып ийген.

Москванын түлкүүрлерин ого экелип берер деп, Наполеон сакыган. Наполеоннын онын алдында жуулап алган городтордын ла шибеелердин түлкүүрлерин ого экелип бергилейтен.

Же бир час... экинчи... үчинчи час өдүп турды. Москванын түлкүүрлерин ого кем де экелбеди.

Французский черү городко кирип келерде, Москва ээн турган. Наполеон Кремльге токтоды.

Французский черүнунг дисциплиназы коомойтып турды.

Бу өйдө орус албаты төрөлин корыырга туруп чыкты: партизанский отрядтар төзөлип турган, аш-курсак бедреп, деремнелерге келген французтарды крестьяндар өлтүрүп тургандар. Французский черү аш-курсак жок торолоп турды.

Өрткө күйүп калган Москвада отурган Наполеон амыр-энчүнунг жөбин сурап, орустардын келерин сакыган. Же сакып болбогон. Анайдарда, амыр-энчүнунг жөби керегинде бойы эрмектежер деп шүүнген.

Наполеон Кутузовтын штабына кижин ийген. Ол кижиге экин письмо берген: бирүзин I Александрга, экинчизин — главнокомандующийге.

Кутузов келген кижиге каруузын мынайда берген: «Слер жууны токтодор деп сурап жадыгар. Бис дезе оны жагы ла баштап турубыс ине».

Француз бир де неменин жартына чыкпай, жүрө берген.

Наполеоннын тескерлеп барганы.

Кыш жууктап келетти. Кутузовтын черүзи Тарутино деремненин жанында лагерьге токунап алала, анда өзүп, тыгып турды. Өскө орооннын тонокчыларыла жуулажарга албаты туруп чыкты, лагерьге мылтык-жепселдү отрядтар келгилеп турдылар.

Јууны токтодоры керегинде орустарла канча-канча катап куучындажарга ченешкени темей болордо, Наполеон 18 октябрьда Москваны арга јокто артызып, тескерлеп барган.

Түштүктинг аш јакшы бүткен райондорына, Калуга јаар бараткан французский черүнинг јолын туй алып, Кутузов Малоярославец городтын јанында тын согулта эткен, Наполеон мынайда өдүп болбогон. Москва јаар келер тушта тоноп, чаксырадып салган Смоленский јолло арга јок тескерлеген.

Кутузов черүзин өштүни истежерге билгир башкарып турды. Французтардын «јендиртнес» черүзи торолсп, салбырап, Березино деп суу јаар јук арайдаг ла баратты. Сууны кечер тушта Кутузов французтарга кайралы јок калганчы согулта эткен, Наполеон бойы олјого арай ла алдырбай, бойынын арткан калган черүзин таштап ийеле, тынын алып, Париж јаар качты.

Бир катап, јуу-согуш јенүлү өткөн кийининде, Кутузов Семёновский полктын турган јерине келди. Онын кийининен генералдар келеткен, гвардеецтер дезе трофейный¹ маанылар тартып келеткендер.

Полк Кутузовтын јанынча өдүп барды. Батальонног батальонго «ура» чөйилди.

— Россиянын коручызына ура! — деп, солдаттар кыйгырышты.

Кутузов, тактага туруп алала, кыйгырды:

— Болор, најыларым, болор! Слер кайттыгар! Меге эмес, орус солдатка мак ине. — Онон бөрүгин өрө чачып ийеле: — Орус солдатка ура, ура, ура! — деп кыйгырды.

Мактулу орус черү бастыра албатынын болужыла Наполеоннын черүзин анайып оодо соккон.

Өскө орооннын тонокчыларына удурлажа Ада-Төрөл учун тартыжуга бастыра албаты туруп чыккан. Онын чуун 1812 жылда болгон јууны Ада-Төрөл учун јуу деп адаган.

Улу орус полководецке Михаил Илларионович Кутузовко учурлап, советский башкару јуучыл орден јөптөгөн. Советский Черүнинг бийик командный составын, јууны чын-чике башкарган учун, бу орденле кайралдап јат.

Сурактар ла јакылта.

1. Суворовтын башкарганыла кандый шибееге табару эдер тушта Кутузов кожо турушканын билеригер?

¹ Трофейный мааны — өштүден јуу тушта блаап алган мааны.

2. Кутузовты солдаттар ненин учун сүүген?
 3. Французтарга удурлажа өткүрилген жуу канайда адалат?
- Ол жуу кажы жылда болгон?
4. Бородино деп журттын жанында болгон жуу-согуш керегинде куучындап беригер.
 5. Наполеонды Москва канайып уткыган?
 6. Орус албаты бойынын төрөлин корыырга канайып туруп чыкты?

Крестьяндардын помещиктерге удурлажып тартышканы.

Крепостной право тушта крестьяндардын жадын-жүрүми коомой болгон. Крестьяндар эрте ганнан ала энирге жетире помещикке иштейтен. Бойлорына жаңыс ла байрам күндерде ле тунде иштеерге келижетен.

Помещиктер крестьяндарды садып туратандар. Кичинек баланы 10—20 акчага садып алгадый болгон. Помещиктер ийтерин балдардан бийик баалап туратан. Помещиктер крестьяндарды канайда ла кыйнагылап туратандар. Салтычиха деп помещик үй кижы бойынын крепостной улузын кичинек ле буру

Саду. Н. В. Неверовтын журугынан.

эткен учун өлтүрө согуп, кыйнап турган, изү суула быжырып, чачын отко өртөп туратан.

Бу коркушту кыйынга крестьяндар чыдашпай, восстание көдүрүп туратандар. Крестьяндар помещиктерди өлтүрүп, помещиктердин журттарын өртөп туратандар. Восстание баштаган крестьяндарды туй базарга каан черү ийетен, ол черүлердин ле крестьяндардын ортозында калапту тартыжу өдүп, канча жүс улус өлтүртип ле шыркаладып туратандар. Кезикте кааннын черүзи восстаниени туй базып болбойтон. Крестьяндар бир канча айдын туркунына тартыжатан. Пугачёв башкарган восстание дезе торт ло крестьянский жуу боло берген. Ол жуу эки жылга чыгара өткөн.

Бастыра орооннын крестьяндары восстание чыгаратан эмитир деп, помещиктер ле каан коркып турган. Онын учун кааннын башкарузы 1861 жылда крепостной правоны эрик жокто жоголткон. Крестьяндар жайым жүрүмдү болуп жат деп жарлалган, оморды мынын кийининде садарга да, садып та аларга жарабас болгон. Же андый да болзо, крестьяндарга жерди ас артысқан. Жердин жакшызы помещиктерде арткан. Крестьяндар торолоп жаткан. Омордын көбизи деремнеден городко баргылап, анда иш бедреп жүргендер.

Сурактар.

1. Крепостной крестьяндардын жадын-жүрүми керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Омор помещиктерле канайып тартышкан?
3. Кааннын башкарузы крепостной правоны ненин учун жоголткон?
4. Крепостной правоны жоголткон кийининде жокту крестьяндар деремнеден ненин учун баргылаган?

Николай Петрович.

(Ишмекчи Князевтин куучынынан.)

Мен слесарь болуп иштеген портто¹ билгир бичикчи ишмекчилер көп болгон. Табышту мастерскойдо станоктордын жанында корчойып алып турала, бой-бойыбыстын ортобыста куучында жарга күч болгон. Бистин жаандарыс кату улус болгон, ижибистен бир де минутка айрыларга бербейтендер. Түште

¹ Порт — керептер тургадый эдип жазап салган агылу жер. Порт агын сууда, талайда, көлдө болуп жат.

курсак ичетен өй тоолу ла минут, курсакты узак ичип отурар өй жок болгон. Онын учун бис жаандардан жажынып, энгирде жуулыжып туратаныбыс.

Бүрүнкий кирип, оромдордо от жарый бергенде, нөкөрлөрүм мен жаткан переулок жаар келип туратандар. Олор келген ле бойынча менин айылыма киргилебей, мында айланыжып жүрүп, переулокты ары-бери кечип, олорды истежип турган кижини жок деп бүдүмчиленген кийининде, эжикке келип, токулдадып туратандар. Менин айылымда ишмекчи кружок жажытту жуулыжып туратан, мен айылчыларымды көзнөги туйук жер жаар турган караңгуй кыпка апарып, анда столдын үстүнө жажыл бүркүлү кичинек лампа тургузатам. Бистин башчыбыс, студент эмезе ченемелдү ишмекчи столдын кийинине отурып алала, бисле куучын өткүрип туратан. Бис бистин жүрүмде једикпестер керегинде, бистин жүрүмди канайда жарандырып алары керегинде куучындажып туратаныбыс. Бис жаңыс ла угуп отурбай, бойыбыс та куучындажып туратаныбыс, бойыбыстын жадын-жүрүмбис керегинде куучындажар арга бисте жаңыс ла мында болгон.

Мында, бистин кружокто, бис үренип турганыбыс, андый үредү жокко тартыжуга белетенер аргабыс жок болгон.

Бистин кружокты жаңы кижини башкараар деп меге айдышкандар.

— Ол кем болотон? — деп сурадым.

— Слерге Николай Петрович келер — деп оморкоп айттылар, — эн жакшы башкараачылардын бирүзи. Кружокты сыраңгай ижемчилү ишмекчилерден төзөөр керек.

Мен Николай Петровичти сакып болбой турдым. «Ол эн жакшы башкараачы болгондо, бистин үредүбис те жакшы болор... Николай Петрович бойы кандый кижини не?» — деп санандым.

Эрмектежип алган өйдө менин эжигимди кем де токулдадып ийди. Мен эжикти ачып ийеримде ле, өткүн көстү, тегерик чырайлу, кичинек сары сагалду, одус јашка једе берген эр кижини кирип келди. Бүдүжинен көргөндө, бу кижини тегин ле кижидий.

Туранын ичине кирип келеле, сурады:

— Князевтин айылы мында ба?

— Мында — дедим.

— Мен Николай Петрович — деп, бойынын адын айтты.

— Бис слерди сакыганыбыс — дедим.

В. И. Ленин.

Истештең коркып, оромло узак басып жүрген керегинде Николай Петрович кожуп айтты.

Бис карануй кыпка кирип келдибис. Үренип турган улус ончозы мында болгон. Ол бойының јерине отурып алала, бисти кружокто эдетен керектерле таныштырды. Ол токуналу, јарт, бұдұмчилеп куучындап отурганда, оның айдып турган куучынына кижининг бұтпес аргазы јок болгон. Ишмекчилер оның куучынын лаптап угуп отургандар. Кем кайда, кандый заводто иштеп турганын, ончозы бичикчи бе, нени кычырып турга-

нын, ишмекчилер ненинг учун тартыжып турганын билип тургандар ба деп, ол сурап, угуп турган.

Ишмекчилер жагыстан бир де неме эдип болбос деп, Николай Петрович биске жартап берген. Бис биригип алаала, жаан ийде-күч боло берзеес, ол тушта бистинг ээлерибис коркыр.

Николай Петровичтинг јарт куучыны ишмекчилерге сүрекеј јараган. Кезик башкараачылардын куучыны тегин ишмекчилерге јарт эмес болгон. Николай Петрович дезе ишмекчилерге јарт эдип куучындаган.

— Ол кандый сүрекеј куучындап јат, бир де туктурылбай, бистинг бойыстынг ла кижн чилеп, куучындап јат — деп, бис сананып отуратаныбыс.

Ол лә өйдөң ала Николай Петрович биске јаантайын келип жүрер болгон. Ол биске книга кычырбайтан, онын айдып берген книгаларын бис бойыбыс кычырып туратаныбыс. Ол биске ончозын бойы куучындап беретен. Өскө ороондордын ишмекчилери јакшы жүрүм керегинде канайда тартыжып тургандарын ол куучындап туратан. Ишмекчилер јайым граждандар болорго канайда тартыжар керегинде ол бисти база үредип туратан.

Бис Николай Петровичле үренижип, оны сүүп турдыбыс. Онын келетенин бис јилбүлү сакып туратаныбыс. Биске кандый бир керек јарты јок болгондо, «Николай Петрович келзе, биске јартап берер!» — деп, бис бой-бойыска айдыжатаныс.

Бир катап бис Николай Петровичти узак сакыганыбыс, ол келбеген. Оныла не болды не?

Николай Петровичти арестовать эткенин мен сурулап жүрүп, угуп алгам.

Николай Петровичтинг кийининде келген башкараачыла үренижерге биске күч болгон. Ненинг учун андый болгон? Николай Петрович не кижн болгонын бис билбегенис ине. Бис оны ол бистинг кижн, чүми јок, биске, ишмекчилерге, јуук кижн деп билетенибис.

Мен карый береримде, революциянын кийининде, Николай Петрович кем болгонын билеле, сүреен кайкап, сүреен тын сүүнгем. Николай Петрович өскө-башка кижн эмес, Владимир Ильич Ленин болгон!

Владимир Ильич бойы бистинг јажытту кружокто үредү өткүргенине, онын үренчиги болгоныма мен кийининде бастыра жүрүмимде оморкоп жүргем.

Канду воскресенье.

Л. Гумилевский.

1905 жылдың баштапкы ла күндеринде Петербургта заводтордо ло фабрикаларда екпиндү жуундар өдүп турган. Ишмекчилер бойлорынын правозы жок, кату жадын-жүрүминенг айрылар аргазын бедреп тургандар.

Олор иштеер күнди кыскартсын, иштеп алган жалды көдүрзин деп некеп турган. Олор союзтарга биригер право берзин деп, сости жайым айдар, печатъта жайым туружар право берзин деп некегендер. Ишмекчилер Россияда государственный стройды өскөртөрин некегендер.

Же андый да болзо, кааннанг болуш та аларга иженип турган ишмекчилер көп болгон. Олор бойлорынын сурагын каанга жетирип берерге жуулыжып алала, кааннын өргөөзи жаар барар деп шүүшкен.

Большевиктер мыны жаратпай тургандар: жайымды сурап алатан эмес, мылтык-жепсел тудунып алала, жуулап алар учурлу деп, большевиктер айдып тургандар.

9 январьда воскресен күнде эртен тура корон соокто ишмекчилер эмегендериле, балдарыла кожо жуулыжып алала, кааннын өргөөзи жаар баргандар. Олор кудайдын сүрлерин ле кааннын портреттерин тудунгылап алгандар.

Ванькала коштой јинт улус, балдар ла карган улус бараткан. Ол мындый көп улусты качан да көрбөгөн, кайкаганынан бажы да оорып турган. Кандый да карган өбөгөн онын алдына токтой түжеле:

— Сен база барып жадын ба, уул? — деп јилбиркеп сураган.

— Баратпай база.

— Кайдаар, не баратканынгы билеринг бе?

— Канайып билбейтем — мен фабричный киж. Энем база фабричный киж. Кичинек эмезим.

Өбөгөн чокумдап айтты:

— Эйе, бүгүн улу воскресен. Улус жагы жүрүм учун турунчыкты, анда канайдатан эди — бойлоры билгей, улус дезе бойынын сагыжына јединип алар!

Варвара кудайдын сүрин тудунганча келген.

Кыймыражып турган улус бир аай тургулап токунаганча, ол Ваньканы бедреп, таап алган, оны крестеп ийеле, соокко кы-

зара тоңуп, тижип калган колына кудайдын сүрин туттуруп, улустын алдына тургузып койгон:

— Же, Ванька, каанды лаптап көрүп ал. Анда сенле кем-кем эрмектешкедий болзо, коркыба, ончозын айдып бер.

— Айдып берерим! — деп, Ванька кимиренеле, — анда мылтык адар ба? — деп сурады.

Варвара күлүмзиренип каткырды.

— Сен канайып турун? Бистин алдыбыста бир полицейский бойынын начальнигиле, абыс өрөкөн барадыры ине. Кудайдын сүрин апарып жадыбыс, оны адарга жараар ба?

Ичкери жанында кырутып калган Нарвский парата көрүнип турды; онын эки жанында мылтыктарынын жыдалары жылтырап турган солдаттар борорып тургандарын Ванька көрүп ийди. Солдаттар улус жууктап келеткенин токуналу сакып тургандый турдылар. Бу ла тушта Ванькага кезек ойгө коркушту боло берди.

Таш паратаны өдүп, таң атту улус сыр мангла келеткенин Ванька ол ок тарыйын көрүп ийген. Бу улус кайдаар маңтадып баратканын билбей, кайра көрөлө, эбиреде турган улустын чырайлары кенетийин кугара бергенин көрүп ийди.

Улус отрядка жол берип, эки башка жарыла берген. Ванька база туура туруп, кудайдын сүрин бойына жаба тудуп, тыгылыжып калган улуска сыртыла жаба туруп алды. Атту улус кылыштарын онын бажынын үстүлө жанып, өдө бердилер.

— Аткалап туру! — деп кыйгы угулды.

Ваньканын бажынын үстүндө кандый да коркушту онту ла кыйгы жаңыланып турды.

— Э-э, мындый туру ине!

— Каан бисти мынайда уткып турган ба!

Ванька өрө турарга энгейерде, ичи сыстай берди, соокко тоңуп, тижип калган колыла карга тайанып, өрө турайын деерде, кыймыражып турган улустын үстүлө база ла күзүрт угулды. Ваньканын ийинин не де изидип ийерде, ол жүзиле карга түртүлүп, жыгыла берди.

Варвара колыла жаңып, көп улустын ортозынан чыгып аларга жүткүгени темей болды. Ол, бастыра улус чылап ок, бажын энгейтип алып, кийин жанында мылтыктын табыжын угуп турды.

Ванька керегинде сананып, жүреги талымжырап та турза, же улуска кыстадып, кыймыктап та болбой турды. Туура чичке оромго жеткенче ол улусла кожо там ла ичкери баратты.

Варвара бут бажында турганын жүк ле мында болгоонды. Ол ойто барарга сананды, же ором жаар бараткан улустың орто-зыла өдөргө күч болгон. Варвараның өдөр аргазы жок.

— Ой, эмеген! Сен кайдаар барадырың? Анда не болуп турганын укпай туруң ба? — деп, ого кем де чугулданып кыйгырды.

Варвара алаатыган бойынча тура калды.

— Мениң уулым! Уулым анда!

— Уулың болзо канайдар? Келер!

— Өлтүрип койзо, не болор?

— Болуш жетирип болбозың.

Бийик сынду, каткак чырайлу кижиге, колун жаңгып, кыйгырып турды:

— Каанның кылыгын көрүп туругар ба, нөкөрлөр? Жок, токтозың!

— Бисте эмди каан жок!

— Каан керек жок!

Варвара оны угуп турала, араай айтты:

— Кудай да, каан да — кемизи де жок.

Варвара база ла кайра жүгүрип, кемнинг де колынанг тудуп, сурады:

— Уулчак көрдигер бе?

— Кандый уулчакты? Анда уулчактар көп.

— Колында кудайдын сүрин тудунып алган, өнөтийин улустың алдына тургускам.

— Колында кудайдын сүри бар ба? Ак бөрүктү беди?

— Ак бөрүктү — деп, Варвара жүк арайдаң айтты.

Ол кижиге айтпай турала, айтты:

— Ыгыла берген эди. Өрө турбаган, байла, өлгөн болор.

Варвараны эмди кем де токтодып болбос. Ол улусты ийде салып, карлу жаан оромго чыгып келеле, сыранай талымзырай берди. Улус туралардын жаныла тротуарла эмдиге ле баргылап жаткан, же карлу жолдо бир де кижиге жок. Тепселип калган кардын үстүндө өлгөн улус ла кемнинг де бөрүктери ле сыңар пыймазы жаткан.

Варвара мылтыктын табыжын да укпай, уулын бедреп ичкери барды...

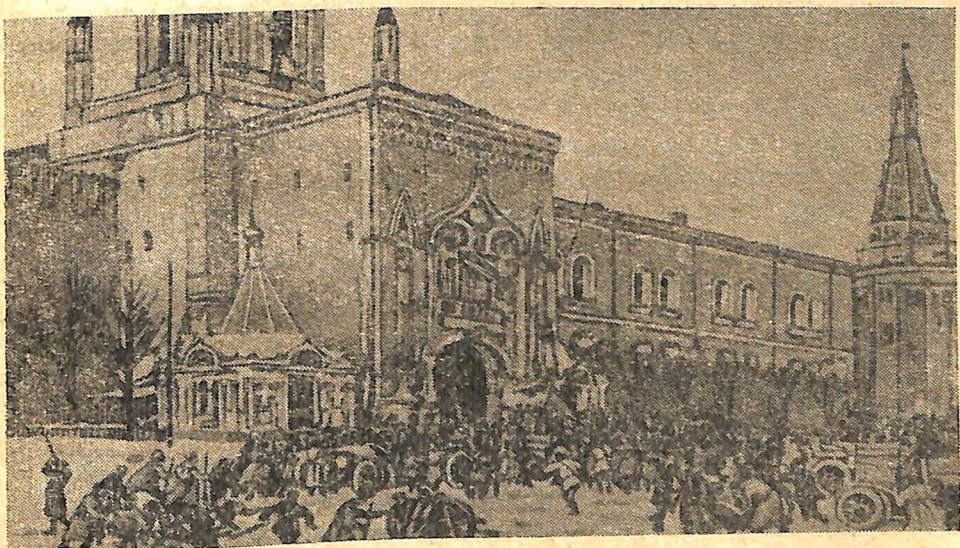
Каан капиталисттердин учун туружып турганы январь айдын 9-чы күнинде бастыра улуска жарт көрүнгөн. Капиталисттерле тартыжарга жагыс ла бойлорына иженер керек деп, ишмекчилер жарт билип алган.

Сурактар.

1. Ишмекчилер каанга не керектү баргандар?
2. Варвара уулына кудайдын сүрин береле, оны ненин учун улустын алдына тургускан?
3. Каан албатыны канайып уткузын деп жакарды?
4. Уулчакла не болды?
5. Январьдын 9-чы күнинде ишмекчилер нени билип алды?

Каанды антарганы.

1914 жылдын жайында телекейлик жуу башталала, төрт жылдын туркунына өткөн. Капиталисттердин баштаган тонокчыл жуузында кааннын Россиязы база кожо турушкан. Капиталист-

Кремльди жуулап алганы. К. Ф. Юоннын журугунаң.

тер өскө орооннын јерин јуулап аларга, өскө улусты бойына бактырып, оморды базынарга санангандар.

Јуу Россиянын хозяйствозын тыг түреткен. Заводтор ло фабрикалар иштебей барган. Деремнелер ээн арткан. Эр улустын көп сабазы фронтко барган. Јурт улуста ла солдаттарда ачана болгон. Ишмекчилер оромдорго чыгып, — Јууны токтотсын! Кааннын јанын јок этсин! — деп некеп турган.

Ишмекчилерге крестьяндар јөмөлтө эдип турган.

Удабай солдаттар кааннын ла капиталисттердин јилбүлери учун јуулашпай, мойногылай берген.

Ишмекчилердин, крестьяндардын ла солдаттардын бирлик тартыжузы кўнўн ле элбеп, тыгып турган. Бу тартыжуны Ленинге башкартып турган Коммунистический партия башкарган.

Большевиктер мылтык-јепселдү восстание эдерге ишмекчилерди ле крестьяндарды кычырып турган. «Каанды ла буржуазияны антарала, јанды бойыбыстыг колыбыска алар керек. Јууны јаныс ла анайып токтодор аргалу» — деп, омор айдыжып турган.

Восстание эдип турган улусты кўн-кайрал јоктон аткылазын деп, каан черўзине јакылта берген. Черўлер дезе, ишмекчилерди ле крестьяндарды адарга мойножып, омордын јаны јаар баргылап турган.

Революция там ла тыгып турган. Албаты каанды антарып салган. Бу керек 1917 јылда 12 мартта (эски тооло 28 февральда) болгон. Каанды антарып та салган болзо, помещиктер ле капиталисттер дезе јанды бойларынын колына алып алган. Јер, фабрикалар ла заводтор азыйдагы ок аайынча омордын колында арткан, јуу азыйдагы ла аайынча өдүп турган. Омор керек дезе, бойларынын удурумга турар башкарузын төзөп алгандар. Онын учун ишмекчилер ле крестьяндар тартыжуны онон ары өткүргендер.

Сурактар.

1. Телекейлик јуу качан башталган? Ол јуу канча јылдын туркунына өткөн?
 2. Бу јууны кем баштаган? Ненин учун?
 3. Јууны токтодорын ла каанды антарарын ишмекчилер, крестьяндар ла солдаттар ненин учун некегендер?
 4. Каанды антарган кийининде јанды кем колына алган?
-

БИСТИҢ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ТӨРӨЛИБИСТИҢ ИСТОРИЯЗЫНАҢ.

Кышкы өргөөгө табару эткени.

Л. Савельевтин бичигени аайынча.

1917 жылда февраль айда каанды антарып салган. Октябрь айга жетире ороонды удурумга турган башкару башкарган.

Же удурумга турган башкару база фабриканттар ла помещиктер учун турган. Ол, каан башкарузы чылап ок, большевиктерди истеп турган.

1917 жылда июль айда удурумга турган башкару Ленинди арестовать эдер керегинде жакару берген. Ленин Петроградтан тургуза ла барар учурлу болгон.

Ленин Финляндияда үч айга жуук жажынып жүрген.

Ленин жажынып та жүрген болзо, капиталисттердин жагын антарарга ишмекчилердин мылтык-жепселдү восстаниезин белетеп турган.

Октябрьдын баштапкы күндеринде восстание эдерге ончо-зы белен болгон.

Октябрьдын 7-чи (20) күнинде Ленин Петроградка једип келген.

Восстание октябрьдын 24 күнинде башталган, 25 октябрьда (7 ноябрьда) дезе, бастыра город восставать эткен улустын колында болгон, жагын ла Кышкы өргөө лө онын јанындагы площадь өштүнинг колында болгон.

Удурумга турган башкару бойынын бастыра черүзиле, бастыра мылтык-жепселдү күчиле кожо өргөөгө кирип, жажынып алган.

Кышкы өргөөгө табару эткени. П. П. Соколов-Скалянын јуругынаг.

Оштүни оног кыйалта јогынаг чыгара сүреле, Кышкы өргөөни колго алар керек болгон.

Је Кышкы өргөөни јуулап аларга сүрекей күч болгон.

Өргөөни түндүк јанынаг суу курчап турган. Ол јанынаг ого јууктап келер арга јок болгон. Ого јаңыс ла түштүк јанынаг киргедий болгон. Је мында, өргөөнинг јанында, јаан площадь бар. Восстание баштаган улуска оштүнинг огынаг јажынар јер јок. Өргөөдөг дезе бу площадьты көстөп адарга сүреен эптү болгон.

Кышкы өргөөдө јаңыс ла тепкиштери јүс он јети, кыптары дезе — муғнаг ажыра. Мында черү де турар, мылтык-јепсел де салар, аш-курсак та салар јер јеткил. Кышкы өргөөнинг стенизи калыг, оның учун ол курчуда узак ойгө туруп чыдагадый.

Је андый да болзо, большевиктер Кышкы өргөөни ол оқ күнде, октябрьдын 25 күнинде, энгир түнде јуулап алар деп шүүн-гендер.

Эртен турадан ала Кышкы өргөө жаар революционный солдаттар ла ишмекчилер улам ла сайын келгилеп турган. Түш киреде красногвардеецтерге болужарга матростор келгилеген. Энир кире берерде, Кышкы өргөөни эбиреде курчап алгандар. Площадьтын үч талазында жуу-согуш бир уунда баштала берген.

Улустын кыйгызы пулемёттын таркыраганыла, октордын сыгырыжып турганыла алыжа берген. Мылтыктын ыжы площадьты бүркеп ийди.

Бүрүнкий ле табыштын ортозында революционный отрядтар площадьты бир алтамнан жуулап алып, ичкерлеп бараткан.

Олор база ла катап табару эдерде, түн ортозы өдө берген.

Юнкерлерди¹ былча базып, антарып, кыстап келгендер.

Красногвардеецтер тоормошторды кодоргылап, эжиктерди оодо согуп, парата жаар жүткүп, өрө кармаданып тургандар.

Анайып турганча, жаан темир парата кыймыктап, эки башка ачыла берди.

Революционный отрядтар өргөө жаар жүгүрүшкендер.

Олордын алдында жалбак тепкиш, картиналар кадап салган жаан коридор болды.

Юнкерлер тепкиштин тайанчыктарынын кийинине жажынып, үстүнөң төмөн аткылап турган.

Ажыктанып киреле, бир кыпты ээчий база бирүзин юнкерлерден жайымдаар керек болгон.

Өргөөдөгү жуу-согуш бүдүн жарым час кире өткөн.

Учы-учында революционный отрядтар министрлер отурган кыпка келгендер. Эжиктин жанында юнкерлердин отряды мылтыктарын тудунып алган турдылар.

Красногвардеецтер олордын колынан мылтыктарын ушта согуп алала, кып жаар киргендер.

Түнде, эки часта, министрлерди арестовать эделе, Петропавловский шибее жаар аткарган. Удурумга турган башкаруны антарып салган.

Петроградтагы мылтык-жепселдү восстание женү алган.

Сурактар.

1. Удурумга турган башкару большевиктерди канайып көрүп турган?

¹ Юнкер — аңылу военный училищеде (юнкерский училищеде) үренген кижиги.

2. Капиталисттердин жаңын антарарга, восстаниени кем белетеген?

3. Восставить эдип турган улуска Кышкы өргөөни ненинг учун кыйалта жоктог жуулап алар керек болгон?

4. Өргөөни жуулап аларда красногвардеецтерге кандый уур-күчтерди јенерге келишти?

Гражданский жуу.

1917 јылда октябрь айда бистинг ороондо ишмекчилер ле крестьяндар, большевиктердин партиязына баштадып, капитализмди оодо соголо, орооннын бастыра байлык јөөжөзин: фабрикаларды, заводторды, јерди, темир јолдорды, банктарды бастыра албатынын колына общественный јөөжө эдип берип салган.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде ишмекчилер ле крестьяндар жаңды бойлорынын колына алып, капиталисттердин бийлейтенин јоголтып салганына Россиядагы помещиктер ле капиталисттер јөпсинбей, тартыжуга белетенип турган.

Эмди фабриканттар, заводчиктер ле помещиктер ишмекчилердин ле крестьяндардын күчиле байыыр аргазы јок болгон. Фабрикалар ла заводтор, темир јолдор, помещиктердин јери басгыра албатынын боло берген. Капиталисттер байлык јөөжө-лөри јок артып калган.

Олөр Совет жаңнын казыр өштүлери болуп, Совет жаңга удурлажа мылтык-јепселдү тартыжу баштаган.

Олор гран ары јанынан алып турган акчазыла черүлер төзөгөн. Ол черүлерди актардын черүзи деп адагылап туратан. Акгвардейский частьтарга капиталисттер, помещиктер ле олордын уулдарынан өскө, полицейскийлер, жандармдар, кааннын черүзининг көп офицерлери, деремненин байлары, којойымдар ла олордын уулдары жуулган.

Өскө ороондордын капиталисттери база Совет жаңнын өштүлери болгон. Революция Россиядан олордын ороондорына једип, анда да ишмекчилер ле крестьяндар бойлорынын жаңын тургузып албазын деп, олор коркып тургандар. Олор јиит Советский республиканы тумалап саларга Россиядагы акгвардеецтерге болуш эдип, мылтык-јепсел, кийим берип, бойлорынын черүлерин де ийгендер.

Советский республиканы корыырга ла акгвардеецтерле ба-
за ёскё ороондордын черүлериле тартыжарга Кызыл Черү тө-
зөлгөн. Кызыл Черү үч жылдын туркунына тартыжып, актарды
оодо согуп салган.

Бу жуу гражданский жуу деп адалган. Акгвардеецтерле тар-
тыжарга Кызыл Черүге ишкүчиле јаткан албаты бастыразы
болушкан. Бистин улу башчыбыс — Ленин — өштүлерге удур-
лажа башталган тартыжуны башкарып турган.

Советский Республика Кызыл Черүнинг ле бастыра албаты-
нын күчиле өштүлерди оодо соголо, амыр-энчү јадып, строи-
тельствозын баштаган. Империалистический жуудан ла үч жыл-
дын туркунына өткөн гражданский жуудан түреген ороонды
орныктырарга көп иш эдер керек болгон.

Советтердинг орооны коскорылган хозяйствоны орныкты-
рып, городтордо ло деремнелерде социалистический строитель-
ствоны өткүрерин баштаган.

Сурактар.

1. Капиталисттер Советский башкаруга удурлажып, ненин
учун тартышкан?
2. Советский башкаруны кем корыган?
3. Кызыл Черүни кем башкарган?
4. Советский башкару акгвардеецтерди ненин учун јенген?

Щорстын жүрүминен.

Н. Ходзанын бичигени аайынча.

«Төрөли учун, большевистский партия учун жүрүмин де кыс-
канбай турган кижии менин стрядыма кирзин». Кызыл Черүнинг
полководези, гражданский жуунын геройы, коммунист Николай
Щорс анайда айткан.

Щорс төрөөндөрине јолыгарга Сновск јуртка келген.

— Щорс келген. Николай мында — деп, Сновсктын ишмек-
чилери бирүзи бирүзине айдыжып турды.

— Щорско ура! Кызыл Черүге ура!

— Нөкөрлөр, көп мунг жылдардын туркунына јер үстүнде
јокту ла бай улус јуртап јат — деп, Щорс айтты. — Көп мунг
јокту улус байларга иштеп, бойлары дезе ачанадан өлүп јат.
Мынанг ары андый болбос. Кызыл Черү акгвардеецтерди оодо
согор. Ол тужунда јокту улус ончозы аргалу, ырысту, јайым
јадынду болор. Нөкөрлөр, Кызыл Черүге барыгар! Коммунизм

учун калганчы тамчы кан төгүлгенче тартыжыгар! Акгвардеецтерге өлүм! Большевиктер эзендик болзын!..

Бежен ишмекчи оморды Кызыл Черүге кошсын деп, Николайдан суранды. Щорс оморды бойынын черүзине аткарды.

Николай эниргери атанарга тергенип алды. Онын Гриша деп кичинек карындажы омон сурады:

— Колмылтыгынды меге сыйлап бер. Мен база актарла жуулажарга турум.

— Сеге жуулажарга эрте, Гриша, озо баштап школды божодор керек — деп, Щорс күлүмзиренип айтты.

Щорстын отряды там ла көптөп турды. Же партизандарда мылтык-жепсел сырангай ас болгон. Кезиктеринде жүк ле мылтыктын жыдалары, өскөлөринде ангаар мылтык, көп сабазында андый да неме жок болгон. Жуучылдар күнүн ле Щорско келип, комудал угузып туратан:

— Нөкөр командир, канайып жуулажатан? Мылтык жок.

— Он кижиде бир мылтык.

Партизандарда мылтык-жепсел ас болгонын Щорс бойы да билип турган. Не де болзо, мылтыктар ла патрондор таап алар деп шүүнди. Бүрүңкий кире берерде, Щорс партизандарды алдырып алды.

— Нөкөрлөр, коштой турган деремнеде немецтердинг мылтык-жепселдү склады бар. Бис оны күчле алып болбозыбыс, сүмеле аларга ченежип көрөлдөр — деп, Щорс оморго айтты. Канайда эдерин Щорс партизандарга куучындап берди.

Түнде эки часта мылтык-жепселдү складтын каруулчыктары солына берген. Түн салкынду, соок болгон. Каруулчыктар складты эбиреде базып, сопокторыла токулдадып, жаан тоннын тургузып алган жаказына тумчуктарын жажырып тургандар.

— Коркушту ороон. Орус кижиде бир де неме билбес: түймеен чыгарып, кижини билбес жанынан өлтүрүп жат — деп, немецкий унтер арбанды. — Түймеп турган улусты жаргы жогынан буузын деп, кече полковник приказ чыгарган...

Ыраак чанактын чыкырти угулды. Немецкий каруулчыктар тура түжеле, карануйды аяктап турдылар. Жолло эки чанак өлөң тартып келеткенин омор удабай ла жарт көрдилер. Алдындагы чанакта карган өбөгөн танкылап отурган.

— Бу өлөңди омор кайдаар апарат не? Бисте өлөң кыжына једер — деп, унтер кайкады.

Чанакта отурган өбөгөн адын склад жаар бура сокты.

— Эй, өлөңди келип алыгар! — деп, ол каруулчыкка кыйгырды.

— Кандый өлөң? — деп, унтер чугулданып кимиренди. — Орус өбөгөн сыраңай ла тенек, ончозын булгап жүрер. Биске өлөң керек жок.

Аттар десе складтын сыраңай ла жанына токтой берди.

— Кедери жортыгар! Мында турарга жарабас — деп, каруулчыктар, өлөңдү чанактарга жүгүргөнчө келеле, кыйгырдылар.

Кенетийин өлөң шылырап, кыймыктана берди, кажы ла чанактан эки партизан чыгып келди. Олор немецкий каруулчыктардын мылтыктарын тургуза ла блаап алган. Каруулчыктар кыймыктанып та, кыйгырып та болбогон.

Партизандар складтын сомокторын түргөн оодо согуп ийеле, складагы мылтыктарды өлөңдү чанакка сугуп алдылар.

Чанакгардын таманы база ла чыкырай берди. Партизандар жолло барадала, жууктагы агаштын аразы жаар кире бердилер...

Эртен тура Щорстын отрядына жаңы немецкий мылтыктар үлөп бергендер.

Жакылта.

Куучындап беригер: а) Щорс ишмекчилерге нени айткан;
б) немецтер Украинада журт албатыны канайда кыйнаган;
в) партизандар немецтерди канайда мекелеп салган.

Чапаев жууда.

Д. Фурмановтын бичигени аайынча.

Кызыл төбөлү кара бөрүктү, кара буркалу¹ Чапаев таң атту ары-бери түргөн өдүп турат. Каткак бүдүмдү Чапаев бирде анда, бирде мында көрүнөт. Ол ат үстүнөн жакару берет, нени

¹ Бурка — кийистен эмесе чекпеннен эткен, жабынып кийетен, жең жок тон.

Н. А. Щорс.

де сурап угат. Бойынын Чапайын жакшы билетен командирлер керектү жетирүлөрдү бир де артык сөс жогынан, бир де эмеш удатпай, кыскарта, түргөн айдып турат.

— Пулемёттор бүдүн бе? — деп, Чапаев манг бажынанг сурады.

— Бүдүн! — деп, жуу-согушты баштаары керегинде жакару сакып турган адучылардын бирүзи кыйгырды.

— Снаряд таргатаң канча чанак белен?

— Алты...

— Командир кайда?

— Сол жанында...

Чапаев сол жаны жаар мантатты.

Кызыл жуучылдар экипидү табару баштады. Ол ло тарыйын казактардын пулемётторы үн үспей аткылай берди. Кызыл жуучылдар жерге жада түжүп, карга көмүлип алала, жаны команда сакып жаткылады.

Чапаев карга жаба жаткан жуучылдардын кийин жанынча сыр мангла жүрүп, кыска, түргөн жакарулар берип, сурактарына кааруузын угат.

Адын кенетийин бура согуп, батареянын командирине мангтадып келди:

— Теермендер жаар шыкап аткылагар!

— Андагы пулемётторды ончозын жоголтыгар!

— Менин жакаруум жокко станицаны! атпагар!

Түргөн бура соголо, сыр мангла жүре берди. Орудиелердин адыжы там ла тыгып, калаптанып турды. Табарып келеткен красноармеецтерди токтодорго казактар мендеп турды. Теерменде тургузып алган пулемёттор ончозы кенетийин аткылаарда, олоордын шакулдууш табыжы жаңгылана берди. Адыш эки жанынан тыгып турды. Же красноармеецтер станицага там ла жууктайт, снарядтар там ла чике тийет, өштү жуук, оны былча базып, деремнеге кирер деп, кызыл жуучылдар жүрексип, мендегилейт.

Көстөри чагылып калган Чапаев бир де эмеш амыр турбай, фронттын бир учынан база бир учы жаар шунуп турды. Атту улусты пулемёттор жаар, эмезе снарядтар жаар, эмезе полктын командири жаар ийет, база көрзөн, бойы ойто жедип келет. Каткак бүдүмдү Чапаев анда-мында элес эдип турат. Бир кавале-

¹ Станица — казактар журтап жаткан жаан журт.

Чапаев жууда. П. В. Васильевтин журугунаг.

рист түрген мантадып келеле, Чапаевке нени де түрген-түрген айтты.

— Кайда? Сол флангта ба? — деп, Чапаев сурады.

— Сол...

— Көп пө?!

— Көп...

— Пулемёттор бойынын јеринде бе?

— Ончозы бойынын јеринде... Болуш сурап, киж ийгени-
бис...

Чапаев јеткер жууктап келеткен сол фланг јаар мантатгы. Ман-бажында келеткен казактар көрүнди. Чапай батальоннын командирине јакарды:

— Турган јерден кыймыктабазын! Жуучылдар чук јаткыла-
бай, таркап алзын!.. Ончозы јаңыс өйдө аткылазын!

— Јарт. Билдим...

Јерге јаба јаткылаган жуучылдардын јаныла Чапаев түрген өдүп, јакарды:

— Жалтанбагар, жалтанбагар, уулдар! Орө турбагар... Оштү жууктап келзе — команданы угуп адыгар... Ончогор бойыгардын жеригерде болыгар... Команда берилген кийининде адыгар!

Казактар ок жеткедий жерге једип ле келерде, — олорды сакып јаткан јуучылдар бир өйдө аткылап ийди, оны ээчий база...

Тра-та-та... Тра-та-та... Тра-та-та... — деп, пулемёттор үзүк јок аткылайт.

Ах... ххх! Ах... ххх! Ах... ххх! — деп, бир өйдө аткан мылтыктардын табыжы јангыланат.

Актар булгалыжып, тура түштилер.

Актардын табарузы үзүлди. Јуучылдар бажын јерден көдүрер аргалу болды... Олор станицага сырагай жууктап келдилер. Улам сайын туура жүгүрүжип, ичкерлеп турдылар... Казактардын пулемётторы табарып келеткен кызылдарды үзүк јок аткылайт. Кызылдар јерден тура жүгүргенде ле, казактар бир уунда аткылай берет... Чапаевтин јуучылдары баштапкы теерменнин кийинине једип, кезиктери төгдөрдүн кийинине, чеденнин јанына јажынгылап, станицага там ла тереңжиде кирип тургулады...

Кенетийин — Нөкөрлөр! Ура... ура... ура!!! — деген табыш-јынгырай берди.

Јуучылдар ончозы туруп чыгала, мылтыктарын бек тудунып, калганчы екпіндү табаруны баштагылады...

Казактардын пулемётторынын табыжы угулбай барды: пулемётчиктерди турган ла јерине јыга чаап салгандар... Красноармеецтердин табыжы станицада јанылана берди... Станицадан качып бараткан актардын атту черүлери ыраакта элес эдип көрүнүп калды...

Кызыл Черү Сломихинский јуртка кирип келди...

Чапаевтин өлгөни.

З. Александрова.

Уралдын чөлдөринде јут, караңуй.

Оштү, түлкү чилеп, өңөлөп келет.

Чапаев укпайт, јуучылдар уйкуда.

Каруулда тургандарды өштүлөр өлтүрөт.

Урал, Урал-суу!

Табыш та жок, от то көрүнбейт.

Чапаев мылтыгын колына алат.

«Уулдар, уйкудан туругар!»

Казактардын аттары жуукта бышкырат.

Таң жарыйт, жеткерлү күн башталат.

Урал, Урал-суу!

Уур булуттар жылыжат.

Чапаев, сеге мөр болоры токтоды.

Качан да, кайда да женип туратаң,

Je бу жууда нөкөрлөр өлгилейт,

Өштүлөр курчайт. Жуучылдар мендейт.

Урал, Урал-суу!

Суунг сенин жыдадан соок.

Калганчы окло өштүни адыгар!

Тирү арткандар, ол жаратка барыгар!

Эчиде аткылайт; ажып барат, жетпей түжет...

Колында шыркалу Чапаев жүзет.

Урал, Урал-суу!

Чапаевтин колы чылайт...

Каргышту ок ого тийди,

«Нөкөр Чапаев!» «Кайда барды?»

«Нөкөр Чапаев, жуучыл нөкөрис!»..

Онын үстүлө суу жайылды.

Урал, Урал-суу!

Чапайдыг сөөги терен жуулды.

Кызыл Черүге суу агып жетсин,

Бистин Чапаев өлди деп айтсын.

Атту черүлер мылтыкту келзин,

Калганчы окло өштүни адыгар!

Урал, Урал-суу!

Чакпынду, элбек агат...

Жакылталар.

1. Чапаевтин өлүми керегинде куучындап беригер.
2. Стихотворениени үзүктерге бөлигер. Кажы ла үренчик бир үзүкти кычырзын, «Урал, Урал-суу!» деп ле оноң ары айдылган сөстөрдү ончогор бир үнле айдыгар.

Тура.

Я. Тайц.

Кызыл кавалериянын мактулу командирининг—Григорий Котовскийдин жуучылдары бир журтты жуулап алгандар. Түнде бир крестьяниннингу туразы күйүп калган. Котовский жуучылдарын жууп алала, айткан:

Г. И. Котовский.

Эрчимдү иштегер, нөкөрлөр!» — деп менгедип турды.

Түштин кийининде туранынгу үстүне тудуш тоормошторын салдылар. Эгиргери тура бүде берди. Атанар ой жетти деп труба ойноордо, жуучылдар кийимине жапшынган такпайларды кактап, стройго тургулады. Журты күйген кижинин билези Котовскийди эбиреде туруп ийди. Командир адына минип алала, айтты: «Ырысту журтагар! Бир тушта оноң артык тура тудуп.

— Балдар тура жок артып калды. Журты күйген кижиге жаңы тура тудуп берер керек. Эңирде атанарыбыс. Эмди дезе иштенер керек.

Малталар чатылдай берди. Киреелер шуулап турды. Бийик карагайлар ээчий-десчий жыгылды. Жуучылдар жыгылган агаштардынгу будагын, чобразын арчып, тоормошторды күйген туранынгу жаңына полктынгу аттарыла тарткылады. Экелген тоормошторды көп улус кол-бажына алып, тура туткулады. Түшке жетире туранынгу стенелери бүде берди. Котовский тоормошты жаңдап, «Капшаай, нөкөрлөр!

берерибис... Мрамор таштан... Көп колонналу!» Ол үзегизине чирей тееп, аттын тискинин серпип ийди.

Аттардын туйгактары чатылдап, абралар күлүрөп, кожом жаңылана берди.

Көп пушкалар күзүргөн,
Пулемёдыс жызырады...

Котовскийдин жуучылдары жайым Украина учун жуулажарга жүргүлөй берди.

Жуу-согуш бир эмеш тымый берген өйдө туткан тура эмдиге жетире бүдүн. Ол тура гражданский жуунун геройынын — Григорий Котовскийдин адыла адалган колхозто туруп жат.

Кашиного барып жүргени.

А. Кононов.

I.

1920 жылда Кашино деп деремненин журт улусы бойлорына электрический станция тудуп алгандар.

Ол тушта бу сүрекей күч керек болгон: керектү ле немени таап болбозун; деремнеде каду да солун боло берген.

Шак андый өйдө Кашинонын крестьяндары бойлорынын күчиле, акту бойлорынын күүниле электрический станция тудуп баштагандар. Жүк ле арайдаг бир канча түрбек телефонный эмик таап алгандар. Оны көп эмиктен толгоп эткен болгон. Оны жерге чөйө тартала, кыскаштарла, капкыларла жазып ийерде, көп эмик боло берген.

Агаш аразынаг тоормоштор кезип экелеле, оны килейте жандап алгандар.

Эмди электрический машинаны — динамоны — табар керек болгон.

Ол тушта динамомашинаны таап алардаг болгой, каду да садып аларга күч болгон!

Кашинонын крестьяндары Москвага баргандар. Олор кайда ла киргилегенде, бастыра ороондо электричество өткүрери керегинде Лениннин тургускан планы бар, бис ол план аайынча иштеп турган улус деп, куучынды баштайтандар.

Кашинодонг келген улус анайып бойынын керегин бүдүрүп, динамомашинаны садып алгандар.

Оны Кашиного экелеле, јаан сарайга тургускандар.

Бастыра оромго столмолор тургузып, ого эмик тартала, ка-
жы ла турага бир электрический лампадан кондырган.

Электростанция бўде берерде, Ленинди станция ачар кўн
айылдап келзин деп кычырып, письмо ийе бердилер.

Письмоны ийген де болзо, Ленин канайып келетен, ого бош
жок ине деп, бойлоры Лениннинг келерине иженбей тургандар.

Андый да болзо, крестьяндар ончозы белетенгиледи. Сыра-
най ла жаан турага узун стол, отургуштар тургусты, керек жок
немелерди — кайырчактарды, орындарды чыгарып салды. Жү-
зүн-жүүр курсак белетегиледи.

Электростанцияны ачатаң кўн — 14 ноябрь једип келди.

Ленинди та сакыйтан, та сакыбайтан, крестьяндар бойлоры
да билбей турды.

Кенетийин јолдо легкой машина көрўнип келди.

Машинага удур ончозынан озо балдар жүгўрижип барды.
Машина токтой берди. Анда Владимир Ильич ле Надежда
Константиновна отурган эмтир.

— Электростанция кайда? — деп, Владимир Ильич балдар-
дан сурады.

Балдар сўўнип, — «Машинага отургузып алзагар, көргўзин
берерис» — дешти.

Ленин балдарды машинага отургузып алала, оноң ары
барды.

II.

Јаан тураның јанында оморды крестьяндар уткыды.

Турада куучын баштала берди. Ленин крестьяндарга Кы-
зыл Черў акгвардеецтерди јенгени керегинде куучындады.

Крестьяндар ого бойлорының керектерин айдып турды.

Ленин оморды јилбиркеп угуп отурды. Куучындап отурган
кижи токтой бергенде, оны Ленин көкўдип ајдат:

— Је оноң ары не болды?

Ленин уккан немени ундыбайтан: улустың адын угуп ала-
ла, карган крестьяндарды адыла, адазының адыла Алексей
Андреевич, Василиса Павловна деп адап куучындажатан. Кар-
ган улуска онызы сўрекеј јарайтан.

Ленинге де, крестьяндарга да куучын сўрекеј јилбўлў бо-
лордо, кўн өдўп баратканын бир де кижі ајарбаган. Энчик-
пей турган кижі јаңыс фотограф болгон. Ол Ленинди крестьян-

яндарла кожо фотографировать эдерге келген, удабас энир кирер, караңгуй болзо, карточка чыкпастан да айабас деп коркып турган.

Учы-учында, фотограф сакып болбой, айдып ийди:

— Владимир Ильич, крестьяндар слерле кожо карточкага бастырарга јат.

— А... Је кем јок — деп, Ленин айдала, бойы улусла оноң ары куучындашты.

База он минут өтти. Тышкары бүрүнкий кире берди. Фотограф јайнап айтты:

— База ла эмеш өй өтсө, карточка базарга јарабас!

Владимир Ильич фотограф јаар көрди. Лениннинг карточкага бастырап күүни јок болгон. Је фотограф городтон өнөтийин келген, көп өй өткүрген деп сананып, айтты:

— Тышкары барып белетенигер. Бис Надежда Константиновнала экү эмди ле чыгарыбыс.

Фотограф сыр жүгүрүккө чыгала, аппаратадын тургусты.

Балдар анаң-мынаң жүгүрүжип келеле, аппараттын чике алдына отургылап алды.

Турадан Владимир Ильич ле Надежда Константиновна чыгып келгиледи. Фотограф оморды ортозына отургузала, эбиреде крестьяндарды отургусты. Балдар улустын ортозына оролып, Владимир Ильичке јууктай отурарга албаданып тургандар. Фотограф чукулдады: бастыра улус кыймыктанбай отурап учурлу, оноң башка јурук үреле берер.

Владимир Ильич балдарды токтодып, оморго аппараты көргүсти.

— Слер туку ол кара тежик јаар көригер.

Балдар аппараттын тежиги јаар көргиледи. Фотограф кара платты бажына јабынып алала, кыймыктанбай барды.

Ленин фотографка айтты:

— Слер балдарды тонурый салдыгар.

Отурган улус каткырышты:

— Кем јок, бистинг балдар бек, чыдажар.

Балдар керегинде эрмек чыгарда, омор база ла кыймыкташты. Бу тушта фотограф чыдажып болбой, кыйгырып ийди:

— Тым отурыгар!

Ленин күлүмзиренип ийди, күлүмзиренген ле бойы јурукта базылып калды.

III.

Онын кийининде площадьта митинг болгон.

Площадьтын ортозында турган бийик столмодо электрический жангы фонарь илип салган турды, бу фонарьды мынын алдында бир де катап кўйдүрбеген. Бу столмоны чибинин жажыл бүриле, кызыл ленталарла кееркедип салган. Фонарьдын алдында кичинек стол турды.

Мында жангыс ла Кашино дермненин крестьяндары жуулган эмес, өскө дө журттардын ла деремнелердин крестьяндары жуулган. Бого көп крестьяндар ыраак жерден келгендер.

Ленин столго жууктап келеле, куучынын баштады:

— Слердин Кашино электростанция эдип алган. Бу сүрекей жакшы керек! Же онызы керектин жүк ле башталып турганы. Бистин алдыбыста турган задача аайынча болзо, бис бастыра республиканы электричествонын одыла жарыдып алар учурлу.

Ленин куучынын айдып божогон кийининде струнный оркестр «Интернационал» ойноды. Бу ок өйдө динамомашина турган сарайдагы монтер ток божодып ийди.

Площадьта турган фонарь ла туралардын отторы бир өйдө жарый берди.

Азыйда Кашинодо журтаган крестьяндар шили жок кичинек лампалар кўйдүрип туратандар; ол лампалар өчөмик күйүп, ыштап туратан.

Эмди дезе, электричествонын жарыгын көрүп, кем де, — Ильичтин лампочказы бисте де күйе берди... — деп айтты.

Ленин атанар алдында крестьяндарла жакшылажып алала, машина жаар басты. Энгир соок болгон, ноябрьдын соок салкыны кижинин жүзине удур согуп турган.

Кашино деремнедег ыраак жүре берген кийининде Владимир Ильич кайра көрди. Кийин жанында, бүрүнкий жалагнын ортозында, Кашино деремнеде туралардын көзнөктөри жарып турды.

Сурактар.

1. Владимир Ильич ле Надежда Константиновна Кашиного ненин учун барып жүргүлеген?
2. Олорды крестьяндар канайып уткыган?
3. Владимир Ильич крестьяндарды неле уткыган?
4. Владимир Ильич митингте не керегинде куучындады?

Алтын тандак жарыды.

...— Булутту тегериден түшпеди ол.
Жер алдынан чыкпаган ол,
албатыдан ол бүткен эди.
Эр жажына жана баспай,
өштүлөрлө жеңижип келген.
Адакы-учында келеле,
өштүлөрүн жеңдеп чыккан.
Ийде-күчи түгенбес онын,
баатыр бүткен ол эди.
Мактулу ады — Ленин эди!
Албатынын улу дегени ол эди.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУ.

Албатыга мак.

М. Исаковский.

Сибирьдин куйузы јок јерлеринен ала
Полесский агаштарга ла састарга јетире
Бистин улу советский албаты
Баатыр кеберлү туруп чыкты.

Ол јайымды ла чындыкты корып,
Төрөл орооны учун турушкан.
Јуулап келген өштүлерге
Калапту јууда удурлашкан.

Ташты, темирди јоткондый оодып,
Ол өштүни кайрал јок кырган.
Берлиннинг үстүне чындыктын

маанызын —

Јенүнинг маанызын тургускан.

Бойынын јолынан кыйа баспаган
Ат-нерелү албатыга мак!
Сууны да, отты да јалтанбай өткөн
Онын Кызыл Черүзине мак!

Волгоград.

В. Овечкиннинг бичигени аайынча.

— Төртөн эки јылдын кийининде Волгоградта болбодым,
оны база бир көрөтөн болзом, — деп, Волгоградтын корузын-
да турушкан сибиряк кижии айтты. — Ол бастыра городтордын
эн јакшызы...

Нөкөрлөр, Советский Союзта, бистинг Сибирьде, талай деп адагылайтан Байкал деп көл бар. Бу көл сүрекей ару, сүрекей жараш учун, оныла пароходло эмезе кемеле барадала, папиростын артканын да ого таштаарга эп жок. Жарадынан одус метр жерде көлдин түбинде жаткан таштар ла ракушкалар көрүнип жадат.

Бир де неме керектебейтен де кижиге эмди Волгоградтын тротуарына түкүрбес деп, бодоп турум. Анда бастыра жер бистинг каныбысла жуулган. Анда кажы ла алтамнын бажында памятниктер турар учурлу:

«Мында мындый гвардеецтер өлгөнчө тартышкандар...»
«Мында үч кижиге бир ротага удурлашкан».

Волгоград — ол бистинг жүрүмбисте жаан керектер бүткен жер. Бис ого ончобыс жакшы жуучылдар, жакшы улус болуп келген эмезибис... Анда эзен артала, онон ары жуулажып барган кижиге сыраңай өскө кижиге болуп кубулган... Жууда жөнүлү сөгүлгө өскө жерде эмес, анда болгон учун андый болор бо.

Э н е.

В. Адаров.

Эне, сенин санааңа кирет пе
Казыр шуурганду кыштын күни,
Адам фронтко көндүгөрдө,
Шуурганду күндө үйдешкениң?
Сен мени, алдындагы чылап,
Лымжак төжиге жаба туткан.
— Кайран уулым, түргөн өс — деп,
Жоткон ортозында шымыранган!
Алтайдын бийик туулары,
Неге де ачынгандый, казыр болгон.
Бийик мөңгүлү баштары
Бактырбас омок туратан.
Түндө уйку жок, кийим көктөп,
Жарыткыш жанында отуратан.
Түштө колхозтын койлорун айдап,
Каруулу ишке баратан.
Карлу салкын жүзиге сенин
Карамы жоктон соготон.

Кату жолдорды сен жететен,
Кожонгын жараштыра коолойтон...
Менин санаама жарт кирет
Февральдын боромтык күндери.
Колында кандый да чаазын тудунып,
Көзининг жажы төгүлгени.
Бу күндерде менин адам
Жуу жеринде жыгылган эмтир.
Оштунинг жолын төжиле бөктөп,
Ырыс учун өлгөн эмтир.
— Уулым менин, эрке уулым,
Түргөн үренип чыдаган.
Сенин элбек төрөлиң жайым,
Лиит шонкорым, корызан.
Же ол тужунда меге
Барарга жаш жетпеген.
Бу сөстөр менин жүрегимде
Эмдиге жетире артып калган...

Тоорчыгаш.

П. Цвирка.

Жуу-согуш токтой ло берерде, немецкий отряд деремнеге кирип келген. Күйүп калган туралардын кубалы оромнын эки жанында карарып жаткан. Ээн арткан садтарда күйүп, чалдыгып калган агаштар тургандар.

Жайгы тымык күнде жангыс ла тоорчыктын кожонгын угулат. Бу кожон кезек ойгө токтой берип, катап ла тыгып турды.

Солдаттар ла лейтенант аыктангылап, эбиреде турган жырааны ла жол жаар салактап турган бұри жок кайындарды көргилеп турала, сыраңай жуугында, жолдын жууказына буттарын салактадып алала, отурган уулчакты көрүп ийдилер. Жажыл тонду, бөрүги жок уулчак төжине жаба тудуп алган агашты жонуп, нени де эдип отурды.

— Эй, бери бас! — деп, лейтенант уулчакты бойы жаар кычырды.

Уулчак бычагын карманына сугуп ийеле, тонына жапышынган такпайды кактап, офицер жаар базып келди.

— Кайда, бери көргүс — деп, немец айтты.

Уулчак нени де оозынан алып, немецке туда береле, сүүнчилү, чанкыр көстөриле офицер жаар көрүп турды...

Берген немези кайыңнан эткен сыгырткыш болгон.

— Эптү эткен эмтиринг, уулчак, эптү — деп айдала, лейтенант бажын жайкап, каткырып ийди, онын кунукчыл, жескинчилү чырайы кезек өйгө жарый берди. — Анайып сыгырарга сени кем үрөттү? — деп сурады.

— Мен бойум үренип алгам. База күүк те эткен чилеп билерим — деп, уулчак айтты.

Уулчак, күүк чилеп, эдип ийди. Онын кийининде сыгырткышын оозына салып ийеле, сыгырып турды.

— Деремнеде сен жагыскан арттын ба? — деп, немец бинокльды көзи жаар көдүрүп, онон ары шылады.

— Жагыскан дедигер бе? Мында боро кушкаштар да, каргаалар да, торлоолор до көп, тоорчык — жагыс мен!

— Тербезен! Мен сенен, мында улус бар ба деп, сурап турум ине! — деп, офицер адылып айтты.

— Жуу башталардан ала мында улус жок. — Мылтыктын табыжы жыгырап, деремне күйе ле берерде, «Аңдар, казыр аңдар келип жат» — деп кыйгырыжып, ончо улус качкылай берген — деп, уулчак токуналу каруузын берди.

«Тенек» — деп, лейтенант сананала, күлүмзиренди.

— Сурмонтас жаар барар жолды билеринг бе? Ол жер анайып адалып турган беги?

— Канайып билбейтем — деп, уулчак бүдүмчилү айтты. — Таайымла экү теерменнинг буунтызына балыктап жүрөтенибис.

— Жакшы, жакшы, биске жол башта. Чике баштап апарзан, сеге бу немени берерим — деп, лейтенант карманынан зажимгалка көргүсти.

— Жолдон жастыра апарзан, бажынды толгон саларым. Жарт па?

Отряд ичкери болды. Олордун алдынан походный кухня барды, оны ээчий уулчак лейтенантла коштой басып баратты. Уулчак кезикте тоорчык болуп, кезикте күүк болуп эдип, колдо-рыла жолдун жанында салактап турган бүрлерге табарып, чочогойлор аларга энчейип, олорды будыла тееп, оны ээчий барып жаткан солдаттарды сыраңай ундып салгандый баратты.

Агаш там ла койылып турган, бараткан жолы койу өскөн жаан кайынгаштардын ортозыла барып, онон барбак чибилү межеликтерди эбирип турды.

— Слерде партизандар керегинде улус нени айдыжат? Олор мында бар ба? — деп, лейтенант сурады.

— Ол не андый, мешкелер бе? Жок, андый немелер бисте

жок. Бисте жангыс ла рыжиктер, кайыннын төзинде ле төнгөштөрдө өзөтөн мешкелер бар — деп, уулчак каруузын берди.

Офицер уулчактан онду сөс угуп болбозын билип, оныла эрмектешпей барды.

Ыраакта, агаш аразында, мылтыктарын агашка жөлөп койоло, бир кезек партизандар жаткылаган. Жаш чибилердин ортозынанг мыйрыйып барган жолды аяктап көрүп тургандар. Олор кажы бирде көп сөс жогынанг эрмектежип, чибинин бүрин араай ачып, ырада көрүп тургандар.

— Угуп туругар ба? Тоорчыгаш! — деп, партизандардын би-рүзи өрө көдүрилип, агаштын шылыртынын ортозынанг куш-каштын үни угулып турган жер жаар бурылып айтты.

— Сеге анайып эбелди эмеш пе? — деп, экинчизи сурады. Бойы тындап угала, бир де немс укпады. Андый да болзо, тө-гөштин төзиненг төрт гранатаны чыгарып, алдына салып алды.

— Эмди угуп турун ба?

Тоорчыктын үни там ла тыгыда жаңыланып турды.

Тоорчыктын үнин озо уккан партизан, турган јеринде тонуп калган чылап, кыймыктабай тура түшти. Тоорчыктын үнин «Бир, эки, үч, төрт...» — деп, колыла жагып тоолоп турды.

— Одус эки фриц... — деп, тоорчыктын кожонынан партизандар билип алды. Күўкting үнин угала — эки пулемёт деп, јарт билди.

— Чыдажарыбыс — деп, јаан сагалду кижн, мылтыгын колына алып, кайыш курында патронду каптыргазын белетеп, айтты.

— Чыдажар керек — деп, кушкаштын кожонгын угуп турган кижн айтты. — Бис Степан таайла экү оморды ичкерн өткүрнп ийеле, слер адышты баштаган тужунда, кийнн јанынан ижин берернбнс. Је бнсле не-не болгожын, Тоорчыгашты ундыба.

Бнр канча минуттын бажында јаш чнбнлердннг кийнннннг немецкнй отряд көрүннп келдн. Тоорчык ол ок аайынча сыгырып турган, је агаштын аразында јажынып јаткан улуска онгын кожонгында эмдн бнр де солун неме јок болгон.

Немецтер агаш аразында кнчннек ак јерге чыгып келднлер. Уулчактын сыгырганына каруу эднп, агаштын ортозынан база сыгырт угулды. Уулчак кенетнйн тура түжеле, агаштын ортозы јаар бура сокты. Агаш ортозында мылтыктын табыжы јыгырай бердн. Немецкнй лейтенант колмылтыгын ушта согорго јетпей, тоозынду јолго јыгыла бердн. Автоматтын огынан немецтер ээчнй-деечнй јыгылып турдылар. Онту, кыйгы агаштарга јаңылана бердн.

Экннчн күнде күйүп калган деремнннг јаказында, ол ок јерде, канаванын јанында, јажыл тонду уулчак база отурды. Деремне јаар барган јолды ајыктап, нннн де јонуп отурды.

Онгын үйеленднрнп турган кожонгын тоорчыктын үнннг кем де аңылап болбогодый.

Сурактар.

1. Тоорчыгашты төрөлннг чындык уулы деп, нннг учун адаарга јараар?

2. Немецтердннг тоозын, омордо канча кнре пулемёт барын Уулчак партизандарга кандый эп-аргала јетнрнп турган?

3. Тоорчыгаштын сүмелү, билгир болгоны база неден билдирет?

4. Андый жалтанбас, тапкыр, сүмелү балдар керегинде слер база нени кычырдыгар?

СССР-дин албатыларынын маршы.

В. Гусев.

Бистинг Төрөлис најылыкка бай.
Ончо тилдерле кожондор чөйилет.
Узбек, грузин, казах, алтай
Украинец карындажын күндүлейт.
Ленин жонды тартышка көдүрген.
Партия иштинг балдарын баштаган.
Жууларда, ыраак жорукка жүрерде,
Жажына олор најылашкан.
Кремльден ала Алтайга жетире
Жууларда, ыраак жорукка жүрерде,
Ачу-корондо, ыргалда бис түңей,
Бистинг улу өмөлик бузулбас.
Нак кожон Волга суула учат,
Кеен Кремльде ынгырап көндүгет.
Орус город оны баштаза,
Украинский ого жөмөжөт.

Коммунизмге гимн.

Н. Доризо.

Коммунизм —
кижининг маанызы,
Коммунизм —
кижининг ырызы,
Коммунизм —
кижининг канады,
Амадап келген агару санаазы.

Коммунизм — кижининг маанызы,
Коммунизм — кижининг ырызы,
Коммунизм — кижининг канады,
Амадап келген агару санаазы.

В. Маяковский.

203

БАЖАЛЫКТАР ЛИТЕРАТУРНЫЙ БӨЛҮК.

Жайды эске алынганы.

Кеен жай. <i>И. Соколов-Микитов</i>	3
Жайды үйдешкени. <i>Е. Благинина</i>	—
Жайгыда. <i>А. Твардовский</i>	5
Айу балдарын сууга јунганы. <i>В. Бианки</i>	—
Жангылга. <i>Н. Некрасов</i>	7
Бастыра чөл — колхозтын идиргени. <i>А. Яшин</i>	—

К ү с.

Кеткин кушкаштар учкулайт. <i>М. Исаковский</i>	8
Күс. <i>К. Ушинский</i>	—
Куулар. <i>Л. Толстой</i>	10
Эрте күс. <i>А. Саруева</i>	11
Күс. <i>М. Мундус-Эдоков</i>	—
Турналар. <i>Л. Кокышев</i>	12
Күскиде колхозто. <i>Н. Незлобин</i>	13
Карагайлар ненин учун өспөгөн. <i>П. Кондратьев</i>	16

Школ, нөкөрлөр, биле.

Эң јакшы үренчик. <i>М. Кузнецов</i>	18
Балдарга бичиген письмо. <i>Н. Крупская</i>	20
Лениннин маанызы. <i>С. Маршак</i>	22
Пионер Вая. <i>И. Кожедубтың</i> јүрүминен	—
Пионерский галстук. <i>С. Щипачёв</i>	24
Бир куучын. <i>Л. Кассиль</i>	—
Бала тужундагы нөкөрлөр. <i>М. Горькийдин</i> бичигени аайынча	26
Ильичтин бала тужундагы ла школдо үренер тужундагы јылдары.	
<i>А. Ульянова</i>	27

К ы ш.

Кышкы энгир. <i>А. Пушкин</i>	32
Кышкы јол. <i>А. Пушкин</i>	33
Кыш. <i>Н. Надеждина</i>	—
Кыш керегинде. <i>С. Барыбин</i>	34
Бистин ле менин. <i>Ф. Баранов</i>	35

Чөрчөктөр лө баснялар.

Бөрү ле Турна. <i>И. Крылов</i>	40
Жараш јазалду көрүк	41
Түлкү ле виноград. <i>И. Крылов</i>	44
Мартышка ла шил көстөр. <i>И. Крылов</i>	45
Арбаның чарактары	—

Ј а с.

Јер көрүнип келди. <i>М. Пришвин</i>	49
Јаланда калганчы кар кайылат. <i>А. Толстой</i>	50
Јас. <i>Н. Шатинов</i>	51
Јас. <i>Л. Толстойдың</i> бичигени аайынча	—
Кошевой Олегтин энезиниң куучыны	52
Јас. <i>М. Исаковский</i>	53
Мазай өбөгөн лө койондор. <i>Н. Некрасов</i>	—
Алтын күүк. <i>А. Модоров</i>	56
Баштапкы май азыйда ла эмди. <i>Е. Ильина</i>	57
Баштапкы май. <i>С. Маршак</i>	59

Городтор ло јолдор.

Эзен, Москва. <i>А. Саруева</i>	60
Москва. <i>П. Лопатин, И. Романовский</i>	—
Москваның алдында мрамордон эткен город	63
Талайлар ла маяк керегинде үлгерлеп бичиген бичигим. <i>В. Маяковский</i>	64

ГЕОГРАФИЯДАН ЛА АР-БҮТКЕН КЕРЕГИНДЕ ҰРЕДУДЕНГ.

Јердинг аайын билери.

Мен кўнди канайып ајыктагам	66
Горизонт	67
План дегени не	—
Қолхозтын јерлери. <i>С. Покровский</i>	70
Командирдин картазы	72
Маша аташ ортозында јолды канайып таап алды. <i>С. Меч</i>	74
Компас	76

Қ ы р а.

Аш түжүми керегинде кожон. <i>М. Исаковский</i>	78
Қырачының сөзи. <i>Ч. Чунижеков</i>	—
Аш өзүмдер	79
Қырачылардың каршулу өштүзи	82
Ашту јаландагы јуу. <i>К. Клоков</i>	83
Аш түжүминиң төрт бутту өштүлери. <i>А. Формозов</i>	85
Орқо тудаачы кичинекей анчы	86
Бистинг чындык најуларыбыска — куштарга килемји јетирели!	87
Баарчык. <i>Ч. Чунижеков</i>	89

Азыранты тындулар.

Степанка ла Чыйрак. <i>Р. Фраерман</i> ла <i>П. Зайкин</i>	90
Паша — бозу азыраачы. <i>Ф. Панфёровтың</i> бичигени аайынча	93
Јыргалдың амадузы. <i>А. Ередеев</i>	95
«Сүтле аккан суулар» керегинде чөрчөк чындыкталзын. Академик <i>Е. Лискун</i>	96
Төб. <i>П. Мантейфельдинг</i> ле <i>Л. Капальскаяның</i> бичигени аайынча	97

С а д.

Төрбөлим, чечекте! <i>С. Барыбин</i>	100
Мичурин, <i>С. Ижевский</i>	—
Төрбөлисти садтарла кееркедели	104
Яблоня. <i>И. Кочеев</i>	105

А г а ш.

Агаш ортозында. <i>И. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	106
Агаштын тузазы керегинде. <i>К. Паустовскийдин</i> бичигени аайынча	107
Чобра жийтен конгус. <i>Мольденгауэр</i>	—
Агаштын барабанщиги. <i>Мольденгауэр</i>	109
Жажыл аптека. Академик <i>Н. Цицин</i>	111

Жердин үстүнин кеберлери.

Туунун бажына чыкканы	113
Болот Тирмак. <i>Эль-Регистан</i>	116
Таштар кожондогону. <i>П. Кучияк</i>	120

Ар-бүткендеги суу.

Күркүрөөк кара суу	122
Москванын адыла адалган канал	124
Чемал. <i>П. Кучияк</i>	125
Алтай	126

Сууда жүрөтөн тындулар.

Көлдө. <i>З. Кривоносова</i>	127
Кит. <i>В. Дальдын</i> бичигени аайынча	129

Жерде де, сууда да жүрөр аргалу тындулар ла жыландар.

Баканын чыдап өзбөрү	132
Уж ла жылан	134

К л и м а т.

Салкын неден улам болуп жат. <i>Л. Толстойдын</i> бичигени аайынча	136
Барометр. <i>А. Толстойдын</i> бичигени аайынча	137
Күннинг аайын кемге, не учурлу билер керек	140
Климат дегени не?	141
Улу орус изобретение. <i>Л. Гумилёвский</i>	—
Николай Михайлович Пржевальский	143

ИСТОРИЯ ДАҢ.

Бистин төрөлибистин озогы жүрүминен.

Славяндар канайып журтаган. <i>М. Коваленскийдин</i> бичигени аайынча	146
Александр Невский	148
Москванын төзөлгөнү. <i>М. Коваленский</i>	150
Москва	151
Куликово деп жалаңда. <i>Г. Шторм</i>	153
Минин ле Пожарский. <i>В. Костылёвтын</i> бичигени аайынча	156
Шведтерле жуулашканы	158

Петербургты төзөгөни	159
Полководец Суворов	161
Измаилди жуулап алганы. <i>С. Григорьев</i>	162
1812 жылда Ада-Төрөл учун болгон жуу. <i>М. Брагин</i>	164
Крестьяндардын помещиктерге удурлажып тартышканы	169
Николай Петрович (<i>Ишмекчи Князевтин куучынынан</i>)	170
Канду воскресенье. <i>Л. Гумилёвский</i>	174
Каанды антарганы	177

Бистин социалистический төрөлибистин историязынан.

Кышкы өргөөгө табару эткени. <i>Л. Савельевтин</i> бичигени аайынча	179
Гражданский жуу	182
Щорстын жүрүминен. <i>Н. Ходзанын</i> бичигени аайынча	183
Чапаев жууда. <i>Д. Фурмановтын</i> бичигени аайынча	185
Чапаевтин өлгөни. <i>З. Александрова</i>	188
Тура. <i>Я. Тайц</i>	190
Кашиного барып жүргени. <i>А. Кононов</i>	191
Алтын тандак жарыды	195

Ада-Төрөл учун Улу жуу.

Албатыга мак. <i>М. Исаковский</i>	196
Волгоград. <i>В. Овечкиннин</i> бичигени аайынча	—
Эне. <i>В. Адаров</i>	197
Тоорчыгаш. <i>П. Цвирка</i>	198
СССР-дин албатыларынын маршы. <i>В. Гусев</i>	202
Коммунизмге гимн. <i>Н. Доризо</i>	—

Табышкактарды табары.

Стр. 5. Адару.
 Стр. 34. 1. Тош. 2. Кар. 3. Кар. 4. Соок.
 Стр. 50. 1. Кара таан. 2. Кара баарчык.
 Стр. 125. 1. Суу. 2. Суу, кеме, кайык.

Зоя Николаевна Параева

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
в 3 классе алтайских школ

Редактор *З. И. Табакова*

Художественный редактор *И. И. Митрофанов*

Технический редактор *Р. А. Коломыц*

Корректоры *Е. Г. Чекушева, А. А. Боконокова*

Сдано в набор 26/XI 1968 г. Подписано к печати 6/I 1969 г.

Бумага 60×90¹/₁₆. Печ. л. 13. Уч.-изд. л. 10,46

Тираж 2 500 экз. Заказ № 3498. Цена без переплета 11 коп.

Переплет 8 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типографи
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 27.

23068

Баазы 19 акча.

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1969